

μικροφιλολογικά

περιοδική έκδοση * τεύχος 52 * φθινόπωρο 2022

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

~ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΟΤΑΜΠΑΣΗΣ, Η εκδοτική, κριτική και αναγνωστική υποδοχή του ομοερωτικού ποιήματος «Η δικαία εκδίκησις» (1830) του Γεώργιου Τερτσέτη [3] ~ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΕΛ ΓΚΕΝΤΙ, Μικρά εκδοτικά για τον κακούργο Ν. Πετιμεζά [8] ~ ΛΑΜΠΡΙΝΗ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, Σχόλια στην παπαδιαμαντική αλληλογραφία των ετών 1891-1892 [13] ~ ΜΙΧΑΗΛΑ ΚΑΡΑΜΠΙΝΗ-ΙΑΤΡΟΥ, Για τον Σύλλογο «Οι Φίλοι του Καβάφη» [18] ~ ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΝΙΑΡΟΣ, Το αγροτιστικό ιδεώδες στην πεζογραφία της μεταξικής περιόδου: Πιλοτική ανάγνωση της «Δήμητρας» του Ξενοπούλου [23] ~ ΧΡΙΣΤΟΣ ΧΑΤΖΗΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Ένα αθησαύριστο διήγημα του Ξενοφώντα Π. Φαρμακίδη [29] ~ ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΠΑΠΑΛΕΟΝΤΙΟΥ, Μία επιστολή του Νίκου Νικολαΐδη του Κύπριου προς τον Κώστα Τσαγκαράδα [33] ~ ΕΛΕΝΗ Ι. ΚΟΝΤΑΞΗ, Από την αλληλογραφία των αιγυπτιακών συγγραφέων Πέτρου Μάγνη και Κώστα Τσαγκαράδα (1943-1951) [39] ~ ΤΡΑΪΑΝΟΣ ΜΑΝΟΣ, Το «Εύοσμον ρόδον» στο νησί της Αφροδίτης: Δημοσιεύματα του Ν. Λαπαθιώτη στον κυπριακό Τύπο (1907-1957) [45] ~ ΑΣΠΑΣΙΑ ΓΚΙΟΚΑ, Γιώργος Σεφέρης-Romilly Jenkins: Τρεις αδημοσίευτες επιστολές [49] ~ ΑΛΕΞ. Σ. ΖΗΡΑΣ, Ο Ηρακλής Αποστολίδης απαντά στον δεκαεξαετή Νίκο Καββαδία [55]. Λευτέρης Ιερόπαις, ένας αποσιωπημένος ποιητής των ορίων. Παραδοσιακός ως προς τη μορφή αλλά κρίσιμα μοντέρνος ως προς το φρόνημα [90] ~ ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΟΚΟΡΗΣ, Ο Κώστας Βάρναλης για τη γυναικεία γραφή και τα Δεμένα φτερά (1944) της Μαρίας Πλυτά Χατζηνάκου [57] ~ ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΣΤΕΡΓΙΟΥΛΑΣ, Στιχορρήματα μαθητριών από τη Θεσσαλονίκη (1915) και την Κορυτσά (1916) [62] ~ ΕΛΕΝΗ ΠΑΡΙΣΙΑΔΟΥ, Ο Γεώργιος Πράτσιακας και η αναστολή έκδοσης του περιοδικού *Κυπριακά Γράμματα* [69] ~ Κ. Γ. ΓΙΑΓΚΟΥΛΛΗΣ, «Οι Μαλλουρογενάτοι» και «Οι Μαλλουρογενάδες» του Χαράλαμπου Μ. Άζινου (1905-1979) [71] ~ ΒΑΣΙΛΗΣ ΜΑΚΡΥΔΗΜΑΣ, Η δυσχερής σύζευξη σοσιαλισμού και χριστιανισμού. Μια ανέκδοτη επιστολή του Νικόλαου Κάλας προς τον Τ. Κ. Παπατσώνη [77] ~ ΚΩΣΤΑΣ Γ. ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ, Η Εύα Βλάμη το 1947. Με αφορμή μία αθησαύριστη κριτική του Κώστα Λασιθιωτάκη για το *Γαλαξίδι* [83] ~ ΜΦ, Ένα σονέτο του Λίνου Πολίτη στο αλεξανδρινό περιοδικό *Αργώ* (1926) [95]

~ ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΚΑΚΟΛΗΣ ~ Α. Κ. ΤΟΦΑΛΛΟΣ ~ ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΕΥΘΥΜΙΟΥ
~ ΤΑΣΟΣ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ ~ ΜΑΡΙΝΑ ΑΡΜΕΥΤΗ ~ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ,
Ποιήματα στην κυπριακή διάλεκτο [96-99]

μικροφιλολογικά

περιοδική έκδοση * τεύχος 52 * φθινόπωρο 2022

Κυκλοφορεί δύο φορές τον χρόνο (άνοιξη - φθινόπωρο)

Ιδρυτική Επιτροπή: Φοίβος Σταυρίδης (1938-2012), Σάββας Παύλου (1951-2016),
Λευτέρης Παπαλεοντίου

Υπεύθυνος έκδοσης: Λευτέρης Παπαλεοντίου

Επιστημονική Επιτροπή: Λάμπρος Βαρελάς, Δημήτρης Κόκορης, Τραϊανός Μάνος,
Λευτέρης Παπαλεοντίου

Εκτύπωση: Τυπογραφεία Στέλιου Λειβαδιώτη Λτδ, Τ.Θ. 29128, 1621 Λευκωσία
(τηλ. 22347359, 22438968, τηλεμοιότυπο 22435698)

Συνεργασία, αλληλογραφία και συνδρομές να αποστέλλονται στον υπεύθυνο της έκδοσης (Λευτέρης Παπαλεοντίου, Τ.Θ. 14210, 2155 Λευκωσία. Τηλέφωνο: 00357 22338827· e-mail: papaleontioul@gmail.com)

Προτεραιότητα δίνεται σε κείμενα περιορισμένης έκτασης. Παρακαλούμε τους συνεργάτες μας να μας στέλλουν ευσύνοπτα κείμενα, με ελάχιστες υποσημειώσεις. Επώνυμες επιστολές δεν δημοσιεύονται παρά μόνο στην ηλεκτρονική σελίδα του περιοδικού (<http://microphilologica.blogspot.com>). Απαντητικά σημειώματα θα πρέπει να αναφέρονται σε φιλολογικά θέματα.

Οι συγγραφείς εκφράζουν στα κείμενά τους προσωπικές απόψεις και εκτιμήσεις, που δεν ταυτίζονται κατ' ανάγκη με τις απόψεις της Συντακτικής Επιτροπής.

Όσοι ενδιαφέρονται μπορούν να καταθέτουν τη συνδρομή τους στους παρακάτω λογαριασμούς: Ελλάδα, Τράπεζα Πειραιώς, αρ. 6553-101874-592, IBAN GR73 0171 5530 0065 5310 1874 592. Κύπρος, Τράπεζα Κύπρου, αρ. 0186-00-000522, IBAN CY 6000 2001 8600 0000 0000 0522 00

Τιμή τεύχους (με Παράρτημα): 8 €

Ετήσια συνδρομή (2+2 τεύχη): 15 €

Διεθνής Βιβλιογραφικός Αριθμός Σειράς: ISSN 1450-0132

ΧΟΡΗΓΟΣ:

Πολιτιστικές Υπηρεσίες του Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού

Ο χορηγός δεν ευθύνεται για το περιεχόμενο των δημοσιευμάτων ούτε ασπάζεται κατ' ανάγκη τις απόψεις της Συντακτικής Επιτροπής.

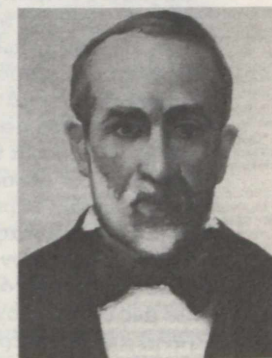
Η εκδοτική, κριτική και αναγνωστική υποδοχή του ομοερωτικού ποιήματος «Η δικαία εκδίκησις» (1830) του Γεώργιου Τερτσέτη

Συγκριτικά με χώρες όπως η Αγγλία, η Γερμανία αλλά και η Γαλλία, στις οποίες η σχέση ανάμεσα στην τέχνη και τη σεξουαλικότητα πήρε άλλη τροπή από τα τέλη του 19ου αιώνα,¹ με αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας σημαντικής παραγωγής κειμένων ομοερωτικού ενδιαφέροντος, στον ελλαδικό χώρο και στον ελληνόφωνο πληθυσμό η αντίστοιχη παραγωγή υπήρξε περιορισμένη. Συγκεκριμένα, στην Ελλάδα οι ιστορικές συνθήκες και οι συγγραφικές/εκδοτικές καταστάσεις ωριμάζουν τις δεκαετίες του 1920 και 1930. Τότε συναντούμε και τις πρώτες ομάδες ποιητών με σαφείς ομοερωτικές αναφορές στο έργο τους και βαθιά επιθυμία για επικοινωνία με το εξωτερικό, γεγονός που επιβεβαιώνουν οι συνεχείς και συστηματικές μεταφράσεις κειμένων ίδιου περιεχομένου και θεματικής στην ελληνική γλώσσα.

Πιο αναλυτικά, αν εξαιρέσουμε τον Κ. Π. Καβάφη από την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, ο οποίος διαμορφώνει καθοριστικά την εικόνα που έχουμε σήμερα για την περίοδο του 19ου αιώνα σχετικά με τον ανδρικό ομοσεξουαλικό εαυτό και την ανδρική ομοερωτική ποίηση στην ελληνόφωνη γραφή,² η περίπτωση του ποιήματος «Η δικαία εκδίκησις» του ιστορικού, πολιτικού, νομικού, ποιητή και φιλόσοφου Γεώργιου Τερτσέτη (1800-1874) από τη Ζάκυνθο μας ενδιαφέρει ερευνητικά. Το τερτσετικό κείμενο, που φτάνει μέχρι τις μέρες μας αλώβητο από τη λογοκρισία της εποχής, αποτελεί ενδεχομένως το πρώτο ομοερωτικό ποίημα των νεοελληνικών γραμμάτων.

Συνιστώντας ένα αφηγηματικό και εκτενές κείμενο στο ύφος του δημοτικού τραγουδιού (με ανομοιοκατάληκτο δεκαπεντασύλλαβο), γραμμένο το 1830, από τα νεανικά έργα του ποιητή,³ το εν λόγω ποίημα αφηγείται τον έρωτα και το πάθος ενός όμορφου τραγουδιστή για έναν νέο άντρα. Πρόκειται για μια ερωτική ιστορία με αρχή, μέση και τέλος ενός ομολογημένου και ορατού για τα δεδομένα της εποχής έρωτα. Ωστόσο, το πέρασμα από την ερωτικότητα στον θρήνο γίνεται αιφνιδιασικά, με το ποίημα να συνιστά τελικώς θρηνητικό ύμνο για την απώλεια του ερωτικού συντρόφου, κατόπιν της μαρτυρικής δολοφονίας του άντρα τραγουδιστή από τις γυναίκες του νησιού. Διαβάζουμε χαρακτηριστικά τους πρώτους στίχους:

Τραγουδιστής πολλά εύμορφος νέον εύμορφο ερωτεύθη,
περίσσιο πάθος έβαλε στα μαραμένα στήθη,
και με τα χείλη τα χλωμά τραγούδαε τον καημόν του.
«Αγνάτια του να κάθομαι, να κρένει και ν' ακούω,
να βλέπω τα ξανθά μαλλιά και τα δροσάτα χείλη,
πόχουν του ρόιδου τη βαφή, του μήλου την γλυκάδα.»
Και το τραγούδι του ήκουσαν οι νιες και οι πανδρευμένες:
φανάξανε τα εύμορφα κοράσια κι οι νυφάδες:
Άνδρας τον άνδρα ν' αγαπά, σέρνει με το τραγούδι,
και γάμος κι αρραβόνιασμα θα παν λησμονημένα
και θα διαβαίνει η νύκτα μας δίχως ανδρός το πλάγι,
και τα βυζιά του κόρφου μας παιδί δεν θ' αναστήσουν.»
Πανήγυρη ξημέρωνε πέρα στα βιλαέτια
και τα χωριά μαζώχθηκαν, άνδρες, γυναίκες πάνε·
πήγε και ο τραγουδιστής κι εκράταε το λαγούτο,

Γεώργιος Τερτσέτης

κι αρχίνησε το έρημο τραγούδι να λαλάει,
και του λαγούτου η μελωδιά γλυκιά του απηλογότου.

Η εκδοτική, κριτική και αναγνωστική υποδοχή του τερτσετικού ποιήματος κατά τη διάρκεια του 20ού και 21ου αιώνα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αναδεικνύοντας τη σημαντικότητα αυτού του κειμένου. Ιστορικά σημαίνουσα είναι η παρουσίαση και η ερμηνευτική προσέγγισή του στο περ. Αμφί το 1978.⁴ Ο κριτικός εντοπίζει και αναδεικνύει τις πολλαπλές ιστορικές και πρισματικές διαστρωματώσεις του κειμένου, κάνοντας αναφορά στην κλασική εποχή του Ορφέα και των Ολυμπίων,⁵ στο αναγεννησιακό πρίσμα του Τερτσέτη, αλλά και στο λόγιο πνεύμα των Ιονίων Νήσων. Ο ίδιος συμπεραίνει πως το ποίημα μπορεί να προβάλλεται ως ντοκουμέντο ζωής του 19ου αιώνα, ωστόσο αποκτά γρήγορα ιστορικό βάθος και πολλαπλά νοήματα. Εκείνο που απασχολεί άμεσα τον ίδιο είναι ο τρόπος αντιμετώπισης της ομοφυλοφιλίας από το ετεροφυλόφιλο κατεστημένο, ειδικά το γυναικείο. Πάνω σε αυτό το ερώτημα ο ίδιος στοχάζεται, θέλοντας να χτίσει ένα σύγχρονο αφήγημα αναφορικά με την αποδοχή της ομοφυλοφιλίας από την κοινωνία την κρίσιμη δεκαετία του 1970.

Εκείνο που οφείλουμε να επισημάνουμε με τη σειρά μας είναι το γεγονός ότι το κείμενο του Τερτσέτη αποτελεί ένα ποίημα ηθικής και απονομής της δικαιοσύνης σε ένα κλειστό σύστημα αξιακής ιεραρχίας. Παραθέτουμε το υπόλοιπο ποίημα, στο οποίο είναι εμφανή τα χαρακτηριστικά μιας κοινωνίας με πολύ συγκεκριμένα αντανάκλαστικά, ήθη και έθιμα:

Οι εύμορφες κιτρίνισαν σαν τα χλωμά λουλούδια,
τόσο στα φυλλοκάρδια τους πολύς θυμός εμβήκε·
πέτρες λιθάρια επήρανε οι νιες κι οι πανδρευμένες,
κτύπησαν τον τραγουδιστήν εκεί οπού τραγουδούσε·
σίγησε το παιγνίδι του τ' ολόχρυσο λαγούτο,
κείτεται κι ο τραγουδιστής άγνωρος μες στο αίμα,
και μοιρολόι δεν του λαλεί καμιά μοιρολογίστρα·
του κόψαν το κεφάλι του τα ξώφρενα κοράσια,
και σε ποτάμι το 'ριξαν μαζί με το λαγούτο,
και το ποτάμι το 'βγαλε εις το γιαλό, στο κύμα·
συντροφιαστά πηγαίνανε κεφάλι και λαγούτο·
το κύμα οπού διαβαίνανε γλυκά ηχολογούσε
και μέσα σε νησιά πολλά το πέλαγο τα πάγει·
ακούαν τριγύρω τα νησιά στο δειλινό, στο βράδυ,
ακούανε την μελωδιά, δεν ένιωθαν πού βγαίνει.
Φωνάξαν τα μικρά παιδιά: «Το πέλαγο την βγάξει.»
Η μελωδιά σταμάτησε εις το βαθύ λιμάνι,
σαν άστρο στα μεσάνυχτα, που σ' έναν τόπον φέγγει·
και χίλια αηδόνια να λαλούν εφάινετο πως να 'ναι.
Πήγαν με τα μονόξυλα οι ναύτες οι 'πιδέξιοι
και το κεφάλι πήρανε, πήραν και το λαγούτο,
σε μνήμα τα ενταφιάσανε κεφάλι και λαγούτο.
Από τ' εκείνον τον καιρόν μες στων νησιών τες χώρες
πανώρια βαρούν όργανα οι νιες, τα παλικάρια,
και μες στ' ασημοχρύσαφα στολίζουν τα λαγούτα,
γεννά τες θυγατέρες της γλυκίφωνες η μάνα,
αγγέλου πόχουν πρόσωπο κι αγγέλοι στο τραγούδι.

Πλην μέσα στη βαθιά στεριά, στες φόνισσες γυναίκες
οι άνδρες πήραν σίδερο και στην εστία το κάψαν,
τες κορασιές εσφράγισαν στο μέτωπο, στην πλάτη,
στο φονικό που κάμανε να μην πολυχαρούνε.

Η νομική ιδιότητα του Τερτσέτη, σε συνδυασμό με τον τίτλο του ποιήματος, μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο ζακυνθινός λόγιος ρίχνει το βάρος των λεγόμενων του στην απονομή της δικαιοσύνης και όχι στη σεξουαλική πρακτική, η οποία, σύμφωνα και με το ποίημα, παραμένει μερικώς εγκλωβισμένη στην καλλιτεχνική της διάσταση. Με άλλα λόγια, ο ποιητής δεν επιθυμεί να παρουσιάσει τον ομοφυλόφιλο έρωτα, αλλά να στηλιτεύσει το νομικό πλαίσιο, το κοινωνικό κατεστημένο, το εθιμικό δίκαιο και την πολιτική και κοινωνική διάσταση της διαφορετικότητας σε συνδυασμό με την πρακτική της έμφυλης και σεξουαλικής αυτοδιάθεσης. Εκείνο που επιθυμεί να αποδώσει ο Τερτσέτης μέσα από τη δημόσια εκτέλεση του τραγουδιστή είναι ένα νεότερο σύστημα αρχών, μια νέα αντίληψη αναφορικά με τη σεξουαλικότητα, μακριά από τις βιολογικές της καταβολές και πιο κοντά σε ένα κοινωνικό πλαίσιο εφαρμογής της βιο-εξουσίας, αντανάκλωντας το βιολογικό στο πολιτικό, με τρόπο τέτοιο που η ανθρώπινη ζωή καθίσταται διακύβευμα της πολιτικής δράσης.⁶

Η ηθική, εξάλλου, προβάλλεται ως η βασική υπεροχή του Τερτσέτη με τρόπο δυσανάλογο ως προς το συγγραφικό του ταλέντο, με τον Mario Vitti να σημειώνει ότι ο Τερτσέτης θα μείνει στην ιστορία για την αλύγιστη ηθική δύναμη και τον ευθύ χαρακτήρα που επέδειξε, όταν αντιτάχθηκε σθεναρά στην πρόθεση της Αντιβασιλείας να καταδικάσει σε θάνατο τον Κολοκοτρώνη το 1833 στο Ναύπλιο, παρά ως ταλαντούχος ποιητής.⁷ Την ηθική τόσο του ποιήματος «Η δικαία εκδίκησης» όσο και του Τερτσέτη σχολιάζει και ο Ηλίας Πετρόπουλος στο μελέτημά του «Ένα ομοσεξουαλικό ποίημα του Τερτσέτη», που πρωτοδημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Ιχνευτής* (τχ. 14, Ιούλ.-Σεπτ. 1995) και περιλήφθηκε στην *Ιστορία της καπότητας* (Νεφέλη 1999). Διαβάζουμε χαρακτηριστικά:

[...] προσεγγίζω το ποίημα *Η δικαία εκδίκησης* από ηθικής (παρά αισθητικής) πλευράς, και, άλλωστε, οι φιλόλογοι ρίχνουν το βάρος μάλλον στην ηθικότητα του Τερτσέτη παρά στο συγγραφικό του έργο. Η άποψη ότι ο Τερτσέτης υπήρξε αφεγάδιαστος χαρακτήρας δυνάμωσε μεταπολεμικώς λόγω της στάσης της Δογματικής Αριστεράς, που, πάση θυσία, αναζητούσε προκάτ είδωλα. Όντως, κατά τα φαινόμενα, ο Τερτσέτης ήταν έντιμος άνθρωπος. Αλλά θα πρέπει να συμπληρώσω πως έκαστος έντιμος (ή άτιμος) άνθρωπος δεν αποτελεί σταθερό καλούπι. Ο Τερτσέτης υπήρξε ευνοούμενος του Καποδίστρια, υπήρξε καθηγητής της Ιστορίας στην Σχολή Ευελπίδων (1831-1832), υπήρξε απεσταλμένος του Όθωνα στην Ιταλία [...] καθώς και στο Μόντε Νέγκρο, υπήρξε άτυπος κυβερνητικός παράγοντας [...] υπήρξε επί τριάντα χρόνια διευθυντής της Βιβλιοθήκης της Βουλής [...]. Θέλω να πω ότι το *άλφα* δεν αποκλείει το *βήτα*: ο Τερτσέτης το 1833, απ' ενός, αρνείται να καταδικάσει τον Κολοκοτρώνη, και, απ' ετέρου, αφιερώνει το ποίημά του *Το φίλημα στον Όθωνα*. Έτσι είναι πλασμένος ο κόσμος...

Ασφαλώς ο Τερτσέτης θα 'ξερε καλύτερα από κάθε άλλον ότι *Η δικαία εκδίκησης* αποτελούσε μια πρόκληση για τη συντηρητική Αθήνα των μέσων του 19ου αιώνα. Δεν ξέρουμε πώς σκάρωσε αυτό το ποίημα. Πιθανότατα ο Τερτσέτης βρισκότανε κάτω από την επίδραση των δημοτικών τραγουδιών, που φαίνεται πως χάθηκε για πάντα. [...] Ο άνθρωπος που εντόπισε αυτό το ποίημα και το ανέλκυσε στην επιφά-

νεα είναι ο Ηρακλής Ν. Αποστολίδης. Δεν νομίζω ότι εγγραφή μια μελέτη για τη *Δικαίαν εκδίκησιν*. Δυστυχώς, δεν διαθέτω τα Άπαντα του Τερτσέτη, που έβγαλε ο Βαλέτας το 1954, με πρόλογο του Μ. Σιγούρου (νέα επηξημένη έκδοση το 1966) και έτσι δεν ξέρω αν ο μελετητής των εν λόγω Απάντων σχολίασε το επίμαχο ποίημα. Φαντάζομαι πως οι νεότεροι φιλόλογοι, ακολουθώντας το παράδειγμα του Δημαρά, ή και του Vitti, εισώπησαν. [...] Ο Δημαράς δεν βγάζει άχνα για το ποίημα *Η δίκαια εκδίκης*. [...] Ο Mario Vitti δεν θέλει να ξέρει τίποτα για τη δημοσίευση του ποιήματος.⁸

Ο Η. Πετρόπουλος μάς παρέχει την ιστορική και γραμματολογική μοίρα του τερτσετικού κειμένου, σχολιάζοντας με τον δικό του προκλητικό τρόπο την αδυναμία των κριτικών να επεξεργαστούν ένα τέτοιο κείμενο. Την ήδη υπάρχουσα αγωνία και αδυναμία αποδοχής τού εν λόγω ποιήματος από τους μελετητές επιβεβαιώνει και η έκδοσή του από τις εκδόσεις «Περίπλους» (1996), εντάσσοντας το ποίημα σε μια σειρά βιβλίων που έφερε τον τίτλο: «Η πορεία της σκέψης».⁹ Στο προλογικό σημείωμα της έκδοσης στήνεται ένα αμήχανο εγκώμιο για τον συγγραφέα, με όλα τα κατορθώματα και τις διακρίσεις που έλαβε ο ίδιος εν ζωή. Για το ποίημα αφιερώνονται ελάχιστες γραμμές, οι οποίες μαρτυρούν τον χρόνο συγγραφής του, καθώς και την πηγή προέλευσής του. Με λίγα λόγια, ο αναγνώστης καλείται να ανακαλύψει μόνος του την πορεία της σκέψης που επικαλείται η εν λόγω σειρά βιβλίων, μια πορεία η οποία ξεκινά από τον προκλητικό τίτλο *Άνδρας τον άνδρα ν' αγαπά*, παρμένο από τον στίχο εννέα του ποιήματος και τελειώνει – κάπως απότομα – εκεί.

Μία διαφορετική πορεία αναφορικά με το ομοσεξουαλικό ποίημα του Τερτσέτη θα συνεχίσει ο Μάριος Χατζηπροκοπίου το 2019. Στην εισαγωγή των *Τοπικών Τροπικών*, το πρώτο ποιητικό έργο του ποιητή, περφόρμερ, επιστήμονα και δραματουργού Μάριου Χατζηπροκοπίου, ο συγγραφέας συνθέτει μια ξεκάθαρη φιλολογική μελέτη, η οποία αποτελείται από υπομνήματα, σημειώσεις, σχόλια και γλωσσάρι, θέτοντας, παράλληλα, ερευνητικά ερωτήματα. Τα ερωτήματα που προκύπτουν από τη σύγχρονη μελέτη του τερτσετικού ποιήματος αφορούν την πηγή έμπνευσης του Τερτσέτη, με τον μελετητή/ποιητή Χατζηπροκοπίου να αμφισβητεί το γεγονός ότι ο ζακυνθινός λόγιος περιορίστηκε μόνο στον αρχαιοελληνικό μύθο του Ορφέα για τη δημιουργία του, υπαινισσόμενος έτσι ότι στοιχεία της επικαιρότητας του 19ου αιώνα είναι διάχυτα στο κείμενο «*Η δίκαια εκδίκης*». Παράλληλα, κείμενα σαν το ποίημα του Τερτσέτη δεν μπορεί να αφορούν αποκλειστικά και μόνο λογίους, την ώρα μάλιστα που η φιλολογική επιστήμη καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «η προφορική μας παράδοση βρίθει στιγμών – ας μας επιτραπεί η έκφραση – πουσιτιάς και ολολυγμού».¹⁰ Αντιλαμβανόμεστε, λοιπόν, ότι με αφορμή το τερτσετικό ποίημα ο Χατζηπροκοπίου εξερευνά τις εγχώριες – (τοπικές) – τροπικότητες της ομοερωτικής έλξης και του θρήνου στη δημοτική ποίηση.

Το τερτσετικό ποίημα συνεχίζει να αποτελεί εστία στοχασμού δύο αιώνες μετά τη συγγραφή του, με τη συνεχή αποδοχή, ενσωμάτωση και επανανάγνωση του κειμένου αυτού να μας φέρνει αντιμέτωπους με ζητήματα πολιτικής διαχείρισης της υποκειμενικότητας και του δημόσιου βίου, τα οποία είναι αδύνατο να παραβλέψουμε.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Christopher Reed, *Art and homosexuality. A history of ideas*, Oxford University Press, σσ. 69-104.

2. Βλ. σχετικά, Δημήτρης Παπανικολάου, *Σαν κ' εμένα καμωμένοι: Ο ομοφυλόφιλος Καβάφης και η ποιητική της σεξουαλικότητας*, Αθήνα, Πατάκης, 2014. Φυσικά, δεν γίνεται να μην αναφέρουμε τον ποιητή Κώστα Βάρναλη (1884-1974), στα έργα του οποίου εντοπίζουμε αναφορές στον λεσβιακό έρωτα, καθώς και τον Γρηγόριο Ξενοπούλο (1867-1951), σε μυθιστορήματα του οποίου υπάρχουν ομοφυλόφιλοι έρωτες μεταξύ ανδρών και γυναικών. Για περισσότερα, βλ. Παναγιώτης Αντωνόπουλος, «Η Σαπφώ, η λεσβιακή λογοτεχνία και ο φεμινισμός στην Ελλάδα από τα τέλη του 19ου αιώνα μέχρι τον Μεσοπόλεμο», στο Δημήτρα Βασιλειάδου, Παναγιώτης Ζεστανάκης Μαρία Κεφαλά, Μαρία Πρέκα (επιμ.), *(Αντι)μιλώντας στις βεβαιότητες. Φύλα, αναπαραστάσεις, υποκειμενικότητες*, Αθήνα, ΟΜΙΚ, 2013, σσ. 245-284.

3. Βλ. Αλέξης Πολίτης, «Άγνωστα νεανικά ποιήματα του Τερτσέτη» στο *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανιόνιου Συνεδρίου* (Αργοστόλι - Ληξούρι, 17-21.5.1986), τ. 4, επιμ. Γ. Ν. Μοσχόπουλος, Αργοστόλι, Εταιρία Κεφαλληνικών Ιστορικών Ερευνών, 1991, σσ. 213-235. Να σημειώσουμε πως το ποίημα «*Η δίκαια εκδίκης*» δημοσιεύτηκε αρχικά στη συλλογή ποιημάτων και διηγημάτων του Τερτσέτη *Απλή γλώσσα* (1847, σσ. 35-37).

4. Βλ. αναλυτικά, *Αμφί* 2-3 (Καλοκαίρι-Φθινόπωρο 1978) 10-12. Ο κριτικός του ποιήματος δεν κατονομάζεται, ενώ υπάρχουν τα αρχικά Ε. Π. Για τη σπουδαιότητα του περιοδικού *Αμφί* και την κρίσιμη δεκαετία του 1970 στην Ελλάδα αναφορικά με τα δικαιώματα των ομοφυλοφίλων, βλ. Λουκάς Θεοδωρακόπουλος, *Αμφί και απελευθέρωση*, Αθήνα, Πολύχρωμος Πλανήτης, 2005.

5. Αν και ο κριτικός δεν γίνεται πιο αναλυτικός όσον αφορά τη σχέση του τερτσετικού ποιήματος με τον μύθο του Ορφέα, από την ερευνά μας προκύπτει πως το κείμενο του Τερτσέτη είναι επηρεασμένο σε μεγάλο βαθμό από το ερωτικό ποίημα «*Έρωτες ή Καλοί*» του αρχαίου έλληνα ποιητή της ελληνιστικής περιόδου Φανοκλή. Αναλυτικότερα, στο μεγαλύτερο σωζόμενο απόσπασμα του έργου του ο Ορφέας παρουσιάζεται από τον Φανοκλή εισηγητής της ερωτικής σχέσης μεταξύ των ανδρών. Μάλιστα, ο έρωτάς του για τον νεαρό Κάλα αποτελείσε και τη βασική αιτία του φόνου του από τις γυναίκες της Θράκης. Τα κοινά σημεία μεταξύ των δύο κειμένων εντυπωσιάζουν: α) ο ερωτικός πόθος του Ορφέα βρίσκει διέξοδο στο τραγούδι, όπως και του νεαρού τραγουδιστή στο τερτσετικό ποίημα· β) ο διαμελισμός του Ορφέα από τις Βιστονίδες εξαιτίας της απόρριψής τους από αυτόν και του γεγονότος ότι εισήγαγε τον ομοερωτισμό στην Θράκη· γ) η κατάληξη της κεφαλής του Ορφέα και της λύρας του στη Λέσβο· και δ) η καθιέρωση της δερματοστιξίας ως τιμωρίας για τον φόνου του Ορφέα σε μόνιμο θεσμό, ο οποίος καθιερώθηκε από τους θράκες συζύγους στις γυναίκες τους. Για περισσότερα αναφορικά με το κείμενο του Φανοκλή, βλ. Μαρία Γάκη, «Ο έρωτας και τα ερωτικά μοτίβα στην ελληνιστική ποίηση του 3ου αιώνα και στον Παρθένου», αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, Τμήμα Φιλολογίας Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2014, σσ. 25-31.

6. Εξαιρετικά ενδιαφέρουσες είναι οι απόψεις του ιταλού φιλοσόφου Giorgio Agamben, ο οποίος στο βιβλίο του *Homo sacer. Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή* ερευνά το σημείο τομής μεταξύ δικαυκο-θεσμικού μοντέλου και βιοπολιτικού μοντέλου εξουσίας στη νεωτερικότητα. Πολύ σχηματικά θα λέγαμε ότι βασικό του θέμα αποτελεί ο τρόπος με τον οποίο εμφανίζεται και εδραιώνεται η βιοπολιτική, δηλαδή η πολιτικοποίηση της ζωής στο απλούστερο βιολογικό της επίπεδο, η αυξανόμενη συμπερίληψη της φυσικής «γυμνής ζωής» του ανθρώπου στους μηχανισμούς και τους υπολογισμούς της εξουσίας. Ενώ όμως ο Foucault, από τον οποίο αντλεί ο Agamben, αντιδιαστέλλει τη βιοπολιτική – ως καθαρά νεωτερικό φαινόμενο – από τις παραδοσιακές εξουσιαστικές σχέσεις που επικεντρώνονται στους θεσμούς και στο κράτος, δηλαδή εν γένει από το κυριαρχικό/δικαυκό μοντέλο εξουσίας, σκοπός του Agamben είναι να ανιχνεύσει την τομή και τις αρθρώσεις των δύο αυτών πεδίων, έτσι ώστε να διατυπώσει μια συνθετική εννοιολόγηση της εξουσίας και της κυριαρχίας. Βλ. Giorgio Agamben, *Homo sacer. Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή*, μτφρ. Παναγιώτης Τζαμούρας, Αθήνα, Scripta, 2005.

7. Βλ. Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, Οδυσσεάς, 2003, σ. 254. Ο Μ. Vitti φαίνεται να ασπάζεται την άποψη του Μαρίνου Σιγούρου, σύμφωνα με την οποία «ο Τερτσέτης είναι από τους συγγραφείς εκείνους που η ζωή τους, η δράση τους, το ήθος τους είναι πολύ ανώτερα από το λογοτεχνικό έργο τους, κι επειδή και η σημασία τους είναι μεγάλη και παραδειγματική, για να μη τους προδώσει κανείς πρέπει περισσότερο να τους περιγράψει παρά να κρίνει τα συγγράμματά τους». Βλ. αναλυτικά, Μαρίνος Σιγούρος, «Ο Γεώργιος Τερτσέτης», στο Γιώργος Τερτσέτης, *Άπαντα*, επιμ. Γ. Βαλέτας, τ. 1, Αθήνα, Πηγή, 1954, σ. 40.

8. Βλ. Ηλίας Πετρόπουλος, *Ιστορία της καπότας*, Αθήνα, Νεφέλη, 2013, σσ. 361-366. Στο σημείο αυτό αξίζει να σχολιάσουμε το γεγονός ότι ο Βαλέτας στην έκδοση των Απάντων του Τερτσέτη παρουσιάζει το ποίημα «Η δικαία εκδίκησης», χωρίς ωστόσο να το σχολιάζει. Βλ. αναλυτικά, Γ. Τερτσέτης, *Απαντα*, ό.π., σσ. 81-82.

9. Στην ίδια σειρά, «Η πορεία της σκέψης», κυκλοφορούν: Επίκουρου, *Επιστολή προς Μενουκία περί ευτυχίας*· Νοστράδαμου, *Προφητείες, η Ελλάδα στα επόμενα πενήντα χρόνια*· Έμμανουήλ Ροΐδη, *Ψυχολογία Συριανού συζύγου*· Ιωάννη Στοβαίου, *Ότι ουκ αγαθόν το γαμείν*· Πλάτωνα, *Συμπόσιο, η ομιλία του Αλκιβιάδη*. Το ποίημα του Τερτσέτη έχει τον αρ. 6 στη σειρά. Για την εν λόγω εκδοτική σειρά, και με αφορμή το κείμενο του Τερτσέτη, η Μάρη Θεοδοσοπούλου σημείωνε εμφατικά: «Τελικά, αυτά τα μικρά κλασικά, ιδιαίτερα όταν προσφέρονται πολλά μαζί σε πακέτακια, μας φέρνουν στο νου τα φιαλίδια οινόπνευματων που μοιράζονται, δείγματα σε τριάδες [...] στο φιαλίδιο, η μικρή ποσότης κατά κανόνα στερεί την απόλαυση». Με την ίδια να επικρίνει τον εμπορικό χαρακτήρα της σειράς, ρίχνει φως στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του κειμένου, χωρίς ωστόσο να εμβαθύνει στο περιεχόμενό του. Μάλιστα, την αμηχανία της για το ζήτημα αυτό προδίδει η σχετική αναφορά στην προσωπική ζωή του συγγραφέα και στις ετεροσεξουαλικές του προτιμήσεις - εμπειρίες: «Και επειδή το βιβλιάρειον θα το διαβάσει ο σκανδαλοθήρας σημερινός αναγνώστης, ας μην βιαστεί. Ο Ζακ Μπουσάρ, που στη διατριβή του λεπτολογεί τον βίο του Τερτσέτη, ιδιαίτερα την πρώτη και περιθωριακή περίοδο, μας πληροφορεί, πως στο Μιλάνο, γύρω στα 1817-18, ο ποιητής ερωτεύεται μια νέα και το πιθανότερο, σε αυτήν αφιερώνει, μια εικοσαετία αργότερα, τη συλλογή του *Απλή γλώσσα*». Βλ. αναλυτικά, Μάρη Θεοδοσοπούλου, «Άνδρας τον άνδρα ν' αγαπά», *Η Εποχή*, 6.10.1996

10. Βλ. Μάριος Χατζηπροκοπίου, *Τοπικοί τροπικοί*, Αθήνα, Αντίποδες, 2019, σ. 23.

Χαράλαμπος Οταμπάσης

Μικρά εκδοτικά για τον κακούργο Ν. Πετιμεζά

Του Γιάννη Παπαθεοδώρου - αναγνωστικός καρπός

Α'. Νέα στοιχεία

Ο Νικόλαος Πετιμεζάς ή Πετράλδος υπήρξε διαβόητος κακούργος, γνωστός για τα ειδικά εγκλήματά του ανά την επικράτεια. Αρχικά καταδικασμένος σε πενταετή κάθειρξη στο Ναύπλιο, του απονέμεται χάρη· κατόπιν, εμφανίζεται ως συνεργός στη στυγερή δολοφονία ενός νεαρού θερμαστή στην Ερμούπολη το 1881, του οποίου το σώμα τεμάχισε και έριξε στη θάλασσα· έπειτα, εμπλέκεται στην υπόθεση αποπλάνησης μιας νεαρής γυναίκας στον Πειραιά, την οποία τελικά δεν παντρεύεται· τέλος, στην Πάτρα, εργαζόμενος ως υπηρέτης στην ευκατάστατη οικία του άγγλου προξένου Βούδλεϊ, γνωρίζει την σαραντάχρονη υπηρέτρια Φρόσω, την οποία σφάζει κατά τη στιγμή που δειπνούσε, ενώ πυρπολεί τον χώρο, έχοντας αφαιρέσει προηγούμενως τιμαλφή και χρήματα. Ο Πετιμεζάς καταδικάστηκε σε θάνατο για τα εγκλήματά του, αν και στη δίκη υποκρίθηκε τον παράφρονα, και εκτελέστηκε στην Πάτρα, στις 14 Αυγούστου 1882, δι' αποκεφαλισμού.¹

Η ανώνυμη *Βιογραφία του κακούργου Ν. Πετιμεζά*, πριν τη σύγχρονη επανέκδοσή της,² σώζεται στις ακόλουθες εκδόσεις κατά τη διάρκεια του 19ου αι.: δύο ταυτόχρονες το 1883 στην Πάτρα και την Αθήνα, και άλλες τρεις αθηναϊκές, εκ των οποίων δύο ταυτόχρονες το 1891 και μία τελευταία το 1895, η οποία χαρακτηρίζεται ως τέταρτη, υπονοώντας τις προηγούμενες αθηναϊκές.³ Το κεί-

μενο της βιογραφίας όμως, σε πρωτοπρόσωπη αφήγηση, υποδεικνύοντας ως αφηγηματική φωνή τον ίδιο τον Πετιμεζά, δημοσιεύθηκε, πριν την αυτοτελή έκδοσή του, ως επιφυλλίδα στον *Αριστοφάνη*, κατά το διάστημα Ιούνιος-Οκτώβριος 1882, υπό τον τίτλο «Ο κακούργος Ν. Πετιμεζάς: Αυτοβιογραφία».⁴ Υπό το ειδολογικό πρίσμα της αυτοβιογραφίας δικαιολογείται η αφηγηματική φωνή και η πρωτοπρόσωπη αφήγηση. Της δημοσίευσης είχε προηγηθεί επιστολή του Πετιμεζά προς τη σύνταξη του *Αριστοφάνους* στην οποία ανέφερε:

Πλησιαζούσης της εκτελέσεως της θανατικής ποινής μου, απεφάσισα, αφού πλέον δεν θα υπάρχω εις την ζωήν, να εξομολογηθώ ενώπιον όλου του κόσμου όσα διέπραξα, και διά τα οποία ουδεμίαν τύψιν συνειδότος αισθάνομαι.

Ουδόλως πταίω εγώ διά τα έργα μου, αφού η φύσις με έπλασε τοιούτον.

Σου πέμπω λοιπόν την αυτοβιογραφίαν μου, και δημοσιεύσε την προς τέρψιν των αναγνωστών σου, οτινές εξ αυτής θα ιδώσιν, ότι δεν είμαι μόνον κακούργος, ως με λέγουν, αλλά και αστείωτατος άνθρωπος, και η μόνη μου επιθυμία είναι, αποθνήσκων, να βρεθούν και άλλοι όμοιοι να μιμηθούν τας πράξεις μου, όπως μη σβύση τ' όνομά μου διά παντός.⁵

Η δημοσίευση του αυτοβιογραφικού κειμένου εξακολουθούσε, όταν λίγες μέρες πριν την εκτέλεση ο Πετιμεζάς επικοινωνεί εκ νέου με τον *Αριστοφάνη* τηλεγραφικώς, ενημερώνοντας ότι:

Φρούραρχος σήμεραν ανήγγειλέ μοι, ότι πολεμικόν πλείον [sic] Ναύπλιον απέπλευσεν εις Ναύπλιον όπως παραλάβη μπόγια από Μπουρτζ, και μεταφέρει εις Πάτρας προς καρατόμησίν μου. Δεν μετανιώ. Είμαι περίεργος να ιδώ τί αισθάνονται οι αποκεφαλιζόμενοι. Αν μπορέσω θα πνίξω τον μπόγια μου, αν δεν μ' έχουν δεμένο, ή χωμένο εις ζουρλομανδία [sic]. Μπόγιας είμαι εγώ, και ψευτομπόγιας θα φάγη μένα;⁶

Μετά την καρατόμηση (14 Αυγούστου), το *Μη Χάνεσαι* δημοσιεύει επιστολή του Πετιμεζά, με ημερομηνία 23 Ιουνίου και με την οποία ο κακούργος διαψεύδει τόσο την επιστολή που αρχικά δημοσιεύθηκε στον *Αριστοφάνη* όσο και το εκεί δημοσιευόμενο αυτοβιογραφικό κείμενο ως προϊόν μυθοπλασίας τρίτου και όχι του ίδιου.⁷ Η υστερόχρονη αυτή δημοσιοποίηση της επιστολής στο *Μη Χάνεσαι* εναρμονίζεται πλήρως με το ρεπορτάζ του ίδιου εντύπου, αφού εκεί ο ανταποκριτής μεταφέρει τα γεγονότα των τελευταίων, πριν την καρατόμηση, ημερών:

Ένα βάρος είχε εις την ψυχήν του [ο Πετιμεζάς]: την δήθεν αυτοβιογραφίαν ήν τού εσκάρωσεν ο *Αριστοφάνης* [...]. Του έγινε πλέον αυτό μεράκι· και μη ερωτώμενος περί αυτής, διέψευδε κατηγορηματικώτατα όλα τα περί αυτού δημοσιευθέντα.⁸

Η απάντηση του *Αριστοφάνους* στη δημοσίευση της υστερόχρονης επιστολής ήταν άμεση:

Της επιστολής ταύτης του Πετιμεζά [...] ουδεμίαν είχομεν γνώσιν. Φαίνεται όμως, ο μακαρίτης, ότι αφού μας εξαπέστειλε την δημοσιευομένην αυτοβιογραφίαν του μετενόησε και ηθέλησε να επιδιορθώση το λάθος του. [...] Και αποθνήσκων ακόμη, ο

[Πηγή: *Αριστοφάνης*, έτ. Γ', αρ. 13, 13.2.1882, σ. 1]

μακαρίτης κακούργος, κατεφεύδετο. Τα χειρόγραφα του ευρίσκονται εις το γραφείον μας, όπως και η επιστολή του εις το γραφείον του Μη Χάνεσαι, και όποιος θέλει ας έλθη να τα παραλάβη.⁹

Β. Νέα αναγνωστική πρόταση

Όπως γίνεται σαφές, α) έχουμε ένα καταχωρημένο βιβλιογραφικά ως ανώνυμο κείμενο, β) δημοσιεύθηκε πρώτα επώνυμο ως επιφυλλίδα· γ) ο μεν Αριστοφάνης υποστηρίζει ότι το κείμενο αυτό ανήκει όντως στον Πετιμεζά, το δε Μη Χάνεσαι ότι είναι προϊόν πλαστοπροσωπίας. Στη σύγχρονη επανέκδοση επιπροσθέτως, δ) ο Γ. Παπαθεοδώρου αφενός αγνοεί την προδημοσίευση στον Αριστοφάνη και τα σχετικά με την πατρότητα, δεχόμενος a priori ότι το κείμενο είναι προϊόν μυθοπλασίας, αφετέρου θέτει εν αμφιβόλω την ιστορική αναφορά, ότι δηλαδή το κείμενο βιογραφεί όντως τον Πετιμεζά.

Προκειμένου να λυθούν οι ποικίλες αντιφάσεις που γεννιούνται από τα νέα τεκμήρια αλλά και από τις έως τώρα ερμηνευτικές προσεγγίσεις της Βιογραφίας, θα πρότεινα τα εξής:

1. Τόσο η πρώτη επιστολή του Πετιμεζά στον Αριστοφάνη, μαζί με το κατοπινότερο τηλεγράφημά του, όσο και η δεύτερη επιστολή του στο Μη Χάνεσαι να ενταχθούν στο πλαίσιο μιας εκδοτικής στρατηγικής και σε εκείνο της αντιπαλότητας των δύο εντύπων. Στο πλαίσιο αυτής της αντιπαλότητας, η οποία είναι εμφανής στη ρητορική των συντακτών των δυο εντύπων, θα μπορούσαμε εύκολα να υποθέσουμε ότι και τα τρία κείμενα είναι πλαστά, προϊόντα μιας δημοσιογραφικής φαντασίας που αμιλλάται τη μυθοπλασία.

Με βάση αυτή τη συλλογιστική, θα έλεγα ότι η «Αυτοβιογραφία» συνομιλεί με άλλες (ελληνόθεμες ή ελληνογενείς) επιφυλλίδες του Αριστοφάνους – ως επί το πλείστον αδιερεύνητες: «Τα μυστήρια του Μακράκη», «Οι τραγοπαππάδες», «Απόκρυφα Αθηνών: Ο σκοπός αγιάζει τα μέσα», «Σκουζές ο διαφθορέυς», «Ο λήσταρχος Σπύρος Ντελής: Ιστορία», «Η Πάπισσα Ιωάννα», «Ελληνικά απόκρυφα/Άττικά σκηναί», «Καλογηρικά απόκρυφα Αθηνών».¹⁰ Ως εκ τούτου, μπορούμε ειδολογικά να προσδιορίσουμε την «Αυτοβιογραφία» ως δημοσιογραφική μυθοπλαστική βιογραφία, επειδή παράγεται από δημοσιογραφικό έντυπο και συναρμολύει μυθοπλαστικά και βιογραφικά στοιχεία. Επιπλέον, είναι σαφές ότι το Μη Χάνεσαι, λόγω της προβολής εκ μέρους του Αριστοφάνους της ιστορίας του Πετιμεζά ως πραγματικής και γραμμένης από τον ίδιο, είχε οπωσδήποτε αφορμή όχι μόνο να αμφιβάλλει, αλλά και να διαφεύδει, εάν σκεφτούμε πως πολλάκις τα δύο έντυπα εκείνο τον καιρό έρχονταν σε αντιπαράθεση.

2. Να εκλάβουμε το κείμενο της «Αυτοβιογραφίας»/Βιογραφίας ως προϊόν μυθοπλασίας μεν ως προς την πλοκή, αλλά στηριζόμενο στην ιστορική πραγματικότητα ως προς την υπόθεση, δηλαδή χωρίς να αμφισβητήσουμε την ιστορική του αναφορικότητα.

Ο Παπαθεοδώρου υποβάλλει την ερμηνευτική πρόταση περί κοινής «πληροφοριακής δομής» και ανακύκλωσης ανάμεσα στο κείμενο της Βιογραφίας και σε άλλες ειδήσεις εκείνου του καιρού· υποστηρίζει ότι το κείμενο της Βιογραφίας μάλλον βιογραφεί άλλο πρόσωπο, ίσως εκείνο ενός άλλου κακούργου, που επίσης κατατομήθηκε εκείνες τις ημέρες, τον Κυριάκο Ευτυχιάκο. Αν και είναι μεθοδολογικά ορθή η πρόταση,¹¹ η κατατόμηση του Ευτυχιάκου αποτελεί διαφορετική περίπτωση από εκείνη του Πετιμεζά – πρόκειται, προφανώς, περί δια-

φορετικών προσώπων.¹² Επιπροσθέτως, ο Αριστοφάνης, με άλλη ευκαιρία, υπερασπίζεται την πρώτη ύλη των επιφυλλίδων του, υποστηρίζοντας ότι βασίζεται σε πραγματικά γεγονότα, ενισχύοντας έτσι την υπόθεσή μου περί δημοσιογραφικής μυθοπλαστικής βιογραφίας:

Ουδέποτε ο Αριστοφάνης εν ταις επιφυλλίδες του έγραψέ τι προϊόν επινοίας φαντασώδους όν [...]. Τα «Απόκρυφα των Αθηνών» άτινα εν επιφυλλίδι εδημοσίευσεν ο Αριστοφάνης εστιγματίζον άνδρα δολοφονήσαντα διά φρικωδών βασάνων την ιδίαν αυτού σύζυγον, ως και το εισαγγελικόν βούλευμα μαρτυρεί. Διά της επιφυλλίδος «Οι τραγοπαπάδες» εστιγματίζετο ιερεύς, εν μέσαις Αθήναις βιών, όστις εγένετο παραίτιος αυτοχειρίας χρηστού πολίτου. Διά των «Μυστηρίων του Μακράκη» εξεπομπεύθησαν τα φαύλα έργα των Μακρακιστών. Διά της επιφυλλίδος του «Σκουζέ» εστιγματίσθη η διαγωγή ενός παρθενοφθορέως, και ήδη διά της του «Ληστάρχου Ντελή» αποκαλύπτεται η θηρωδία ενός ληστάρχου επί έτη την Ελλάδα μαστίσαντος.¹³

3. Να αναζητήσουμε τον συγγραφέα της «Αυτοβιογραφίας»-Βιογραφίας στον κύκλο του Αριστοφάνους, διευρύνοντας έτσι την ιστορία πατρότητας του κειμένου.

Επειδή ακριβώς η πρώτη δημοσίευση της «Αυτοβιογραφίας» γίνεται στον Αριστοφάνη, εντός ενός πλαισίου επιφυλλίδων με κέντρο τους τη γραμματεία των αποκρύφων και των ληστών, είναι πιθανόν ο συγγραφέας να ανήκει στον κύκλο του περιοδικού. Επιπροσθέτως, πρέπει να ανατρέξουμε στα στοιχεία των δύο πρώτων εκδόσεων του 1883. Έτσι, το γεγονός ότι η πατρινή έκδοση δεν φέρει στοιχεία για την τυπογραφική επιχείρηση στην οποία τυπώθηκε, αλλά μόνο ένδειξη τόπου, είναι – τουλάχιστον – ύποπτο, εάν σκεφτούμε ότι για τα έτη 1882-1884 ελάχιστες πατρινές εκδόσεις δεν αναγράφουν τα στοιχεία του τυπογραφείου τους, ενώ από την έρευνά μου δεν εντόπισα μνεία της έκδοσης της Βιογραφίας στον πατρινό Τύπο.¹⁴ Ακόμη όμως και αν όντως το έντυπο της Βιογραφίας, το οποίο φέρει ως τόπο έκδοσης την Πάτρα, τυπώθηκε εκεί, μάλλον έπεται της αθηναϊκής, η οποία, καίτοι δεν φέρει στοιχεία τυπογραφείου, αναγράφει τα άτομα που κατέβαλαν τη δαπάνη της έκδοσης – δηλαδή τον Δημήτριο Κ. Αλβανόπουλο και τον Ι. Ρ. Τολιάτη. Αν και για τον δεύτερο δεν έχουμε σχεδόν κανένα στοιχείο, ο πρώτος είναι ο συγγραφέας του εκδομένου το επόμενο έτος βιβλίου Απόκρυφα Αθηνών ή Τα μυστηριώδη εγκλήματα κακούργων τινών (1884).¹⁵ Να είναι άραγε αυτός ο ανώνυμος συγγραφέας της Βιογραφίας;¹⁶ Δύο στοιχεία θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν προς αυτή την κατεύθυνση: αφενός, τα Απόκρυφα Αθηνών του Αλβανόπουλου, πριν από την αυτοτελή έκδοσή τους, δημοσιεύθηκαν ανώνυμα ως επιφυλλίδα στον Αριστοφάνη με τον ίδιο τίτλο, γεγονός που τεκμηριώνει τη συνεργασία του συγγραφέα με το περιοδικό.¹⁷ αφετέρου, η πρώτη επιστολή του Πετιμεζά προς τον Αριστοφάνη φέρει ως υπέρτιτλο, ο οποίος θα μπορούσε να έχει τεθεί από τη σύνταξη ή από τον πραγματικό συγγραφέα της επιστολής, «Απόκρυφα Νικολάου Πετιμεζά». Υπ' αυτό το πρίσμα, η «Αυτοβιογραφία»/Βιογραφία μπορεί να καταχωρηθεί στο είδος των αποκρύφων μυθιστορημάτων – είτε εντός ενός a priori συγγραφικού σχεδίου είτε εντός μιας a posteriori εκδοτικής στρατηγικής, η οποία, βέβαια, εγκαταλείφθηκε αργότερα. Η έλλειψη μνείας συγγραφικής υπευθυνότητας στην αθηναϊκή έκδοση της Βιογραφίας του 1883, ακόμη και κρυπτόνυμης, όπως συμβαίνει στην αντίστοιχη πατρινή, όσο και η επιμελημένη φόρμα του βιβλίου,

σε συνδυασμό με την αναγραφή της δαπάνης, είναι κάποιες ενδείξεις που θα προσανατόλιζαν προς την κατεύθυνση απόδοσης της πατρότητας στον Αλβανόπουλο. Τέλος, ο Αριστοφάνης δεν διαμαρτύρεται που το κείμενο της «Αυτοβιογραφίας» εκδόθηκε ανώνυμα αυτοτελώς δύο φορές μέσα σε ένα έτος, ενισχύοντας μάλλον την υπόθεση ότι ο συγγραφέας ανήκει στον κύκλο του – διαμαρτυρία εξάλλου δεν υπήρξε ούτε όταν ο Αλβανόπουλος εξέδωσε επώνυμα αυτοτελώς, το επόμενο έτος, τα «Απόκρυφα Αθηνών». Έτσι, η υπόθεση εργασίας θα μπορούσε να κινηθεί ως εξής: Ο Αλβανόπουλος γράφει την «Αυτοβιογραφία», εκδίδει πρώτα στην Αθήνα τη Βιογραφία με τον Τολιάτη σε μια φροντισμένη έκδοση, μικρότερου ίσως τираζ αλλά 80 σελίδων, και κατόπιν – λόγω της ζήτησης και χάρην διαφήμισης μάλλον – τυπώνει μία ακόμη σε 64 σελίδες λιγότερο φροντισμένη. Αυτή η τελευταία των 64 σελίδων (με το ίδιο πάντα κείμενο) επανεκτυπώνεται με τον ίδιο αριθμό σελίδων μέχρι τα τέλη του 19ου αι. με δαπάνες άλλων, αλλά ικανοποιώντας πάντα ένα αναγνωστικό γούστο με κέντρο τους ληστές, τα μυστήρια και τα απόκρυφα. Φαίνεται, μάλιστα, πως ο Τολιάτης πίστευε αρκετά στο συγγραφικό ταλέντο του Αλβανόπουλου, εάν σκεφτούμε πως όχι μόνο μοιράζεται τη δαπάνη για την έκδοση της Βιογραφίας, αλλά εγγράφεται και στους εξ Αθηνών συνδρομητές για τα Απόκρυφα Αθηνών.¹⁸

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ευχαριστώ θερμά τη Γεωργία Γκόστη για τη συνδρομή στην έρευνά μου και τις κριτικές της παρατηρήσεις. Συνοπτικά βλ. «Ο κακούργος Νικόλ. Πετιμεζάς ή Πετράλδος», Αριστοφάνης, έτος Γ', αρ. 17 (25.2.1882) 3-4. Το πρόσωπο του Πετιμεζά αναπαράγεται σε ξυλογραφία στον Αριστοφάνη, Γ' 13 (13.2.1882) 1, και 89 (10.8.1882) 4· δεν εντόπισα αναπαραγωγή σε άλλο έντυπο.
2. Βλ. Βιογραφία του κακούργου Ν. Πετιμεζά του εν Πάτραις κατατομηθέντος την 14η Αυγούστου 1882, Εισαγωγή Γ. Παπαθεοδώρου, Πάτρα, Αχαϊκή Βιβλιοθήκη, 2014.
3. Βλ. Βιογραφία του κακούργου Ν. Πετιμεζά του εν Πάτραις κατατομηθέντος την 14 Αυγούστου 1882: (1) Εκδοθείσα δαπάνη Δ. Κ. Αλβανοπούλου και Ι. Ρ. Τολιάτου, Εν Αθήναις 1883· (2) Υπό ***, Εν Πάτραις 1883· (3) Έκδοσις δευτέρα υπό Αντωνίου Στ. Γεωργίου, Εν Αθήναις 1891· (4) Υπό Αντωνίου Στ. Γεωργίου, Αθήναι, 1891· (5) Έκδοσις τετάρτη υπό Αντωνίου Στ. Γεωργίου, Τυπογραφείον Ι. Νικολαΐδου, Εν Αθήναις 1895. Προφανώς, λανθάνει η γ' έκδοση, ενώ η αριθμησή τους έγινε από τον Αντώνιο Στ. Γεωργίου, ο οποίος φέρεται να χρηματοδοτεί το τύπωμα των ετών 1891-1895. Ο Παπαθεοδώρου, Βιογραφία..., ό.π. (σημ. 2), σ. viii, σημειώνει τις εκδόσεις του 1883 και τη μία του 1891 μόνο, αναφέροντας ότι η επανέκδοση του 2014 στηρίζεται στην πατρινή έκδοση (αν και στη σ. [xxii]) αναπαράγεται φωτογραφία της σελίδας τίτλου της αθηναϊκής έκδοσης του 1883).
4. Βλ. «Ο κακούργος Ν. Πετιμεζάς. Αυτοβιογραφία», Αριστοφάνης, Γ' 65 (19.6.1882) έως 121 (16.10.1882).
5. Βλ. «Απόκρυφα Νικολάου Πετιμεζά», Αριστοφάνης, Γ' 64 (17.6.1882) 2. Η έμφαση στο πρωτότυπο με αραιογράφηση.
6. Βλ. «Τηλεγράφημα», Αριστοφάνης, Γ' 87 (5.8.1882) 2. Η έμφαση στο πρωτότυπο με αραιογράφηση. Πρβλ. και «Κακοήθης ερώτησις», Παληάνθρωπος, Α' 1 (18.8.1882) 4 για τον δῆμο.
7. Βλ. «Επιστολή Ν. Πετιμεζά», Μη Χάνεσαι, Γ' 336 (22.8.1882) 6. Αξίζει να προσεχθεί η χριστιανίζουσα ρητορική και η καθαρεύουσα εκφορά του κειμένου, η οποία έρχεται σε αντίθεση με τη λαϊκή/δημοτική έκφραση των κειμένων του Πετιμεζά στον Αριστοφάνη.
8. Βλ. Θεατής, «Πετράλδος», Μη Χάνεσαι, Γ' 334 (18.8.1882) 1-3: 1. Η έμφαση στο πρωτότυπο.
9. Βλ. [άτιτλο], Αριστοφάνης, Γ' 96 (24.8.1882) 2-3. Η έμφαση στο πρωτότυπο.
10. Τα παρακάτω αποτελούν σταχυολόγηση των κυριότερων και συναφών προς το υπό συζήτηση θέμα. Κατά σειρά και όλα ανωνύμως, πλην της «Πάπισσας Ιωάννας», στον Αριστοφάνη: «Τα μυστήρια του Μακράκη», Θ' 13 (11.2.1881) έως 24 (21.5.1881)· «Οι τραγοπαππάδες», Θ' 26 (28.3.1881) έως 40 (20.5.1881)· «Απόκρυφα Αθηνών: Ο σκοπός αγιάζει τα μέσα», Θ' 41 (23.5.1881) έως 73 (12.9.1881)· «Σκουζές ο διαφθορεύς», Θ' 94 (25.11.1881) έως 99 (12.12.1881) (διακόπτεται, αλλά συνεχίζεται και επαναλαμβάνεται ως «Ο παρθενοφθορεύς Σκουζές», ΙΑ' 29-30 (10.4.1883 κ.ε.)·

«Ο λήσταρχος Σπύρος Ντελής: Ιστορία», Γ' 6, 20.1.1882 έως 54 (25.5.1882)· ακολουθεί «Ο κακούργος Ν. Πετιμεζάς. Αυτοβιογραφία» και έπεται η «Πάπισσα Ιωάννα», Γ' 124 (23.10.1882) έως ΙΑ' 66 (28.6.1883) (διακόπτεται)· «Ελληνικά απόκρυφα/Αττικά σκηναί», ΙΑ' 67 (29.6.1883) έως 71 (16.7.1883)· «Καλογηρικά απόκρυφα Αθηνών», ΙΑ' 75 (12.8.1883) έως 79 (18.9.1883) (διακόπτεται).

11. Πρβλ. και τις επισημάνσεις του Λ. Βαρελά, «Δημοσιογραφική επικαιρότητα και λαϊκό μυθιστόρημα στη δεκαετία του 1890», Το ελληνικό 'λαϊκό' μυθιστόρημα του 19ου αιώνα, Θ. Β. Κούγκουλος (επιμ.), Μ. Γ. Βαρβούνης (πρόλ.), Αθήνα, Gutenberg, 2021, σσ. 250-262.

12. Βλ. Παπαθεοδώρου, ό.π., σσ. xviii-xx. Προφανώς, τα δύο πρόσωπα δεν ταυτίζονται, αλλά εκτελέστηκαν τις ίδιες μέρες· για τα γεγονότα γύρω από τον Ευτυχήκο πρβλ. και Παρών, «Φτυχιάκος», Μη Χάνεσαι, Γ' 334 (18.8.1882) 3. Για μια συζήτηση της θανατικής ποινής με αφορμή τον αποκεφαλισμό του Πετιμεζά βλ. και «Διάφορα», Φορολογούμενος [Πατρών], Θ' 410 (20.8.1882) 1-2· «Αίμα αντί αίματος», Η Ελληνική Επανάσταση [Πατρών], Γ' 88 (18.8.1882) 1-2· πρβλ. και σύντομα «Ειδήσεις», Εργάτης [Πατρών], Α' 29 (8.8.1882) 4 και «Η πανήγυρις της χθες», ό.π., 30 (15.8.1882) 1. Τέλος, βλ. «Ειδήσεις εξ Ελλάδος», Δελτίον της Εστίας, 294 (15.8.1882) 4, όμως με τη σημείωση ότι το Δελτίον δεν αναγγέλλει την κυκλοφορία της Βιογραφίας, παρ' ότι (ψηφιοποιημένο) αντίτυπο της πατρινής έκδοσης σώζεται στη Συλλογή Ν. Γ. Πολίτη στη Βιβλιοθήκη του Α.Π.Θ.

13. Βλ. «Η Κλειώ», Αριστοφάνης, Γ' 48 (11.5.1882) 1-2: 2· το κείμενο αποτελεί απάντηση στο βιτριολικό άρθρο του Β. [= Δ. Θερελιανός], «Η πορνογραφία εν Αθήναις», Κλειώ [Τεργέστης], ΚΑ' 1083 (20/1.4.1882) 2.

14. Από τα 82 πατρινά έντυπα των ετών 1882-1884 μόνο τα έξι δεν φέρουν στοιχεία έκδοσης. Πλην της Βιογραφίας, για το έτος 1882 μόνο ένα οκτασέλιδο δεν φέρει στοιχεία τυπογραφείου, ενώ για το έτος 1884 ο αριθμός ανέρχεται στα τέσσερα. Ανώνυμη και χωρίς όνομα τυπογραφείου είναι μόνο η έκδοση της Βιογραφίας.

15. Βλ. Δ. Κ. Αλβανόπουλος, Απόκρυφα Αθηνών ή Τα μυστηριώδη εγκλήματα κακούργων τινών, Εν Αθήναις, Εκ του Τυπογραφείου της Μυθιστορικής Βιβλιοθήκης Δ. Α. Φέξη, 1884. Πρβλ. και Γ. Γκόστη, «Τα ελληνικά αστικά απόκρυφα του 19ου αιώνα: ένα 'λαϊκό' είδος μυθιστορήματος», Το ελληνικό 'λαϊκό' μυθιστόρημα..., ό.π., σσ. 197-225, με αναφορές στο έργο και τη διακίνησή του.

16. Στην ηλεκτρονική βάση δεδομένων του Βιβλιογραφικού Εργαστηρίου «Φύλιπος Ηλιού» (και όχι στις έντυπες βιβλιογραφίες) για τις εκδόσεις του 1891 και 1895 αναφέρεται ότι πιθανώς συγγραφέας είναι ο Ευστάθιος Λαμψιάδης. Από κανένα στοιχείο της έρευνάς μου δεν προκύπτει κάτι τέτοιο.

17. Βλ. «Απόκρυφα Αθηνών: Ο σκοπός αγιάζει τα μέσα», Αριστοφάνης, Θ' 41 (23.5.1881) - 73 (12.9.1881). Ο υπότιτλος μεταφέρεται ως motto στην έκδοση του 1884, ενώ το κείμενο στη δομή του είναι σχεδόν ίδιο. Υπ' αυτό το πρίσμα, θα πρέπει να εξεταστεί η συγγραφική ταυτότητα και των άλλων επιφυλλίδων του Αριστοφάνους για τυχόν άλλα έργα του Αλβανόπουλου.

18. Βλ. Αλβανόπουλος, Απόκρυφα Αθηνών..., ό.π., σ. [111], όπου αναφέρεται ως Ι. Γ. Τολιάτης. Είτε στη Βιογραφία είτε στα Απόκρυφα, το πατρώνυμο του Τολιάτη πρέπει να είναι λανθασμένο και αυτό θα οφείλεται σε αβλεψία του στοιχειοθέτη.

Παναγιώτης Ελ Γκεντί

Σχόλια στην παπαδιαμαντική αλληλογραφία των ετών 1891-1892

Η σωζόμενη παπαδιαμαντική αλληλογραφία των ετών 1891-1892 στην έκδοση του Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου απαρτίζεται από 9 επιστολές με αριθμηση 167-175.¹ Πρόκειται για επτά επιστολίες τα οποία έλαβε ο Παπαδιαμαντής από το γραφείο της Ακροπόλεως και τα πρωτοδημοσίευσε ο Οκτάβιος Μερλιέ το 1934,² καθώς και για δύο επιστολές του Παπαδιαμαντή προς τον πατέρα του, γραμμένες το 1892 και δημοσιευμένες για πρώτη φορά από τον Γ. Βαλέτα το 1954.³

Τέσσερα από τα επιστόλια του εκδότη της Ακροπόλεως Βλάση Γαβριηλίδη είναι αχρονολόγητα. Οι επιμελητές τών μέχρι σήμερα εκδόσεων της παπαδιαμαντικής αλληλογραφίας (Βαλέτας,⁴ Μοσχονάς,⁵ Τριανταφυλλόπουλος⁶) ακολούθησαν τη σειρά με την οποία τα τοποθέτησε στην πρώτη έκδοση ο Μερλιέ.⁷ Με βάση, όμως, το περιεχόμενο των σημειωμάτων αυτών – διορθώνοντας παράλληλα και το σφάλμα όλων των εκδόσεων στην τοποθέτηση των χρο-

λογημένων επιστολών 172 και 173⁸ – προτείνω ως λογικότερη την εξής σειρά για τις επιστολές της διετίας (χρησιμοποιώ την αρίθμηση της έκδοσης του «Δόμου»):

- α) αρ. 167 (19.4.1891)
- β) αρ. 173 (28.3.1892)
- γ) αρ. 172 (17.5.1892)
- δ) αρ. 169 (αχρονολογητο / Ιούλιος 1892)
- ε) αρ. 174 (28.9.1892)
- στ) αρ. 171 (αχρονολογητο / Οκτώβριος ή Νοέμβριος 1892)
- ζ) αρ. 168 (αχρονολογητο / Οκτώβριος ή Νοέμβριος 1892)
- η) αρ. 170 (αχρονολογητο / Οκτώβριος ή Νοέμβριος 1892)
- θ) αρ. 175 (2.12.1892)

Αιτιολογώ την πρότασή μου:

Η επιστολή 167 – το μοναδικό σωζόμενο επιστολικό τεκμήριο του έτους 1891 – είναι η απόκριση του Γαβριηλίδη σε μια χαμένη επιστολή του Παπαδιαμάντη:

ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΙΔΙΟΚΤΗΤΟΥ «ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ»

Αθήνησι 19 Απριλίου 1891.

Φίλτατε Παπαδιαμάντη,

Σήμερον πήρα τὴν ἐπιστολήν Σου. Καλῶς νὰ ὀρίση τὸ Μαγιατικὸ Σου. Μὲ ταύτην μου τὴν ἐπιστολήν, ἐὰν τυχὸν λείπω, τὸ παρουσιάζεις εἰς τὸν κ. Αρ. Παναγωγιάτην καὶ δημοσιεύεται ἀμέσως. Εἰς τὰ τῆς τιμῆς, σύμφωνος πρὸς ὅσα γράφεις.

Σὲ φιλῶ

Σὸς

Βλ. Γαβριηλίδης

Το «Μαγιατικό» ήταν το διήγημα «Θέρος - Έρος», το δεύτερο παπαδιαμαντικό διήγημα που δημοσιεύτηκε στην εφ. Ακρόπολις.⁹ (Το πρώτο ήταν «Ο Παναγωγιάτης» που δημοσιεύτηκε την ημέρα των Φώτων του ίδιου έτους.)

Κόντευε να συμπληρωθεί χρόνος χωρίς να δώσει άλλη λογοτεχνική συνεργασία στον Γαβριηλίδη,¹⁰ όταν ο Παπαδιαμάντης επιχείρησε να τον επισκεφθεί στο γραφείο του. Όπως φαίνεται, δεν του επιτράπη η είσοδος και τότε άφησε μήνυμα, στο οποίο ο Β. Γ. αποκρίθηκε με το εξής επιστόλιο (173):

ΕΦΗΜΕΡΙΣ «ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ»

Γραφείον Ἰδιοκτῆτου

Ἀθῆναι τῆ 28ῆ Μαρτίου 1892

Ἀγαπητὲ Παπαδιαμάντη,

Φέρε μου λοιπὸν τὰ 50 χειρόγραφα.

Ἔστειλα εἰς τὸν Κουσουλῖνο, ἂν καὶ ἐπρωτίμων φρέσκα.

Ἔδωσα διαταγὴν εἰς τὸν θυρωρὸν νὰ μπαίνης μέσα ἀπ' εὐθείας χωρὶς νὰ τὸν ἐρωτᾷς.

Σὲ φιλῶ

Βλ. Γαβριηλίδης

Από την απάντηση διαφαίνεται ότι ο Π. είχε υποβάλει στον εκδότη δύο προτάσεις:

α) Είχε ετοιμάσει ένα χφ. 50 σελίδων και τον ρωτούσε αν ήθελε να το δημοσιεύσει. Η πρόταση αφορούσε πιθανότατα το αρκετά εκτενές διήγημα «Στην Αγι-Αναστασιά», το οποίο δημοσιεύτηκε στις 4.4.1892.

β) Είχε και κάτι άλλο μαζί του – επίσης χειρόγραφο, εικάζω – που σκόπευε να του παραδώσει. Καθώς δεν κατάφερε να τον συναντήσει, άφησε τα χαρτιά στο κοντινό βιβλιοπωλείο του Κουσουλίνου,¹¹ από όπου έστειλε να τα παραλάβουν ο Β. Γ., που θα προτιμούσε όμως «φρέσκα».

Ο πληθυντικός της λέξης «φρέσκα» υποδηλώνει σειρά κειμένων και όχι μεμονωμένο κείμενο. Πιθανολογώ ότι τα «μαγιατικά» ήταν η σειρά των μεγαλοβδομαδιατικών άρθρων, των οποίων η δημοσίευση άρχισε την επόμενη ημέρα.¹² Η σημασία της λέξης «φρέσκα» – μυστηριώδης, ενδεχομένως, για τον σημερινό αναγνώστη της Αλληλογραφίας – ήταν μάλλον προφανής για τον αποδέκτη του σημειώματος. Εφόσον στις 28.3.1892, ημέρα Σάββατο του Λαζάρου, ο Π. είχε έτοιμα τα άρθρα για τον εορτασμό της Μεγάλης Εβδομάδας στην Αθήνα, είναι φανερό ότι τα έγγραψε βασισμένος σε εμπειρίες από προηγούμενες χρονιές. Ο Γαβριηλίδης, μολοντί δέχτηκε να τα δημοσιεύσει, θα προτιμούσε επίκαιρες ανταποκρίσεις με εντυπώσεις και σχόλια γύρω από τα τεκταινόμενα στους ναούς κατά το τρέχον έτος. (Κάτι, δηλαδή, σαν τα επίκαιρα σημειώματα στις «Πινακίδες» της Εφημερίδος και άλλες παρεμφερείς στήλες της ίδιας εποχής.)

Εχοντας λάβει την άδεια να προσέγγίζει ελεύθερα τα γραφεία της Ακροπόλεως, ο Π. δημοσιεύει ακολούθως το άρθρο «Αι μου Γιώργη»¹³ και το ποίημα «Το ωραίο φάσμα».¹⁴

Στις 17 Μαΐου δέχεται μια πρόταση από το γραφείο του ιδιοκτήτου της Ακροπόλεως (επιστολή 172) για να δημοσιεύσει ταξιδιωτικά κείμενα, στην οποία προφανώς δεν μπόρεσε να ανταποκριθεί.¹⁵

Το αχρονολόγητο σημείωμα που φέρει τον αριθμό 169 εικάζω ότι γράφτηκε από τον Γαβριηλίδη το καλοκαίρι του 1892. Το θεωρώ, όπως και τα υπόλοιπα αχρονολόγητα, μεταγενέστερο από το 173, καθώς φανερώνει μεγαλύτερη οικειότητα. Είναι εντελώς ανεπίσημο, με τα αρχικά μόνο του αποστολέα, χωρίς όνομα παραλήπτη και ημερομηνία.

Φίλτατε,

Νὰ τὸ φέρης νὰ τὸ ἰδοῦμεν.

Μεταξὺ 3 1/2 καὶ 4 μ.μ. πάντοτε σχεδὸν ἐν τῷ Γραφείῳ.

Β. Γ.

Την πρώτη κίνηση, όπως και στο 173, την έκανε και πάλι ο συγγραφέας, που με μήνυμά του πρότεινε ένα κείμενο στον Γαβριηλίδη. Ίσως επιχείρησε και πάλι να τον συναντήσει· αυτή τη φορά φαίνεται πως δεν του απαγόρευσαν την είσοδο, αλλά έτυχε να λείπει ο εκδότης, και γι' αυτό ο τελευταίος του υποδεικνύει τις ώρες που θα τον βρει στο γραφείο. Αξιοσημείωτο θεωρώ ότι ο Β. Γ. δεν εγκρίνει εκ των προτέρων το κείμενο, όπως είχε κάνει στο 167, αλλά ζητά να το δει. Υποθέτω ότι η επιφύλαξη οφείλεται στο ότι ο Π. ετοίμασε τώρα ένα ιδιαίτερα εκτενές κείμενο, δηλαδή τους «Χαλασοχώρηδες», που αρχίζουν να δημοσιεύονται από την 1.8.1892.¹⁶

Τα υπόλοιπα χρονολογητά σημειώματα του Β. Γ. θα θεωρούσα εύλογο να τοποθετηθούν μεταξύ των δύο σωζομένων επιστολών του Π. προς τον πατέρα του, μεταξύ, δηλαδή, της 174 (28.9.1892) και της 175 (2.12.1892). Στην 174, μια επιστολή που γράφεται μετά την καταδίκη του αδελφού του για υπόθεση λαθρεμπορίου¹⁷ ο Αλέξανδρος γράφει στους δικούς του «'Εγώ θά προσπαθήσω, ἐντὸς ὀλίγου, νὰ ἔλθω νὰ σὰς ἴδω». Δεν κατάφερε να πάει στη Σκιάθου, και στην 175 ανακοινώνει ότι εργάζεται τακτικά στην Ακρόπολη. Μεσολάβησαν, νομίζω, τα τρία σημειώματα του Γαβριηλίδη, με πρώτο το 171:

Φίλτατε,

Ἄν θέλῃς κανένα βράδυ πέραν μεταξύ 11 καὶ 12. Σὲ παρακαλῶ.

Βλ. Γαβριηλίδης

Η πρωτοβουλία αυτή τη φορά ανήκει στον εκδότη· αυτός έχει τώρα να προτείνει κάτι. Παρά τον ανέμελο τόνο της πρώτης φράσης, το «σε παρακαλῶ» δεν αφήνει αμφιβολία ότι επίκειται σοβαρή πρόταση. Και μάλιστα, ενώ στην 169 ο Β. Γ. είχε υποδείξει στον Π. τις απογευματινές ώρες για να τον βρει στο γραφείο, τώρα του ζητά να πάει πολύ αργά το βράδυ (σε ώρα, δηλαδή, που θα έχουν κλείσει οι εκκρεμότητες του φύλλου της επομένης και θα μπορούν να συνομιλήσουν απερίσπαστοι, καθώς δεν θα μπαينوβγαίνουν πλέον εργαζόμενοι και επισκέπτες). Η ιδιαίτερη πρόσκληση για κατ' ιδίαν νυχτερινή συνάντηση με τον πολυάσχολο εκδότη έγινε, νομίζω, για να του προτείνει να τον προσλάβει ως μόνιμο υπάλληλο στην Ακρόπολη και για να ξεκαθαρίσουν τους όρους της συνεργασίας.

Φαίνεται ότι κατά τη συζήτηση των δύο ανδρών ο Π. ζήτησε κάποιο χρονικό περιθώριο και έπειτα καθυστέρησε να εμφανιστεί, με συνέπεια να ακολουθήσουν τα άλλα δύο σημειώματα. Χωρίς να είμαι απολύτως βέβαιη για τη σειρά, θα τοποθετούσα πρώτα το πιο ανεπίσημο 170, στο οποίο ο εκδότης παρακαλεί τον Π. να αναλάβει την επόμενη ημέρα.

Ἀγαπητέ,

Ἔλα σὲ παρακαλῶ αὐριον νὰ ἀναλάβῃς.

Σὲ φιλῶ

Βλ. Γαβριηλίδης

Το επόμενο πρωί ο Π. δεν εμφανίστηκε, και τότε μάλλον ο Β. Γ. έστειλε να τον αναζητήσουν και να του επιδώσουν το οιονεί τελεσίγραφο (168):

ΕΦΗΜΕΡΙΣ «ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ»

Γραφείον Ἰδιοκτῆτου

Φίλτατε,

Ἐὰν σκοπεύῃς νὰ ἀναλάβῃς τακτικὴν ἐργασίαν ἐν τῇ Ἀκροπόλει δέον νὰ ἔλθῃς ἀπὸ σήμερον. Ἄν δὲν κατορθώσῃς σήμερον, ἐξ ἅπαντος τότε αὐριον.

Ὁ Σὸς

Βλ. Γαβριηλίδης

Στην επιστολή 175 της 2.12.1892 ο Π. αναγγέλλει στους οικείους του «'Εργάζομαι τώρα εἰς τὴν Ἀκρόπολιν τακτικὰ». Επειδή, όπως αναφέρει, τους είχε γράψει και πριν ένα μήνα και η επιστολή του εκείνη δεν σώζεται, ενδέχεται η πρόσληψη να είχε γίνει κάπως νωρίτερα και να την είχε πρωτοαναγγείλει το Νοέμβριο στη χαμένη επιστολή του. Θα μπορούσαμε πάντως χοντρικά να τοποθετήσουμε τα τρία σημειώματα που σχετίζονται με την πρόσληψη του Π. τον Οκτώβριο ή τον Νοέμβριο του 1892.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, *Αλληλογραφία*, φιλολογική επιμ. Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Αθήνα, Δόμος, 1992, σσ. 139-142.
2. Α. Παπαδιαμάντη, *Γράμματα*, με πρόλογο και σημειώσεις Octave Merlier, Αθήνα, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 1934, σσ. 175-176, επιστολές 151¹-151⁷.
3. Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, *Τα Ἀπαντα*, επιμ. Γ. Βαλέτα, τ. Ε', 1954, σ. 422, επιστολές 165 και 166.
4. Ὁ.π. (σημ. 3), σ. 430, επιστολές 180²-180⁵.
5. Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, *Αλληλογραφία*, Σημειώσεις Ο. Merlier, Εισαγωγή - Επιμέλεια Εμμ. Ι. Μοσχονάς, Αθήνα, Οδυσσεάς, 1981, σ. 152.
6. Ὁ.π. (σημ. 1), σσ. 139-140, επιστολές 168-171.
7. Ὁ.π. (σημ. 2), σ. 174, επιστολές 151²-151⁵.
8. Οι δύο επιστολές τοποθετήθηκαν με εσφαλμένη σειρά από τον Μερλιέ (ό.π., σημ. 2, σ. 175, επιστολές 151⁶ και 151⁷). Οι επόμενοι εκδότες δεν παρατήρησαν το σφάλμα.
9. «Θέρος-Έρος. Ειδύλλιον Πρωτομαγιάς», *Ακρόπολις*, 1-5.5.1891.
10. Στο διάστημα αυτό δημοσίευσε διηγήματα στις εφ. *Ἀστὺ καὶ Ἐφημερίς* και στα περ. *Παρνασσός* και *Εικονογραφημένη Ἑστία* (στην τελευταία δημοσίευσε και αρκετές μεταφράσεις). Ὅπως επισημαίνει ο Λάμπρος Βαρελάς, «ο Παπαδιαμάντης από το τέλος Οκτωβρίου του 1890 μέχρι και το καλοκαίρι ή το φθινόπωρο του 1892 μάλλον συνεργάζεται με διάφορα έντυπα, με αμοιβή κατ' αποκοπή»: «Ολίγα ακόμη άγνωστα παπαδιαμαντικά», *Μικροφιλολογικά* 45 (Άνοιξη 2019) 4.
11. Το τυπογραφείο-βιβλιοπωλείο του Σπυρίδωνος Κουσουλίνου, φίλου του Παπαδιαμάντη, βρισκόταν στην πλατεία των Αγίων Θεοδώρων, κοντά στην πλατεία Κλαυθμώνος. Εκεί έστελναν οι οικείοι του επιστολές προς τον Παπαδιαμάντη κατά τις περιόδους που ο τελευταίος δεν είχε τακτική θέση σε κάποια εφημερίδα.
12. Α. Πδμ., «Μεγάλη Εβδομάς εν Αθήναις», *Ακρόπολις*, 29.3.1892-4.4.1892 και Α. Πδμ., «Η Κυριακή του Πάσχα», *Ακρόπολις*, 5.4.1892.
13. Α. Πδμ., «Ἄι μου Γιώργη! (Ἐπί τῇ εορτῇ τῆς ΚΓ' Ἀπριλίου)», *Ακρόπολις*, 23.4.1892.
14. Α. Πδμ., «Το Ωραίον φάσμα (Στίχοι τῆς Πρωτομαγιάς)», *Ακρόπολις*, 1.5.1892.
15. Την υπογράφει ο Γ. Καζελίδης, καθώς ο Γαβριηλίδης ταξίδευε τότε στο εξωτερικό.
16. Α. Παπαδιαμάντης, «Οι Χαλασοχώρηδες. Μικρά Μελέτη», *Ακρόπολις*, 1.8.1892-22.8.1892.
17. Βλ. Λ. Τριανταφυλλοπούλου, «Σχόλια στην παπαδιαμαντική αλληλογραφία των ετών 1891-1892», *Μικροφιλολογικά* 47 (Άνοιξη 2020) 31-39.

Λαμπρινή Τριανταφυλλοπούλου

Για τον Σύλλογο «Οι Φίλοι του Καβάφη»

Σε ανύποπτο χρόνο, καθώς ερευνούσα στο Ε.Λ.Ι.Α.-Μ.Ι.Ε.Τ. τον αρχειακό φάκελο του Αλέκου και της Ρίκας Σεγκοπούλου, είδα ένα φύλλο επιστολόχαρτου και επάνω τυπωμένο το όνομα ενός συλλόγου: «Σύλλογος Φίλων Κ. Π. Καβάφη, Rue Lepsius». Δεν είχα ακούσει και δεν γνώριζα προηγουμένως ότι είχε ιδρυθεί και λειτουργούσε παρόμοιος σύλλογος με αυτή την ονομασία και αναρωτιόμουν ποιος να ήταν ο σκοπός του. Δεν είχα προσέξει επίσης το λήμμα Δ643 «Οι φίλοι του Καβάφη», Ταχυδρόμος-Ομόνοια (Αλεξάνδρεια), 19.5.1934 (Δημ. Δασκαλόπουλος, Βιβλιογραφία Κ. Π. Καβάφη 1886-2000, Θεσσαλονίκη, ΚΕΓ, 2003), όπου αναγγέλλεται η σύσταση ομάδας φίλων και θαυμαστών του ποιητή με την επωνυμία «Οι Φίλοι του Καβάφη» και με προσωρινό γραμματέα τον Γιώργο Παπουτσάκη. Σήμερα, με την ψηφιοποίηση του Αρχείου Καβάφη, στο Ίδρυμα Ωνάση (Πρακτικά Συνεδριάσεων GR-OF CAS ING S01-F03 SF001-001 (1789), γνωρίζουμε καλύτερα τις δραστηριότητες και τον σκοπό σύστασης αυτού του συλλόγου. Έχουν σωθεί τα πρακτικά δύο συναντήσεων για την ίδρυσή του, τρεις επιστολές προσώπων που αποδέχονταν να γίνουν μέλη του συλλόγου και μια τελευταία επιστολή του Γ. Α. Παπουτσάκη προς τη Ρίκα Σεγκοπούλου, με τα τελευταία νέα της δραστηριότητας του συλλόγου.

Ο σύλλογος ιδρύθηκε ένα έτος ύστερα από τον θάνατο του Καβάφη. Η πρώτη συνεδρίαση έγινε την Τετάρτη 16 Μαΐου 1934 στο διαμέρισμα όπου έζησε ο Καβάφης, στην οδό Lepsius. Στη συνεδρίαση παρευρέθηκαν ο Απόστολος Λεοντής, γνωστός φίλος του Καβάφη (αυτός υπέγραψε το κείμενο το οποίο ονομάστηκε αργότερα «Αυτοεγκώμιο»): ο Γ. Καψαμπέλης (υποπρόξενος της Ελλάδας στην Αλεξάνδρεια και όψιμος θαυμαστής του Καβάφη): ο Gaston Zananiiri, γνωστός και φίλος του Καβάφη (αυτός πήρε τις τελευταίες φωτογραφίες από το διαμέρισμα του ποιητή): η Ρίκα Σεγκοπούλου, σύζυγος, τότε, του κληρονόμου του Καβάφη Αλέκου Σεγκόπουλου και «άτυπη γραμματέας» του ποιητή: ο Γιώργος Αγαλλιανός, αδελφός της Ρίκας και φίλος του Καβάφη: ο Γ. Α. Παπουτσάκης, φίλος του Καβάφη αλλά και του Αλέκου Σεγκόπουλου, ο οποίος δημοσίευσε αργότερα με παρότρυνση του Σεγκόπουλου τη γαλλική μετάφραση όλων των καβαφικών ποιημάτων· σ' αυτόν εμπιστεύτηκε ο Σεγκόπουλος το Αρχείο Καβάφη για να εκδώσει τα «Πεζά»· τέλος, ο Σπύρος Σεγκόπουλος μικρότερος αδελφός του Αλέκου και γνώριμος του Καβάφη από τα νεανικά του χρόνια. Βλέπουμε ότι από τη συνάντηση απουσιάζει ο κληρονόμος Αλέκος και μερικά άλλα πρόσωπα, τα οποία πιστεύω ότι ήταν πολύ καλοί φίλοι και θαυμαστές του Καβάφη και θα βοηθούσαν στην ίδρυση του συλλόγου για την πραγματοποίηση των σκοπών του. Στην πρώτη συνάντηση είχαν προσκληθεί ο Χρ. Νομικός και ο Μιχάλης Περίδης. Ο Νομικός έστειλε επιστολή με την οποία εξέφρασε την υποστήριξή του στη δημιουργία του συλλόγου, ενώ διευκρίνισε ότι δεν θα μπορούσε να παρευρεθεί λόγω επαγγελματικών του υποχρεώσεων. Για τον Περίδη γίνεται λόγος παρακάτω.

Το πρώτο θέμα της συζήτησης ήταν αν η ομάδα των φίλων θα αποτελούνταν αποκλειστικά από Αλεξανδρινούς ή από απανταχού φίλους και θαυμαστές του Καβάφη. Ο Παπουτσάκης υποστήριξε ότι μόνο Αλεξανδρινοί θα πρέπει να συμμετάσχουν, γιατί θα υπήρχαν δυσκολίες στην επικοινωνία με θαυμαστές του

εξωτερικού. Ο Zananiiri και ο Καψαμπέλης ήθελαν να συμμετάσχουν οι απανταχού φίλοι, ώστε η ομάδα να έχει διεθνή χαρακτήρα. Αυτή η πρόταση υπερίσχυσε.

Σκοπός της ομάδας ήταν α) η επισταμένη μελέτη του έργου του ποιητή, β) η αναλυτική παρουσίασή του, γ) η εξέταση της σημασίας που έχει στα νεοελληνικά και στα ευρωπαϊκά γράμματα, δ) η διάδοσή του στα μεγάλα πνευματικά κέντρα, ε) η σχετική διάδοσή του στο ευρύ κοινό, στ) οι βιογραφικές και βιβλιογραφικές έρευνες, κλπ. Αυτοί οι σκοποί θα μπορούσαν να επιτευχθούν με εκδόσεις, διαλέξεις, άρθρα, μελέτες, μεταφράσεις και ότι άλλο θα έκρινε κατάλληλο η εκτελεστική επιτροπή. Όπως βλέπουμε, το σχέδιο ήταν μεγαλόπνοο και φιλόδοξο.

Το επόμενο θέμα της συζήτησης ήταν μία πρόταση του Zananiiri, να στηθεί προτομή του Καβάφη σε περίοπτη θέση στην Αλεξάνδρεια. Όσο γνωρίζω, η πρόταση αυτή δεν έχει ακόμη πραγματοποιηθεί.

Ακολούθως συζητήθηκαν διαδικαστικά θέματα, δηλαδή η σύνθεση της ομάδας. Όπως πρότεινε η Σεγκοπούλου, εκείνοι που είχαν αναλάβει την πρωτοβουλία για συγκρότηση της ομάδας να βάλουν τις βάσεις και να καθορίσουν τον γενικό προγραμματισμό της: κατόπιν να κοινοποιήσουν αυτές τις αποφάσεις σε γνωστούς και φίλους του Καβάφη και, όσοι θελήσουν, να υπογράψουν και να ακολουθήσουν το πρόγραμμα της ομάδας. Με αυτή την απόφαση συμφώνησαν οι Παπουτσάκης και Αγαλλιανός. Οι Λεοντής και Zananiiri εξέφρασαν την επιφύλαξη ότι ένα τέτοιο σχέδιο θα επιβράδυνε πολύ τη σύσταση της ομάδας και πρότειναν να θεωρηθούν ιδρυτές εκείνοι που συμμετείχαν σε αυτή την πρώτη συνάντηση, άποψη που υπερίσχυσε. Έτσι η προσωρινή γραμματεία ανατέθηκε στον Παπουτσάκη, που την αποδέχτηκε. Επίσης, συστάθηκε μια εκτελεστική επιτροπή, με μέλη τους Καψαμπέλη, Zananiiri, Λεοντή, Ρίκα Σεγκοπούλου, Γιώργο Αγαλλιανό, Παπουτσάκη, Νομικό, Πόλυ Μοδινό, Α. (sic) Δημαρά, Άλκη Θρύλο, Ευάγγελο Παπανούτσο, Γ. Παπατζώνη, Κλ. Παράσχο, Γ. Σαρεγιάννη, Στ. Σταυρινό και R. Furness. Ο Παπουτσάκης και η Σεγκοπούλου ανέλαβαν να συντάξουν επιστολή προς τα προτεινόμενα μέλη, με την οποία τους ζητούσαν να απαντήσουν σύντομα αν αποδέχονται να συμμετέχουν στην εκτελεστική επιτροπή, και να στείλουν μια ανακοίνωση στον Τύπο για τη σύσταση και τους σκοπούς του συλλόγου.

Επίσης, αποφασίστηκε να συγκροτηθεί μια τιμητική επιτροπή, για την οποία προτάθηκαν τα ονόματα των Β. Δενδρινού, πρεσβευτή της Ελλάδας στην Αίγυπτο, Hellmy Isse, πρύτανη της Φιλοσοφικής Σχολής του Καΐρου, Αντώνη Μπενάκη, Μιλτιάδη Μαλακάση, Γρ. Ξενοπούλου, κ.ά., αλλά δεν πάρθηκε καμιά απόφαση για το θέμα αυτό. Η επόμενη συνεδρίαση ορίστηκε δύο μέρες αργότερα, στις 18.5.1934. Από τους συμμετέχοντες υπέγραψαν ο Gaston Zananiiri, ο Σπ. Δ. Σεγκόπουλος και ο G. Agallianos.

Όπως βλέπουμε, τα περισσότερα μέλη της επιτροπής είχαν οικογενειακούς δεσμούς με τον κληρονόμο του Καβάφη, τον Αλέκο Σεγκόπουλο. Στην ομάδα συμμετείχαν η γυναίκα του, ο αδελφός του και ο κουνιάδος του καθώς και ένας από τους στενότερους φίλους του, ο Γ. Παπουτσάκης. Εκείνος δεν συμμετέχει, βρίσκεται στο παρασκήνιο. Οι σκοποί της ομάδας ήταν μεγαλόπνοοι και μαζικιστικοί. Πιθανόν σε λάθος της γραφομηχανής να οφείλεται το Α. αντί του

Κ. Θ. στο επίθετο Δημαράς, καθώς δεν υπάρχει γνωστός Α. Δημαράς στον καθαφικό κύκλο. Το μόνο άλλο γνωστό πρόσωπο στο περιβάλλον του Καβάφη με το ίδιο επώνυμο είναι η εικονογράφος Πολυξένη Ι. Δημαρά, η οποία στέλνει το 1928 στον Καβάφη το ποιητικό έργο του Ι. Ν. Γρυπάρη *Σκαραβαίοι και τετρακότες* με δική της εικονογράφηση και με την αφιέρωση: «Εις τον ποιητήν Καβάφην μια παλαιά Αλεξανδρινή με βαθείαν εκτίμησιν διά το έργον του. Πολυξένη Ι. Δημαρά το γένος Ν. Τσιμπούκη». Το βιβλίο έχει σωθεί στην βιβλιοθήκη Καβάφη (3.89). Άρα το Α. είναι μάλλον κάποιος lapsus calami του γραμματέα της ομάδας.

Η δεύτερη συνάντηση έγινε δύο μέρες αργότερα, στις 18.5.1934, πάλι στο διαμέρισμα όπου έζησε ο Καβάφης, αλλά αυτή τη φορά οι παρευρισκόμενοι ήταν μόνο ο Καψαμπέλης, η Σεγκοπούλου, ο Zananiri και ο Γ. Α. Παπουτσάκης. Στην αρχή διαβάζεται το γράμμα του Μ. Περίδη, που απευθύνεται στη Σεγκοπούλου, στο οποίο γράφει ότι αρνείται να παρευρεθεί στη σύσταση της ομάδας φρονώντας ότι «παρόμοια σωματεία κατανοούν τις περισσότερες φορές εκκλησίες, όπου η λατρεία των πιστών αποκλείει την ελεύθερη σκέψη». Κατόπιν η Ρίκα επαναφέρει το θέμα για τον τρόπο σύστασης της ομάδας, δηλαδή για μια ευρύτερη συμμετοχή. Αυτή η πρόταση είχε ήδη απορριφθεί στη πρώτη συνεδρία και απορρίπτεται πάλι από τους Zananiri και Καψαμπέλη· μόνο ο Παπουτσάκης την υποστηρίζει. Συζήτηση γίνεται και σχετικά με το πώς θα συνταχθεί και ποιοι θα υπογράψουν το γράμμα προς τα προτεινόμενα μέλη της εκτελεστικής επιτροπής. Επικρατεί και πάλι η άποψη του Zananiri. Για μέλη της εκτελεστικής επιτροπής προτείνονται οι Γ. Αγγλιανός, Α. Δημαράς, Gaston Zananiri, Α. Θρύλος, Γ. Καψαμπέλης, Α. Λεοντής, Π. Μοδινός, Χρ. Νομικός, Ε. Π. Παπανούτσος, Τ. Παπατζώνης, Γ. Α. Παπουτσάκης, Κλ. Παράσχος, Γ. Σαρεγιάννης, Στ. Σταυρινός, Ρ. Σεγκοπούλου και R. Furness. Σύμφωνα με την πρόταση του Zananiri, θα τους ζητηθεί, εφόσον συμφωνήσουν με τους σκοπούς του συλλόγου, να γίνουν μέλη της εκτελεστικής επιτροπής για έναν χρόνο. Ήδη είχαν υπογράψει και είχαν δεχτεί να γίνουν μέλη οι Γ. Αγγλιανός, G. Zananiri, Γ. Καψαμπέλης, Α. Λεοντής, Γ. Α. Παπουτσάκης και Ρ. Σεγκοπούλου.

Το επόμενο θέμα της συζήτησης είναι η διατύπωση του κειμένου που προβλεπόταν να δημοσιευτεί στον Τύπο σχετικά με την ίδρυση του συλλόγου. Το κείμενο το είχε συντάξει η Σεγκοπούλου και, αφού έγιναν αλλαγές, δημοσιεύτηκε την επόμενη ημέρα, στις 19.5.1934, στην εφ. *Ταχυδρόμος-Ομόνοια*. Είναι το άρθρο που αναφέρθηκε παραπάνω.

Τέλος, αποφασίστηκε η επόμενη συνάντηση να οριστεί μόλις ο γραμματέας της επιτροπής, δηλαδή ο Παπουτσάκης, λάβει τις απαντήσεις από τα προτεινόμενα μέλη, για να αποφασιστούν τα περαιτέρω. Τα πρακτικά υπέγραψαν οι Zananiri και Παπουτσάκης.

Όπως βλέπουμε, σε αυτή τη συνάντηση υπάρχουν διαστάσεις απόψεων για το πώς και ποιοι θα είναι μέλη της ομάδας και για διαδικαστικά θέματα. Σαν να υπάρχει ένας υπόγειος αγώνας για το ποιος θα έχει τη διαχείριση του έργου του Καβάφη, ενώ πρωτοστάτης φαίνεται να είναι, από τη μια, ο Zananiri και, από την άλλη, η οικογένεια του νόμιμου κληρονόμου.

Δεν γνωρίζουμε αν έγινε κάποια άλλη συνεδρίαση ή αν έχουν σωθεί πρακτικά από αυτή. Το μόνο που σώζεται μέχρι σήμερα στο Αρχείο Καβάφη είναι μια επι-

στολή του Παπουτσάκη με ημερομηνία 16.6.1934, η οποία απευθύνεται στη Σεγκοπούλου, ενώ η τελευταία βρισκόταν στην Αθήνα, και την ενημερώνει για τις κινήσεις που έγιναν για τη συγκρότηση της ομάδας και της στέλνει αντίγραφα τριών επιστολών που είχε ήδη λάβει. Πρωτότυπα των επιστολών δεν έχουν σωθεί, ούτε έχει εντοπιστεί μέχρι σήμερα καμιά επιστολή του γραμματέα του συλλόγου στους ενδιαφερομένους, γραμμένη στο επίσημο επιστολόχαρτο με το λογότυπο του συλλόγου.

Η πρώτη επιστολή είναι του Σταύρου Σταυρινού, εκδότη της γαλλόφωνης εφημερίδας *Semaine Egyptienne* στο Κάιρο, με ημερομηνία 4.6.1934, η οποία απευθύνεται στον Παπουτσάκη. Μετά τις τυπικές ευχαριστίες, ο πρώτος προτείνει δύο άλλα μέλη για τον σύλλογο, τους Καϊρινούς Ahmed Rassin, αιγύπτιο ποιητή που γράφει γαλλικά (ο Rassin είναι ο γνωστός φίλος και θαυμαστής του Καβάφη), και τον ιταλό ποιητή Jean Moscatelli. Ο Σταυρινός πιστεύει ότι οι δύο ποιητές θα δώσουν μεγάλο κύρος στην ομάδα για την «πληρέστερη επιτυχία του σκοπού μας». Οι δυο προαναφερόμενοι δέχτηκαν να συμμετάσχουν και ο Σταυρινός κλείνει την επιστολή του γράφοντας «δέχομαι ευχαρίστως να εργασθώ – όπως ειργάσθην πάντα – διά την ευρύτεραν διάδοσιν του έργου του Καβάφη».

Η επόμενη επιστολή, πάλι αντίγραφο, είναι του Α. Συμεωνίδη με ημερομηνία 10.6.1934. Ο Συμεωνίδης, πολύ γνωστός φίλος και συνεργάτης του Καβάφη, ήταν ο πρώτος διευθυντής του περ. *Αλεξανδρινή Τέχνη* προτού αναλάβει τη διεύθυνσή του η Σεγκοπούλου. Ύστερα από τις τυπικές ευχαριστίες και τα συγχαρητήρια για τη συγκρότηση της ομάδας, γράφει: «Ο Καβάφης ως άτομο και ως ποιητής χρήζει σοβαράς μελέτης και μεγάλης προσοχής, καθότι αποτελεί εξαιρετική φυσιογνωμίαν εις τα Ελληνικά Γράμματα και εις την Σύγχρονην Σκέψη. – Ταπεινοί και μικροί όσοι δεν θεωρούν τον Καβάφη ως δημιουργόν έργου τέχνης και διανοητήν ανώτερον». Εδώ υπαινίσσεται το αντικαβαφικό κλίμα που επικρατούσε εκείνη την εποχή και ίσως υπονοεί ότι ένας από τους σκοπούς του συλλόγου είναι και η αντιμετώπιση του αντικαβαφισμού. Κλείνει το γράμμα του σημειώνοντας ότι θεωρεί τίτλο τιμής να συγκαταλέγεται στα μέλη της Εκτελεστικής Επιτροπής και ζητά να ενημερωθεί για την πραγματοποίηση της επόμενης συνεδρίασης και για τα άλλα μέλη της. Ας παρατηρήσουμε ότι το όνομα του Συμεωνίδη δεν αναφέρθηκε ποτέ σε προηγούμενες συνεδριάσεις και δεν γνωρίζουμε το ποιος είχε την πρωτοβουλία να τον προτείνει να γίνει μέλος.

Την τρίτη επιστολή την υπογράφει ο Άλκης Θρύλος και έχει ημερομηνία 11.6.1934. Ο Θρύλος αποδέχεται να γίνει μέλος της εκτελεστικής επιτροπής, το θεωρεί τιμή. Ζητά να μάθει «τί εργασία περιμένετε από εμένα» και συμπληρώνει ότι το έργο της εκτελεστικής επιτροπής θα δυσκολευτεί από το γεγονός ότι όλα τα μέλη της επιτροπής «δεν διαμένουν στην ίδια πόλη».

Με τη χειρόγραφη επιστολή του (από Αλεξάνδρεια, 16.6.1934) ο Παπουτσάκης ενημερώνει τη Σεγκοπούλου (στην Αθήνα) για τα γεγονότα που συνέβησαν μετά την αναχώρησή της σχετικά με τη σύσταση της ομάδας: ότι ο Χρ. Νομικός αρνήθηκε να γίνει μέλος και ότι ο Καψαμπέλης δεν είχε καμιά αντίρρηση να τον αντικαταστήσει ο Συμεωνίδης· επίσης, ότι ο Zananiri διεμήνυσε πως δεν γνωρίζει τον Συμεωνίδη και πρότεινε στη θέση του τον Πάργα ως τον

μόνο ενδεδειγμένο. Ο επιστολογράφος πρόσθεσε ότι προσπάθησε πολλές φορές να επικοινωνήσει τηλεφωνικά και γραπτώς με τον Λεοντή και υπέθεσε ότι δεν ενδιαφερόταν, αλλά αργότερα έμαθε ότι ο Λεοντής έλειπε σε ταξίδι. Επίσης, ενημέρωσε τη Ρίκα ότι τέσσερα άτομα συνηγορούσαν υπέρ της εκλογής του Συμεωνίδη και έτσι του έγραψε για την εκλογή του. Όμως δεν γνωρίζουμε ποιοι είναι οι τέσσερις που υποστήριξαν τη συμμετοχή του Συμεωνίδη και πότε έγινε αυτό. Ο Παπουτσάκης προσθέτει επιπλέον ότι σκοπεύει να συγκαλέσει σε 10-15 μέρες νέο συμβούλιο και ότι θα ήθελε προκαταβολικά την ψήφο της, σε περίπτωση που ο Μοδινός ή ο Furness ή κάποιος Αθηναίος αρνηθεί να συμμετάσχει στην ομάδα, να αντικατασταθούν, αντίστοιχα, από τον Περικλή Αναστασιάδη ή τον Ν. Καραβία, τον Γ. Βρισμιτζάκη και τον Τ. Άγρα. Και κλείνει το γράμμα του ρωτώντας αν η Ρίκα είχε μάθει αντιδράσεις στην Αθήνα για τη δημιουργία της ομάδας και «νέα σχετικά με την έκδοση του Καβαφικού έργου», χωρίς να παραλείπει να στείλει πολλούς χαιρετισμούς στον Αλέχο.

Από τα σωσμένα αυτά τεκμήρια για την οργάνωση της ομάδας σχετικά με τη διάδοση του καβαφικού έργου, βλέπουμε ότι υπάρχει μια ένταση μεταξύ διαφορετικών ομάδων για το ποια θα είναι η διαχείρισή του. Διαπιστώνουμε ότι δεν ήταν εύκολη μια απρόσκοπτη και αποτελεσματική επικοινωνία ανάμεσα σε Αλεξανδρινούς και «Αθηναίους» λόγω της γεωγραφικής απόστασης. Εμφανέστατες είναι οι προσωπικές εντάσεις και προτιμήσεις μεταξύ διαφόρων φίλων του Καβάφη, διαστάσεις απόψεων όπως αυτή του Μ. Περιδή, που ζητούσε οι φιλοκαβαφικές ομάδες να μην μετατραπούν σε πειθήνια όργανα, ή αυτή του Συμεωνίδη που έθιγε το θέμα του αντικαβαφισμού, αλλά και του Zananiri που ήθελε να ελέγξει την ατζέντα και να τοποθετήσει στην επιτροπή πρόσωπα της προτίμησής του. Από την άλλη πλευρά, διακρίνεται η προσπάθεια του κληρονόμου Σεγκόπουλου, που επιχειρούσε με έναν υπόγειο τρόπο να ελέγξει μέσω συγγενικών του προσώπων την επιλογή των μελών της ομάδας. Συγχρόνως βλέπουμε ότι η οδός Lepsius εξελίσσεται σε ιερό τόπο, σε έδρα του καβαφικού έργου, καθώς τονίζεται διαρκώς ότι οι συνεδριάσεις θα γίνονται στο διαμέρισμα όπου έζησε ο Καβάφης.

Με τον θάνατο του Καβάφη προβάλλει επιτακτική η ανάγκη να συγκεντρωθεί και να δημοσιοποιηθεί το έργο του, ώστε να μην παραμείνει διάσπαρτο σε περιοδικά και στα τεύχη που κυκλοφορούσε ιδιωτικά. Όπως φαίνεται και από τα συλλυπητήρια γράμματα που στάλθηκαν στον νόμιμο κληρονόμο του ποιητή, υπάρχει μεγάλο ενδιαφέρον για τη συγκέντρωση και δημοσίευση του έργου του. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι η επιστολή του Κ. Θ. Δημαρά (με ημερομηνία 6.5.1933), στην οποία ο τελευταίος ζητά να μάθει αν υπάρχουν σκέψεις για τη έκδοση του καβαφικού έργου και μάλιστα προτείνει τις εκδόσεις «Πυρσός», τις οποίες διευθύνει εκείνη την εποχή. Ίσως τέτοιες υποδείξεις να παρακίνησαν το ζεύγος Σεγκόπουλου να σκεφτεί την ίδρυση ενός «Συλλόγου Φίλων του Καβάφη», για να διαχειριστούν όσο καλύτερα μπορούσαν το έργο του ποιητή. Αλλά, όπως φαίνεται από τα διασωσμένα τεκμήρια, η συζήτηση της ομάδας αναλώθηκε σε διαδικαστικά ζητήματα, διαπροσωπικές σχέσεις και ανταγωνισμούς. Έτσι η Ρίκα ανέλαβε την ευθύνη για έκδοση του καβαφικού έργου· αυτό διαφαίνεται και από την ερώτηση που της απευθύνει ο Παπουτσάκης «εν σχέσει με την έκδοση του καβαφικού έργου». Η Σεγκοπούλου ανέλαβε δράση

και, με την εικαστική συμβολή του Τάκη Καλμούχου, εξέδωσε το 1935 αυτό που μέχρι σήμερα ονομάζουμε «κανόνα» των ποιημάτων του Καβάφη.

Άλλα στοιχεία για την τύχη του Συλλόγου δεν διαθέτουμε. Πάντως, ήδη το 1933 ο Γεώργιος Στρατήγης σατίρισε στα *Επιγράμματα* του ένα τέτοιο Σύλλογο με το παρακάτω δίστιχο και προδιέγραψε την πορεία του:

Σύλλογος Καβάφη

Λοιπόν γίνεται «Σύλλογος» ή μάλλον κάποια Λέσχη,
γι' ανάμνηση της νιότης των και στα καβάφεια τα...αίσχη!...²

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Περισσότερα βλ. Μιχαήλα Καραμπίνη-Ιατρού, «Για το “Αυτοεγκώμιο” του Καβάφη», *Μικροφιλολογικά* 48 (2020) 45-48.

2. Γεωργίου Κ. Στρατήγη, *Επιγράμματα*, Αθήνα, «Εστία», 1933. Βλ. Γ. Κεχαγιόγλου, «Αντί του μάννα χολήν, αντί του ύδατος όξος». Μικρό σημείωμα για τον ύστερο αντικαβαφισμό του Γεωργίου Κ. Στρατήγη», *Ελληνικά* 66.1 (2016) 119.

Μιχαήλα Καραμπίνη-Ιατρού

Το αγροτιστικό ιδεώδες στην πεζογραφία της μεταξικής περιόδου: Πιλοτική ανάγνωση της «Δήμητρας» του Ξενόπουλου¹

Οι εξελίξεις στην πεζογραφία την περίοδο της μεταξικής διακυβέρνησης (1936-1941) είναι ένα ερευνητικό αντικείμενο που έχει μελετηθεί – και συνεχίζει να μελετάται – στη διάρκεια των τελευταίων ετών. Έτσι, διαθέτουμε σήμερα χρήσιμες πληροφορίες γύρω από διάφορες τάσεις, όπως π.χ. για την υποδοχή του μοντέρνου ή για τη στροφή των συγγραφέων προς τον πεζογραφικό ιστορισμό, την παράδοση και την «ελληνικότητα». ² Και καθώς η δεκαετία του 1930 έχει κατά κοινή πεποίθηση ταυτιστεί με την ανάδυση μιας νεωτερίζουσας λογοτεχνίας, έχουν επίσης διερευνηθεί σε βάθος οι κοινωνικές και ιδεολογικές συνθήκες μέσα στις οποίες επιχειρήθηκαν τόσο οι διάφορες ανανεωτικές απόπειρες όσο και οι αντιτασόμενες σε αυτήν την εξέλιξη τάσεις. ³ Παράλληλα, ένα πλήθος ερευνητών προώθησε αποφασιστικά το εγχείρημα χαρτογράφησης του εκδοτικού τοπίου και των εκδοτικών πρακτικών της υπό συζήτηση περιόδου. ⁴ Μέσα από αυτήν την πλούσια ερευνητική δραστηριότητα έχουν διερευνηθεί επιμέρους θεματικά μοτίβα της πεζογραφίας και αναλύθηκε μέρος ή το σύνολο του έργου ορισμένων πεζογράφων. ⁵ Όμως, παρ' όλη τη συντελεσθείσα πρόοδο, υπάρχουν ακόμη αχαρτογράφητες περιοχές όσον αφορά την πεζογραφία στην ύστερη φάση της δεκαετίας του 1930. Μία από αυτές συγκροτείται από την πλούσια αγροτόθεμη πεζογραφική παραγωγή που φιλοξενήθηκε στον μεταξικό Τύπο, η οποία άλλοτε αποτυπώνει τον αγροτικό βίο στην ελληνική ύπαιθρο και άλλοτε δείχνει να ενσωματώνει με τον έναν ή τον άλλο τρόπο στοιχεία της αγροτιστικής ρητορικής του καιρού της. ⁶

Στην προκειμένη μελέτη επιχειρείται, έπειτα από μακρόχρονη καταγραφή και διερεύνηση αυτών των διάσπαρτων κειμένων, ⁷ μια πιλοτική ερμηνευτική

προσέγγιση που επικεντρώνεται σε ένα άγνωστο μυθιστόρημα του Γρηγόριου Ξενόπουλου, το οποίο φέρει τον τίτλο «Δήμητρα».⁸ Μπορεί ο Ξενόπουλος να μην είναι ένας συγγραφέας κατεξοχήν ταυτισμένος με τον ύστερο Μεσοπόλεμο, προσφέρεται όμως περισσότερο από κάθε άλλον – λόγω της διαρκούς και πολύπλευρης διάδρασής του με τα έντυπα μέσα της εποχής του – ως κατάλληλο δείγμα για να κατανοήσει κανείς τον αφηγηματικό μηχανισμό μέσω του οποίου η λογοτεχνία του μεταξικού Τύπου αφομοίωνε και επεξεργαζόταν τη συγκαιρινή της αγροτική πολιτική.⁹

Πώς ερχόταν ένας τέτοιος συγγραφέας να διευθετήσει για ακόμη μία φορά τη γραφή του, ώστε να είναι συμβατή με τις απαιτήσεις της καινοφανούς ιστορικής συγκυρίας, κατά την οποία ο Τύπος λειτουργούσε υπό το καθεστώς μιας φασίζουσας και αυταρχικά ελεγχόμενης αγροτιστικής προπαγάνδας;¹⁰ Η «Δήμητρα» – πρέπει να το επισημάνουμε προκαταβολικά – είναι ένα έργο εμφανώς προσαρμοσμένο στις προπαγανδιστικές προδιαγραφές του εντύπου που τη φιλοξένησε. Η δημοσίευσή της έγινε, από τον Νοέμβριο του 1938 μέχρι τον Ιούνιο του επόμενου έτους, σε ένα εβδομαδιαίο περιοδικό, το *Αγροτικόν Μέλλον*, το οποίο λειτουργούσε ως επίσημο όργανο της νεοσύστατης Εθνικής Συνομοσπονδίας Γεωργικών Συνεταιρισμών της Ελλάδος (Ε.Σ.Σ.Ε.).¹¹ Στον συγκεκριμένο φορέα, που τελούσε «υπό την άμεσον εποπτεία του Προέδρου της Κυβερνήσεως»,¹² είχαν υπαχθεί όλοι οι προϋπάρχοντες συνεταιριστικοί φορείς, κατά τον ίδιο ακριβώς τρόπο που η Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών είχε ενοποιήσει τους σωματειακούς φορείς εκπροσώπησης των λογοτεχνών και των καλλιτεχνών σε έναν κεντρικά ελεγχόμενο μηχανισμό εποπτείας.¹³ Η «Δήμητρα» εκπορευόταν έτσι από ένα επικοινωνιακό πλαίσιο με κορπορατικά χαρακτηριστικά, μέσω του οποίου ένας κεντρικά εποπτευόμενος συγγραφέας απευθυνόταν στους κύκλους του – επίσης κεντρικά εποπτευόμενου – αναγνωστικού κοινού των γεωργικών συνεταιρισμών.¹⁴

Υπ' αυτό το πρίσμα, αποκτά ξεχωριστό ενδιαφέρον ο αφηγηματικός σχεδιασμός μιας κατά τα άλλα μάλλον αδιάφορης, τετριμμένης και παρωχημένης για τα μέτρα της εποχής της μυθοπλαστικής κατασκευής. Στην έναρξη του έργου παρουσιάζονται τα κεντρικά πρόσωπα, ο Μήτρος, ένας ακτήμονας αγρότης που επιβιώνει εργαζόμενος περιστασιακά σε χωράφια άλλων ιδιοκτητών, και η αγαπημένη του Ζαφειρούλα. Καθώς η Ζαφειρούλα αναγκάζεται να μετακομίσει σε κάποια παραπλήσια πόλη, στο αρχοντικό της οικογένειας Αγγελάκη, όπου την στέλνει η οικογένειά της για να εργαστεί ως υπηρέτρια, το ζευγάρι έρχεται αντιμέτωπο με τη στιγμή του αποχωρισμού. Παρά τις παραινήσεις των δικών του συγγενών, του θείου του Μιχάλη και του αδερφού του Αλέξη, ο Μήτρος αρνείται να εγκαταλείψει τον τόπο του για σπουδές, θέλοντας να παραμείνει πιστός στη γη που καλλιεργεί. Πείθεται, όμως, εντέλει από τον Αλέξη να εγγραφεί για διετή φοίτηση στο Πρακτικό Τμήμα της Γεωπονικής Σχολής Αθηνών με την προοπτική να επιστρέψει σύντομα ως καταρτισμένος πια γεωπόνος στο χωριό του. Στο μεταξύ η Ζαφειρούλα, παρότι υποχρεώνεται από τη μητέρα της να αρραβωνιαστεί κάποιον ευκατάστατο νεαρό του περιβάλλοντος Αγγελάκη, δραπετεύει από το ασφυκτικό περιβάλλον στο οποίο έχει εγκλωβιστεί και μεταβαίνει στην Αθήνα, όπου προσλαμβάνεται – και πάλι ως υπηρέτρια – σε άλλη έπαυλη. Έπειτα από την αποφοίτησή του, ο Μήτρος γίνεται πια απο-

δεκτός από τους συγγενείς της αγαπημένης του και το ζευγάρι επιστρέφει στον γενέθλιο τόπο. Οι δυο τους παντρεύονται και ζουν στο εξής ευτυχισμένοι στο αγροτόσπιτο ενός κτήματος που τους έχει παραχωρηθεί, προκειμένου να θέσουν σε εφαρμογή σύγχρονες μεθόδους καλλιέργειας.

Η απόφαση πρώτα απ' όλα του Ξενόπουλου – ενός συγγραφέα που λογίζεται ως βασικός συντελεστής στη διαδικασία μεταφοράς του ηθογραφικού ρεαλισμού σε αστικά περιβάλλοντα – να στρέψει την προσοχή του στην αγροτική ύπαιθρο αποτελεί αφ' εαυτής σημείο άξιο προσοχής.¹⁵ Η στερεοτυπική εικόνα που γνωρίζουμε από τα μεσοπολεμικά επιφυλλιδιογραφικά του έργα – με τους χαρακτηριστικούς τύπους των αθηναίων αστών να επέχουν κυρίαρχη θέση στην πλοκή και τα πρόσωπα της επαρχίας να περιορίζονται σε ρόλο περιφερειακών αφηγηματικών φορέων –¹⁶ δείχνει να αντιστρέφεται στα χρόνια της δικτατορίας. Η δράση εκτυλίσσεται βέβαια και πάλι σε αστικά κυρίως περιβάλλοντα (που δεν κατονομάζονται), βασικοί προωθητές της είναι όμως δύο πρόσωπα με επαρχιακή προέλευση και έναν βαθμό αυτονομίας που τους επιτρέπει να προφυλάσσουν την ιδιοσυστασία της κοινωνικής τους καταγωγής. Από τη μία πλευρά, ο Μήτρος εναντιώνεται πεισματικά στις παροτρύνσεις των συγγενών του να εγκαταλείψει τη γεωργία, «να πάει στη χώρα για το καλό του», «να γίνη κι αυτός άνθρωπος σαν τον αδερφό του», μιας και «δεν θα 'κανε τίποτα στο χωριό» (τχ. 1). Για εκείνον η ζωή της πόλης, όπως αυτή αποτυπώνεται στη μορφή του φοιτητή αδερφού του, σηματοδοτεί τον μαρασμό και την παρακμή:

Ο Μήτρος εκύτταξε τον αδερφό του και του φαινόταν ακόμα πιο αδύνατος και πιο χλωμός από την τελευταία φορά που τον είδε. Και τί διαφορά από τότε που, μικρός, έφυγε απ' το χωριό! Τί είχαν γίνει τα κόκκινα μάγουλά του και τ' άφθονα χρυσά του μαλλιά; Τα είχε φάει η χώρα. Τα μάγουλά του χλωμοκίτρινα και βαθουλωμένα, τα μαλλιά του αραιά κι αδυνατισμένα. Λίγο ακόμα και θα 'μοιαζε γέρος. [...] Έτσι ήθελε ο μάρμπας του να καταντήσει κι αυτός, που τον τρωγόταν να πάη να δουλέψη και να σπουδάση στη χώρα; Α, μπα! ποτέ! Χωριό και πάλι χωριό. Κι όταν δεν έχης να φας, σε τρέφει ο αέρας... (τχ. 6).

Η Ζαφειρούλα, από την άλλη, καταφέρνει επίσης, παρά την αντίδραση των συγγενών της, να επιβάλει τη θέλησή της και να δικαιωθεί για την επιλογή ενός άκληρου αγρότη – και όχι ενός μικροαστού ταβερνιάρη – ως συζύγου της. «Εγώ δεν παίρνω χωραϊτή» διακηρύσσει. «Θα πάρω χωριάτη. Γι' αυτό δουλεύω στα ξένα. Να κάμω την προικούλα μου και... σε δυο-τρία χρόνια... να παντρευτώ στο χωριό μου» (τχ. 14).

Οι ήρωες παρουσιάζονται, υπ' αυτήν την έννοια, ως ένα είδος κοινωνικών πρωτοπόρων που αντιτίθενται στις προκαθορισμένες συμβάσεις της εποχής τους. Στην καθιερωμένη και οπωσδήποτε πραγματιστική αντίληψη ότι τα ασφυκτικά όρια του κοινοτικού βίου θα αποδεικνύονταν για εκείνους αδιέξοδα, ο Μήτρος και η Ζαφειρούλα αντιτάσσουν μια σχηματισμένη ιδεαλιστική βεβαιότητα, η οποία προσημαίνεται άλλωστε στην αρχή του έργου με την ενορατική αποκάλυψη της θεάς Δήμητρας:

Εκείνη λοιπόν τη νύχτα [ο Μήτρος] είδε ένα όνειρο που δεν θα το ξεχνούσε στη ζωή του ποτέ. Βρέθηκε, λέει, σ' ένα απέραντο χωράφι, όπου το στάρι ήταν ψηλό, θειεμένο, και τα στάχια, πελώρια, έγερναν από το ίδιο τους το βάρος. Ήταν ένα χωράφι

που ούτε στο χωριό του υπήρχε, ούτε ίσως αλλού πουθενά. Ένα χωράφι σαν υπερφυσικό. [...] Αξάφνα, μέσ' από τις καλαμιές, είδε να προβάλλη μια λευκοφόρα γυναίκα [...]. Ο Μήτρος, εκστατικός, την εγνώρισε. [...] Η Δήμητρα, η θεά της Γεωργίας. [...] Και νά, καθώς κύτταζε ολόγυρα, η Δήμητρα τον είδε. Σταμάτησε το βλέμμα της απάνω του μ' ευμένεια, με καλωσύνη, και του χαμογέλασε όπως σ' ένα φίλο... [...] Στεκόταν ακόμα εκστατικός, όταν η θεά χάθηκε, εξαφανίστηκε. Μα και το θαυμαστό χωράφι χάθηκε την ίδια στιγμή· ή καλύτερα μεταμορφώθηκε: έγινε το μικρό και κοινό χωράφι του Μιχάλη (τχ. 2).

Στο αξιακό σύστημα του νεαρού αγρότη, η καλλιεργήσιμη γη έχει αναχθεί σε ύψιστο ιδανικό, που, όπως παρατηρεί ο αφηγητής, έχει απλώς ενσαρκωθεί στο πρόσωπο της Ζαφειρούλας (τχ. 11). Αλλά και στη δική της αντίστοιχα περίπτωση, η επιλογή του ερωτικού συντρόφου εξαρτάται από μια αμετακίνητη αγροτιστική αρχή: προτιμά όχι «αυτόν που πουλάει το κρασί», αλλά «τον άνθρωπο που το κάνει» (τχ. 14). Η εξιδανικευτική αυτή θεώρηση διέπεται από έναν ξεκάθαρο ταυτοτικό προσδιορισμό («Χωριατοπούλα είμαι, μέσ' στ' αμπέλια και στα χωράφια γεννήθηκα, σ' αυτά μεγάλωσα και πρωτοδούλεψα, γεωργό θα πάρω» τχ. 14), αλλά και από μια αδιαπραγμάτευτη προτίμηση του κοινοτικού βίου: στην άποψη της κυρίας Αγγελάκη ότι «στην πόλη ζη κανένας πιο άνετα, πιο πλατειά», η αμετάπειστη Ζαφειρούλα αντιτείνει την πεποίθηση ότι «στην εξοχή όμως ζη πιο ωραία» (τχ. 19).

Η προτίμηση από τους δύο ήρωες του κοινοτικού βίου έναντι της ζωής στην πόλη αντιστοιχούσε, πράγματι, στην ιδεαλιστική θεώρηση με την οποία απεικονιζόταν ο αγροτικός βίος στη μεταξική ρητορική.¹⁷ Η υπαιθρος αναγόταν, έτσι, σε έναν κόσμο επαγγελματικών ευκαιριών, όπου μπορούσε κανείς να επιδοθεί σε ανανεωμένες μικροκαλλιεργητικές πρακτικές. Για την επιτυχία, ωστόσο, έκβαση ενός τέτοιου εγχειρήματος απαιτούνταν, όπως υποδεικνυε το μυθιστόρημα, ο παράλληλος εκσυγχρονισμός των γεωργικών υποδομών. Μέσα σε ένα περιβάλλον όπου «οι γεωπόνοι με τους καινούργιους τρόπους, τα καινούργια μέσα και μηχανήματα, δεν θεωρούνταν [...] και τόσο απαραίτητοι», οι γαιοκτήμονες όφειλαν να μετριάσουν τη δυσπιστία τους για τις νέες μεθόδους παραγωγής, σύμφωνα με το πρότυπο του «φιλοπρόδοου» κτηματία που «επίστηθε από τον Αλέξη να δοκιμάση σ' ένα τουλάχιστο [κτήμα του] και την “επιστήμη”» (τχ. 31). Οι αναφορές, εξάλλου, στη νεοσυσταθείσα Γεωπονική Σχολή – μοναδικό ιστορικό στοιχείο σε έναν κατά τα άλλα ασαφή αφηγηματικό χωροχρόνο –¹⁸ μοιάζουν να προσθέτουν έναν ακόμη όρο για την επιτυχία του προτεινόμενου εγχειρήματος: την επένδυση στους θεσμούς.¹⁹

Όχι, μά την αλήθεια, ο Μήτρος δεν επέμενε πια [να μείνη στον τόπο του]. Το σχέδιο του αδελφού του [να σπουδάση στη Γεωπονική Σχολή] του άρεσε. Αμα από γεωργός γινόταν γεωπόνος θα μπορούσε να καλλιεργή τα μεγαλύτερα κτήματα. Και στον τόπο του κι αλλού. Θα τον έπαιρναν με μεγάλο μισθό πλούσιοι γαιοκτήμονες και θα 'κανε θαύματα. Και θυμόταν ένα μεγάλο χτήμα στον τόπο του [...] που το διεύθυνε ο κ. Δρόσος, γεωπόνος βγαλμένος από Σχολή, επιστήμονας [...]. Όλα εκεί μέσα γίνονταν με μηχανές. Κι είχαν λιπάσματα που έκαναν τη γη να παράγη τα διπλά και τα τριπλά. [...] Έβλεπες κάτι στάχυα σαν εκείνα που κρατούσε η Δήμητρα στ' όνειρό του και κάτι τσαμπιά σταφύλια σαν εκείνα που κουβάλησαν οι απεσταλμένοι των Εβραίων από τη γη της Επαγγελίας. [...] Νά, ένα τέτοιο χτήμα θα καλλιεργούσε μια μέρα κι αυτός και θα το έκανε γη της Επαγγελίας (τχ. 7).

Τί μας αποκαλύπτουν όμως, τελικά, αυτές οι διαπιστώσεις ως προς τη σχέση της «Δήμητρας» με το ιστορικό της περιεχόμενο; Ένα αγροτόθεμο μυθιστόρημα σε ένα αγροτικό καθεστωτικό έντυπο θα μπορούσε πιθανόν να επαρκεί ως ένδειξη για την ετοιμότητα του συγγραφέα να συντονιστεί με τις γενικές κατευθυντήριες αρχές του καθεστώτος. Η απροσδιοριστία, ωστόσο, του αφηγηματικού χρόνου και η αφηρημένη σχεδίαση του αγροτιστικού ιδεώδους μοιάζουν να κατατείνουν σε μια ταυτόχρονη προσπάθεια για διεύρυνση του ιστορικού παρόντος, με τρόπο που να περιλαμβάνει ευρύτερες ιδεολογικές μετατοπίσεις του Μεσοπολέμου. Η ανάδυση του χωρικού ως αυτονομημένου κοινωνικού δρώντος, η διάδοση των κοινοτιστικών ιδεών, οι θεσμικές παρεμβάσεις για τη συγκράτηση των γεωργών στους αγρούς και για τον τεχνοκρατικό εκσυγχρονισμό των καλλιεργητικών πρακτικών – στοιχεία που αναγνωρίσαμε δηλαδή ως βασικές αξιακές παραμέτρους στο μυθιστόρημα του Ξενόπουλου – αποτελούσαν όψεις μιας κοινωνικής πραγματικότητας που κυοφορήθηκε σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου έως ότου γίνει κεντρική πολιτική του καθεστώτος. Είναι η ιστορική στιγμή που ο αστικός κόσμος επιχειρεί, υπό την πίεση του αγροτικού κινήματος, τον εκσυγχρονισμό της αγροτικής του πολιτικής προς όφελος περισσότερο της παραγωγού υπαίθρου και λιγότερο των καταναλωτικών αστικών κέντρων.²⁰

Η «Δήμητρα» φωτίζει, από αυτήν την άποψη, τους όρους που είναι απαραίτητο να πλαισιώνουν κάθε προσπάθεια κατανόησης της αγροτιστικής τάσης στην πεζογραφία του ύστερου Μεσοπολέμου. Μια προσέγγιση που θα επιδίωκε να αντιμετωπίσει το ζήτημα με καθολικό τρόπο δεν θα παρέβλεπε τη διαπίστωση ότι ένας έμπειρος λογοτέχνης όπως ο Ξενόπουλος, που είχε αποφασίσει να παραμείνει συγγραφικά ενεργός στα χρόνια της δικτατορίας, δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί ως απλός προπαγανδιστής των καθεστωτικών ιδεών. Όπως είδαμε, το αγροτιστικό ιδεώδες της «Δήμητρας» εκπηγάζει πράγματι από τη φαντασιακή ορμή των αυτονομημένων χωρικών που κινούν την αφηγηματική της δράση· όμως δεν παύει ταυτόχρονα να αποτελεί προϊόν των θεσμικών, επιμορφωτικών και εντέλει επικυρωτικών παρεμβολών του άστεως. Αποφεύγοντας έτσι να αναγάγει τα ιδεαλιστικά οράματα των ηρώων του σε συνολική ιδεολογική τοποθέτηση του έργου, ο Ξενόπουλος επιχειρούσε, όπως φαίνεται, έναν δύσκολο – και μάλλον ανεπιτυχή – συμβιβασμό ανάμεσα στο προπαγανδιστικό πλαίσιο του Αγροτικού Μέλλοντος και στις αστικές αρχές του δικού του συγγραφικού παρελθόντος.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η μελέτη εκπονήθηκε στο πλαίσιο της μεταδιδακτορικής έρευνας με τίτλο «De AgriCultura: Αγροτικά θέματα στην ελληνική πεζογραφία της περιόδου 1936-1941», που διεξήχθη από το 2018 μέχρι το 2022 στο Τμήμα Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ. υπό την εποπτεία του Λάμπρου Βαρελά. Η υλοποίηση της έρευνας συγχρηματοδοτήθηκε από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση», στο πλαίσιο της Πράξης «Ενίσχυση Μεταδιδακτόρων Ερευνητών/Ερευνητριών - Β' κύκλος» (MIS 5033021) που υλοποίησε το Ι.Κ.Υ.

2. Βλ. ενδεικτικά: Κ. Α. Δημάδης, *Δικτατορία, πόλεμος και πεζογραφία (1936-1944)*, Αθήνα, Εστία, 2004· Τ. Καγιαλής, *Η επιθυμία για το Μοντέρνο. Δεσμεύσεις και αξιώσεις της λογοτεχνικής διανόησης στην Ελλάδα του 1930*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007· Β. Soethaert. *Η στροφή προς το παρελθόν. Ορίζοντες του ιστορικού μυθιστορήματος (1935-1950) στην Ελλάδα*, Βερολίνο,

Romiosini, 2018· Δ. Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1989.

3. Βλ. ενδεικτικά: Α. Λιάκος, «Ζητούμενα ιδεολογίας της γενιάς του '30», *Θεωρία και κοινωνία* 3 (Δεκ. 1990) 7-22· Χ. Ντουλιά, *Αργοναύτες και σύντροφοι. Όψεις του λογοτεχνικού πεδίου στη δεκαετία του '30*, Αθήνα, Εστία, 2021· Δ. Τζιόβας, *Ο μύθος της Γενιάς του Τριάντα. Νεοτερικότητα, ελληνικότητα και πολιτισμική ιδεολογία*, Αθήνα, Πόλις, 2012.

4. Βλ. ενδεικτικά: Γ. Ανδρεϊμένος, *Η πνευματική ζωή υπό επιτήρηση. Το παράδειγμα του περιοδικού Το Νέον Κράτος*, Αθήνα, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 2010· Α. Βαρελάς, «Το μεσοπολεμικό επαρχιακό λογοτεχνικό και ημιλογοτεχνικό περιοδικό (1919-1940)», στον συλλογικό τόμο *Ο Ελληνικός Τύπος, 1784 έως σήμερα. Ιστορικές και Θεωρητικές Προσεγγίσεις*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002), επιμ. Α. Δρούλια, Αθήνα, ΙΝΕ - ΕΙΕ, 2005, σσ. 285-295· Σ. Καραμπέλας, *Το περιοδικό Τα Νέα Γράμματα (1935-1940, 1944-1945)*, Διδασκ. διατριβή, Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2009· Γ. Κόκκινος, *Η φασίζουσα ιδεολογία στην Ελλάδα. Η περίπτωση του περιοδικού «Νέον Κράτος» (1937-1941)*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1984· Χ. Ντουλιά, *Λογοτεχνία και πολιτική. Τα περιοδικά της Αριστεράς στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1999.

5. Βλ. ενδεικτικά: Μ. Μικέ, *Μέλπω Αξιώτη. Κριτικές περιπλανήσεις*, Αθήνα, Κέδρος, 1996· Μ. Vitti, «Η πορεία του Μυριβήλη προς τον λαϊκό αφηγηματικό τρόπο και Ο Βασίλης ο Αρβανίτης», *Η Λέξη* 120 (Μάρτ.-Απρ. 1994) 125-131· D. Tziouvas, «George Theotokas and the art of fiction», στον συλλογικό τόμο *The Greek novel AD1-1985*, επιμ. R. Beaton, Λονδίνο, Croom Helm, 1988, σσ. 70-80.

6. Η Αναστασία Νάτσινα έχει μελετήσει πρόσφατα, από την εποπτική σκοπιά που μας ενδιαφέρει εδώ, τις φυσιολατρικές τάσεις στην πεζογραφία του Μεσοπολέμου· βλ. Α. Νάτσινα, «Αστικές οπτικές της φύσης στη μεσοπολεμική πεζογραφία», στον συλλογικό τόμο *Θέματα νεοελληνικής λογοτεχνίας του εικοστού αιώνα: τιμητικός τόμος για την Έρη Σταυροπούλου*, επιμ. Θ. Αγάθος κ.ά., Αθήνα, Gutenberg, 2020, σσ. 251-276. Η βιβλιογραφία που εξειδικεύεται σε μεμονωμένες ή δειγματικές πεζογραφικές αποτυπώσεις της ελληνικής υπαίθρου και του εξω-αστικού τοπίου είναι επίσης χρήσιμη για την οριοθέτηση και σε βάθος κατανόηση ζητήματος. Για ένα χαρακτηριστικό δείγμα της, βλ. Κ. Α. Δημάδης, «Το Αιγαίο ως ιδεολογικός τόπος στην ελληνική πεζογραφία της περιόδου 1922-1949: συνοπτικές αναφορές στον Άγγελο Τερζάκη και σε ένα αθησαύριστο διήγημα του Ηλία Βενέζη», στον συλλογικό τόμο *Η Ελλάδα των νησιών από τη Φραγκοκρατία ως σήμερα*, Πρακτικά 2^{ου} Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Ρέθυμνο, 10-12 Μαΐου 2002), τόμ. 1, επιμ. Α. Αργυρίου, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2004, σσ. 417-425· Α. Καστρονιάκη, *Η φωνή του γενέθλιου τόπου. Μελέτες για την ελληνική πεζογραφία του 20^{ου} αιώνα*, Αθήνα, Πόλις, 1997.

7. Στο πλαίσιο της μεταδιδακτορικής έρευνας αποδελτιώθηκαν τα φύλλα είκοσι εφημερίδων και δεκαπέντε περιοδικών της μεταξικής περιόδου.

8. Η λεπτομερέστατη, κατά τα άλλα, «Βιβλιογραφία Γρηγορίου Ξενόπουλου» του Πέτρου Μαρκάκη (<http://www.elia.org.gr/research-tools/vivliografia-xenopoulou/>) δεν περιλαμβάνει τη «Δήμητρα».

9. Το ζήτημα της αλληλεπίδρασης λογοτεχνικού και δημοσιογραφικού λόγου στο έργο του Ξενόπουλου έχει μελετηθεί εκτενώς στην πολύτιμη διδακτορική διατριβή της Ε. Amilidou, *L'Écrivain et le camelot. Littérature médiatique en Grèce (1880-1945)*, Παρίσι, Honoré Champion, 2014.

10. Σχετικά με τους μηχανισμούς της μεταξικής προπαγάνδας, βλ. Β. Αγγελής, «Γιατί χαιρέται ο κόσμος και χαμογελάει, πατέρα...». «Μαθήματα Εθνικής Αγωγής» και νεολαϊστική προπαγάνδα στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2006· Μ. Πετράκη, *Ο μύθος του Μεταξά. Δικτατορία και προπαγάνδα στην Ελλάδα*, μτφρ. Μ. Μοίρα, Αθήνα, Ωκεανίδα, 2006. Για την αγροτική πολιτική του καθεστώτος, βλ. D. Angelis-Dimakis και D. Douros, «Perceptions and Uses of the Land: Agrarian Rhetoric and Agricultural Policy in Greece under Metaxas' Regime (1936-1941)», *Perspectivas - Journal of Political Science* 25 (2021) 57-70.

11. Στη συνέχεια της παρούσας μελέτης χρησιμοποιούνται παραθέματα από τη 14^η σελίδα των τευχών 1, 2, 6, 7, 11, 14, 19 και 31, που αντιστοιχούν στις ημερομηνίες της 26^{ης} Νοεμβρίου, 3^{ης} Δεκεμβρίου και 31^{ης} Δεκεμβρίου του 1938 και 7^{ης} Ιανουαρίου, 4^{ης} Φεβρουαρίου, 25^{ης} Φεβρουαρίου, 1^{ης} Απριλίου και 24^{ης} Ιουνίου του 1939.

12. AN.1154 «Περί κεντρικής οργανώσεως των γεωργικών συνεταιρισμών», ΦΕΚ 1:118 (28.3.1938) 727.

13. Η «Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών» ιδρύθηκε τον Απρίλιο του 1938. Σε αυτήν υπάγονταν η Εταιρεία Ελλήνων Λογοτεχνών, η Ένωση Σωματείων Εικαστικών Τεχνών και η Ένωση Ελλήνων Μουσουργών, «υπό την ανωτάτην εποπτείαν του Υπουργείου Θρησκευμάτων και Εθνικής Παι-

δείας»· βλ. AN.1215 «Περί ιδρύσεως εν Αθήναις “Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών”», ΦΕΚ 1:75 (29.4.1938) 1061-1063.

14. Για την απόπειρα οργάνωσης των αγροτών σε κορπορατική βάση, βλ. Angelis-Dimakis και Douros, ό.π., σσ. 62-63. Για την κορπορατικού τύπου οργάνωση των λογοτεχνικών σωματείων στα ίδια χρόνια, βλ. Σ. Νιάρος, «Η ρητορική της εκδοτικής κρίσης: Στοιχεία για την απαρχή της σωματειακής οργάνωσης των λογοτεχνών στην Ελλάδα», στον συλλογικό τόμο *Ο ελληνικός κόσμος σε περιόδους κρίσης και ανάκαμψης, 1204-2018*, Πρακτικά 6^{ου} Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Lund, 4-7 Οκτ. 2018), τόμ. 2, επιμ. Β. Σαμπατακάκης, ηλεκτρονική έκδοση EENS, 2020, σσ. 395-418.

15. Για το αστικό μυθιστόρημα του Ξενόπουλου, βλ. Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, «Γρηγόριος Ξενόπουλος», στον συλλογικό τόμο *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές της ως τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, τ. 9, Αθήνα, Σοκόλης, 1997, σ. 299.

16. Βλ. Ε. Αμυλήτου, «Τυποποίηση ταυτοτήτων και ανακάλυψη δημοσιογραφικού λόγου στα μυθιστορήματα του Γρ. Ξενόπουλου. Για μια ποιητική της λογοτεχνικής επικοινωνίας», στον συλλογικό τόμο *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα)*, Πρακτικά 4^{ου} Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Γρανάδα, 9-12 Σεπτ. 2010), τόμ. 2, επιμ. Κ. Α. Δημάδης, ηλεκτρονική έκδοση EENS, 2011, σσ. 659-660.

17. Βλ. Σ. Γ. Πλουμίδης, *Έδαφος και μνήμη στα Βαλκάνια. Ο «γεωργικός εθνικισμός» στην Ελλάδα και στη Βουλγαρία (1927-46)*, Αθήνα, Πατάκης, 2011.

18. Η Γεωπονική Σχολή Αθηνών (το σημερινό Γεωπονικό Πανεπιστήμιο) ιδρύθηκε το 1920 με πρωτοβουλία της απερχόμενης τότε Κυβέρνησης Βενιζέλου. Η πληροφορία αυτή μας επιτρέπει να εκτιμήσουμε με ασφάλεια τη χρονολόγηση της αφηγηματικής δράσης στη «Δήμητρα», η οποία δεν πρέπει να εκτείνεται νωρίτερα από τον Μεσοπόλεμο. Ο προσδιορισμός μάλιστα της Σχολής ως «Ανωτάτης» αποτελεί ένα επιπλέον στοιχείο για την οριοθέτηση του terminus post quem, αφού γνωρίζουμε ότι το 1929 η Σχολή αναβαθμίστηκε από «Ανωτέρα» σε «Ανωτάτη». Πρόκειται, δηλαδή, για ένα μυθιστόρημα με υπόθεση που κατά πάσα πιθανότητα εκτυλίσσεται μέσα στη δεκαετία του 1930.

19. Κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου επιχειρήθηκε η θεσμική υποστήριξη της γεωργικής δραστηριότητας. Πέρα από τη Γεωπονική Σχολή, ιδρύθηκαν ακόμη η Αγροτική Τράπεζα (1929), η Κεντρική Επιτροπή Προστασίας Εγχωρίου Σιτοπαραγωγής (1929) και το Ινστιτούτο Βάμβακος (1931)· βλ. Μ. Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, μτφρ. Σ. Μαρκέτος, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 2015, σ. 389.

20. Βλ. Mazower, ό.π., σσ. 382-387 και 389-392.

Σωκράτης Νιάρος

Ένα αθησαύριστο διήγημα του Ξενοφώντα Π. Φαρμακίδη

Ο Ξενοφών Π. Φαρμακίδης (1875-1943)¹ εργάστηκε ως δάσκαλος σε διάφορες επαρχίες της Κύπρου (1894-1934). Η μακρά διαμονή του σε πολλές περιοχές της κυπριακής υπαίθρου τού επέτρεψε να ασχοληθεί συστηματικά με τις πηγές της λαογραφίας και να καταγράψει πλήθος μαρτυριών, δημοσιευμένες σε μεγάλο αριθμό περιοδικών και εφημερίδων της εποχής του, καθώς και σε αυτοτελείς εκδόσεις, έργο για το οποίο έτυχε επαίνων και βραβεύσεων.

Εκτός, όμως, από τη λαογραφία, ασχολήθηκε και με τη συγγραφή πεζογραφημάτων. Διηγήματα και αφηγήματά του δημοσιεύτηκαν σε εφημερίδες και περιοδικά, καθώς και σε μία αυτοτελή έκδοση. Μάλιστα, η *Συλλογή διηγημάτων* του (1899) επαινέθηκε στην Κυπριακή Έκθεση του Ζαπτείου στην Αθήνα το 1901.² Είναι η δεύτερη χρονολογικά συλλογή διηγημάτων στην Κύπρο ύστερα από τα *Κυπριακά διηγήματα* του Δ. Θ. Σταυρινίδη (1898) και ως τέτοια έχει

ιδιαίτερη σημασία. Αρκετά από τα κείμενα της Συλλογής διηγημάτων, καθώς και τα όσα δημοσιεύει σε εφημερίδες και περιοδικά κατά την περίοδο 1897-1912,³ τείνουν να μοιάζουν περισσότερο με ιστορικές καταγραφές και λαογραφικές παραδόσεις, αφού αποτελούν συνήθως βιαστικά σκίτσα, στα οποία καταγράφονται επεισόδια από διάφορες περιόδους της κυπριακής ιστορίας, χωρίς ουσιαστική δράση και αξιόλογη μυθοπλαστική επεξεργασία του ιστορικού και λαογραφικού υλικού. Στα περισσότερα, επίσης, πλεονάζουν ρομαντικές υπερβολές και αφόρητα ηθικοδιδασκτικά στοιχεία. Εκείνο, όμως, το στοιχείο που προσδίδει λογοτεχνική αξία, με βάση τα δεδομένα της εποχής, στο έργο του είναι έξι διηγήματα⁴ από τη συλλογή του, τα οποία εμπεριέχουν αρκετά ηθογραφικά αλλά και ρεαλιστικά στοιχεία. Μαζί με τα Κυπριακά διηγήματα του Δ. Θ. Σταυρινίδη, φαίνεται να εισάγουν τα πρώτα δείγματα της ρεαλιστικής ηθογραφίας στην κυπριακή διηγηματογραφία, που βρισκόταν ακόμη σε ένα εντελώς πρώιμο στάδιο.

Φαίνεται, όμως, ότι η μεγάλη προσπάθεια που έγινε για συγκέντρωση του συνόλου των διηγημάτων-αφηγημάτων της εποχής (Χατζηαθανασίου 2012) δεν είναι απόλυτα εξαντλητική και πλήρης, ούτε άλλωστε θα περίμενε κανείς κάτι τέτοιο, λαμβάνοντας υπόψη τις σοβαρές δυσκολίες που υπήρχαν τότε για τη διεξαγωγή μιας τέτοιας έρευνας. Από μια πρόσφατη έρευνα σε έντυπα που δεν ήταν προσβάσιμα τότε, εντοπίσαμε ένα αθησαύριστο διήγημα του Ξ. Π. Φαρμακίδη με τίτλο «Ο αισθηματίας»,⁵ το οποίο μεταφέρουμε εδώ στο μονοτονικό σύστημα, διορθώνοντας προφανείς αβλεψίες και εξομαλύνοντας τη στίξη, όπου ήταν απαραίτητο.

Ο αισθηματίας

Τη δεσποινίδα Μ...

Ο Γεώργιος ήτο σφοδρός της φύσεως εραστής· τα φυσικά φαινόμενα τον ηύφραινον· εσκίρτα εις την λάμπιν της αστραπής, ηγάλλετο επί τω κρότῳ της βροντής, ετέρπετο επί ταις πνοαίς τῆς το παν συνταρασσούσης λαίλαπος και εν γένει ηδύνατο να θυσιάση παν κοινωνικόν θέλητρον διά να απολαύση της θέας τού μεγαλοπρεπούς ανατέλλοντος ἢ δύοντος καλλιλαμπέτου ηλίου, ἢ ἄλλου τινός ἐξ εκείνων, τα οποία συχνά παρουσιάζει προ του ανθρωπίνου ὀμματος ἡ μυστηριώδης και μάγος μεγαλοτρέπεια της φύσεως.

Μόλις της νυκτός τα σκότη διελύοντο και ηρέμα εγεγομένη τα χρυσά της κάλλη η Ηώς εσκόρπιζε και άπασα η φύσις την νάρκην απέβαλλεν, ο Γεώργιος ευρίσκετο επί τινος καταπρασίνου λόφου συλλέγων εύοσμα άνθη φέροντα έτι επί των πετάλων αυτών ως στίλβοντας αδάμαντας την πρωινήν δρόσον και έπαιζε μετά του ύδατος κελαρύζοντος ρυαχίου, άνωθεν του οποίου ως παρθένου αι ευώδεις ροδοδάφναι.

Η ημέρα προυχώρει και δεν είχαν ακόμη επιστρέψη· προχωρών συνήντα νέας εκπλήξεις· ότε εντός βαθείας κοιλάδος ήκουε το γλυκύ κελάδημα των αηδόνων, ότε δε αναβαίνων λόφον τινά, έμενεν ενεός αποθαυμάζων τας σχηματιζόμενας του εδάφους αποχρώσεις. Ούτω δε περιφερόμενος ασυναίσθητως έφθασε πρό τινος μάνδρας κειμένης εν μέσω τερπνού και χλοάζοντος τοπίου.

Εισήλθεν εν αυτή. Η θέα του ποιμνιστασίου εν τη φυσική απλότητί του τον συνεκίνησεν. Ητο διηρημένον εις τρία διαμερίσματα, εξ ών το έν ήτο λελαξευμένον εντός βράχου· τούτο τρία άτομα ηδύνατο να περιλάβη και εχρησίμευεν ως κοιτών του γέροντος ποιμένος. Μετά την εις τούτο είσοδόν του ηκούσθη ου μακράν βαρύς κωδωνισμός δηλών

ότι το ποιμνιον ωδηγείτο προς άμελξιν. Τα πρόβατα απελθόντα κατέλαβον τον δι' αυτά ωρισμένον χώρον. Ο δε γέρον ποιμήν ηυχαριστήθη εκ της συναντήσεως του Γεωργίου καθότι ετύγγανε πατρικός φίλος του· τον ωδήγησεν εντός του μικρού δωματίου, όπου υπέδειξεν εις αυτόν λίθον τινά, ίνα καθίση. Ο Γεώργιος ήτο λίαν περιχαρής εκ των περιποιήσεων του γέροντος. Και, παραβάλλων τον λιτόν και φυσικόν βίον του ποιμένος προς εκείνον τον ανιαρόν και πολύφροντιν βίον των πόλεων, εθεώρει τούτον ως αληθή ευτυχίαν.

Ο γέρον ποιμήν ήρξατο της εργασίας του· καθεσθείς καταγής και θέσας μεταξύ των σκελών του αγγείον ήμελεγε. Και τα ζώα ήμερα και ήσυχα άνευ αντιστάσεως ως ίσαντο ακριβώς ούτως, ώστε οι πλήρεις γάλακτος μαστοί των να ευρίσκωνται άνωθεν του αγγείου. Και διά των δακτύλων του ποιμένος πιεζόμενοι οι μαστοί άφινον να ρέη εις λευκοτάτους κρουνοούς το γλυκύ προϊόν των. Και τα ζώα αφιέμενα ελεύθερα εκάλουν διά φωνής κλαυθμηράς τα τέκνα των, άτινα κρατούμενα χωρισμένα έτρεχον ήδη βιαίως μεταξύ των συγκρουόμενα και πάλιν εγειρόμενα προς τας μητέρας των υπό της φύσεως αναγκαζόμενα, ίνα θηλάσωσιν, ότι αφήκεν η ανθρωπίνη βουλιμία. Και το θέαμα ήτο θαυμασίως συγκινητικόν. Εις το έργον τούτο ο γέρον εβοηθείτο υπό της θυγατρός του, κόρης λίαν ευειδούς και ροδοχρόου, ήτις εν τη απλουστάτη και ατημελήτῳ χωρική αμφιέσει της παρίστα θελκτικῆν τινά νύμφην των λιμνών και ποταμών. Την είδεν ο Γεώργιος και απέμεινεν εκεί έκπληκτος και ονειροπόλος ωσάν να είδεν όραμα... Μετά το πέρας των εργασιών η μεν κόρη ωδήγησεν το ποιμνιον εις την βοσκήν, ο δε γέρον ησχολείτο εις την κατασκευήν των διαφόρων ειδών της τυροκομίας.

Ο ήλιος έκλινε περί την δύσιν του κρυπτόμενος όπισθεν υψηλών ορέων εν μέσω ανταυγείας και ροδοβαφούς αχλύος αντανακλών τα ιδιάζοντα εκείνα χρώματα, δι' ών η φύσις επροίκισε τα εαυτής βασιλεία και σχηματίζει εκπληκτικόν πανόραμα, το οποίον δυσκόλως δύναται να συλλάβη, πολλώ δε μάλλον να παραστήση και η ζωηροτέρα φαντασία του ζωγράφου.

Κατά ταύτην την ώραν ο Γεώργιος αποχαιρετίσας τον αγαθόν γέροντα επέστρεψε. Κάποιο ανεξήγητον και μυστηριώδες αίσθημα συνέχον την καρδίαν του έρριψεν εις βαθείαν ρέμβην. Η μελαγχολία εφαινετο αποτυπωμένη επί του προσώπου του. Ουδόλως ηδύνατο να εννοήση τί συνέβαινεν, ότε δε έφθασε προ της πόλεως συνελθών εκ της ρέμβης υπέμελιψε:

Μια βοσκοπούλα αγάπησα, μια ζηλεμένη κόρη...

Οι γονείς του Γεωργίου εφρύαζαν επί τῳ ακούσματι του μελετωμένου συνοικεσίου του υιού των. Και κατ' αρχάς προσεπάθησαν διά πειστικών επιχειρημάτων να μετατρέψωσι την απόφασίν του. Και τῳ υπέδειξαν ότι δύναται να εκλέξη σύζυγον κόρην ανταξίαν εαυτού. Αλλά δυστυχώς ευρέθησαν προ ακλονήτου σταθερότητος. Αφού μάτην εξήντησαν πάσαν την υπομονήν των επετέθησαν διά λόγων δριμέων κατ' αυτού. Αλλ' ο Γεώργιος, άριστος ψυχολόγος των ανθρωπίνων παθών, υπέσθη ατάραχος την καταϊγίδα, ήτις εξερράγη, γνωρίζων ότι μετά την παρέλευσίν της θα επέλθη η ποθουμένη γαλήνη.

Ο Γεώργιος εσεβέτο και ετίμα τον πατέρα του και ευσεβάστως τῳ παρετήρησεν ότι η επιθυμία του δεν θα είναι σεβαστή.

Ο πατήρ τον ηπειλήσεν ότι εάν επιμείνη εις την απόφασίν του, ήτις κατ' αυτόν ήτο αφροσύνη, θα τον απεκλήρου και δεν θα τῳ επέτρεπεν, ούτε το οικογενειακόν του όνομα να φέρη. Και εξέφερε την απειλήν του μετά τοςάυτης αυστηρότητος, ώστε πας άλλος θα υπέκυπτε πλην του Γεωργίου.

Ξ. Π. Φαρμακίδης

Αλλ' ο Γεώργιος προ ουδενός υπέκυπτεν εμῆ προ του αισθηματός του.

Και εις ουδέν θέμενος την θέλησιν του πατρός του ετάχυνε το μελετώμενον.

Και μη λαμβάνων υπ' όψει τας κοινωνικάς συνθήκας, αλλά ποδοπατών ταύτας και ανώτερος τούτων φαινόμενος, ήθελε ν' αποδείξη ότι αι λεγόμεναι κοινωνικάι συνθήκαι, δημιούργημα εποχής πλήρους πεζότητος και προλήψεων, δεν πρέπει να είναι σεβασταί εις τον αιώνα καθ' όν έζη.

Και προέβη εις την απόφασίν του διαρρήξας πάσαν μετά του πατρός του σχέσιν.

Ο γάμος ετελέσθη.

Και η ωραία ποιμενίς μεταβαλούσα βίον και ζώσα εν τη πόλει, όπου, αναγκαζομένη να μεταβάλη ήθη και να συμμορφωθή προς τον νέον βίον, τον οποίον τη ώρισεν η τύχη, εγένετο ακόμη ωραιότερα επισκιάζουσα διά της καλλονής της τας ομήλικας.

Και οι σύζυγοι έζων ευτυχείς.

Και περιέβαλλεν ο Γεώργιος την σύζυγόν του διά θερμής αγάπης.

Και έζη δι' αυτήν.

Και όλη η ζωή του, όλαι αι ψυχικάι του δυνάμεις αφιερώθησαν εις αυτήν.

Και οσάκις μέσα εις το τρικυμιώδες πέλαγος του κοινωνικού βίου υφίστατο περιπέτειάν τινα, ελησμόνει ταύτην ταχέως αντικρύζων την γλυκειάν μορφήν της.

Αλλά φευ!... μη δεν είναι λέξις κενή;

Καθώς τα φυτά δεν ευδοκιμούσιν εις πάντα τα εδάφη, αλλά μεταφυτευόμενα μαραίνονται και ξηραίνονται, ούτω και αύτη, ήτις ως ωραίον ανθύλλιον έθαλλεν εν τη εξοχή, ήρχισεν από τινος να μαραίνεται.

Και ο νέος βίος φαίνεται ότι επέδρασεν επί της υγείας της.

Και ο Γεώργιος το παν μετεχειρίσθη, όπως τη σώση την κλονιζομένην υγείαν.

Αλλ' ουδέν ηδυνήθη.

Ήτο πρωία της πρώτης Μαΐου.

Εύθυμοι και ζωηροί έσπευδον πάντες εις τας εξοχάς.

Η ευωδία των ανθέων επλήρου τον αέρα.

Και με την μυροβόλον της πρωίας αύραν η σύζυγος του Γεωργίου αφήκε την μυρωμένην ψυχήν της...

Πάφος, Ιούνιος 1907

Το κείμενο δεν μπορεί να δρέψει δάφνες αξιόλογου διηγήματος, αφού στερείται εκείνων των στοιχείων (ψυχογράφηση χαρακτήρων, πρωτοτυπία πλοκής κ.ά.) που θα μπορούσαν να του αποδώσουν μια τέτοια ποιότητα. Αποτελεί, όμως, χαρακτηριστικό παράδειγμα της μίξης στοιχείων από την ηθογραφία (ειδυλλιακή περιγραφή της υπαίθρου και εξιδανίκευση της ζωής σε αυτήν, ένταξη ενός στίχου από το δημοφιλές ποίημα «Το Φίλημα» του Γ. Ζαλοκώστα, και μάλιστα σε ένα γλωσσικό περιβάλλον όπου κυριαρχεί η καθαρεύουσα), τον ρομαντισμό (ασθένεια και θάνατος της απρόσωπης, σκιώδους ουσιαστικά ηρωίδας) και τον ρεαλισμό (χάσμα κοινωνικών τάξεων και οι συναφείς συγκρούσεις), με στοιχεία πεζού ποιήματος, και ως τέτοιο μπορεί να θεωρηθεί αντιπροσωπευτικό των διεργασιών που συντελούνταν στην κυπριακή διηγηματογραφία κατά την περίοδο εκείνη. Αποτελεί συνάμα μια μικρή, έστω, συμβολή στη συμπλήρωση της εικόνας του Ξ. Π. Φαρμακίδη ως διηγηματογράφου.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για τη ζωή και το έργο του βλ. Αρ. Α. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν Λεξικόν Κυπρίων 1800-1920*, Λευκωσία 2010, σσ. 611-612. Βλ. και Γ. Κεχαγιόγλου - Λ. Παπαλεοντίου, *Ιστορία της νεότερης κυπριακής λογοτεχνίας*, Λευκωσία, ΚΕΕ, 2010, 2016, σσ. 263, 264, 267.

2. Μια δεύτερη έκδοσή του με τίτλο *Κυπριακά σκηνογραφήματα* (1922) δεν μπορεί να θεωρηθεί συλλογή διηγημάτων, αφού το περιεχόμενό της στερείται ακόμη και των ελάχιστων στοιχείων μυθοπλασίας.

3. Τα δέκα διηγήματα-αφηγήματα της Συλλογής διηγημάτων και άλλα δέκα που δημοσιεύτηκαν σε εφημερίδες και περιοδικά έχουν περιληφθεί στη δίτομη έκδοση *Πρώιμα διηγήματα-αφηγήματα στην Κύπρο (1878-1920)*, επιμ. Χρίστος Χατζηθανασίου, Λευκωσία, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ', 2012, σσ. 452-523.

4. Τα διηγήματα αυτά είναι τα «Μετάνοια», «Έν θύμα», «Δύο καρδία», «Οι τοκογλύφοι», «Τα Χριστούγεννα», «Ο χαρτοπαίκτης» (*Πρώιμα διηγήματα...*, ό.π., σσ. 470-496).

5. Βλ. ερ. Αγών, 30.6 και 7.7.1907.

Χρίστος Χατζηθανασίου

Μια επιστολή του Νίκου Νικολαΐδη του Κύπριου προς τον Κώστα Τσαγκαράδα

Βόλος, 13.8.[19]12

Φίλε Κώστα,

Τώρα μόλις κατορθώνω – μ' ένα δυνατό τάνιμα της επιθυμίας μου – να καθίσω να σου γράψω, με προσπάθεια να εκτείνω ίσαμε σε τη γενικήν εντύπωσή μου από τον τόπο σας.

Ό,τι είδα και βλέπω εδώ είναι τόσο ευγενικά και ντιλεκάτα, και τόσο αρμονικά ταιριαστή η μια εντύπωση με την άλλη, που οι λεπτομέρειες σμίγουν και συγχύζονται σ' ένα σύνολο αισθητικής απόλαψης.

Σ' ένα γράμμα, αδύνατο!

Σε μια πρόζα, ίσως. Ι

Σε μια πρόζα, και κείνη σπάταλα στολισμένη μ' όλα τα πολύτιμα πετράδια του λυρισμού, θα κατόρθωνα να εξωτερικέψω την γενικήν εντύπωσή μου.

Πλησιάζει το τέρμα της εκδρομής μου – στα Τέμπη, στα Μετέωρα και κάμποσες μέρες στην Αθήνα ακόμα – και δε μπορώ να πω αν έκαμα τίποτε καλό. Έχω πάντα μολύβι και χρώμα για να σημειώνω. Μάταια!

Ζωή, γραμμές, χρώματα, ρυθμός· είναι τόσο λεπτά και φευγαλέα που δεν αποδίδονται σε απλά σημειώματα στο χαρτί Ι και στο πανί. Αφήνω τη ψυχή μου να παραδίνεται λάγνα σε ηδονικά σμιξίματα με την ελληνική φύση. Αν δεν είναι στείρα και κρατήσει σπέρμα, καλότυχος εγώ.

Σε φιλώ

Ν. Νικολαΐδης

Ζωγράφος

Βόλος – Ρ(ost) R(estant)

Α θα μου γράψεις.

Σημείωση: Το καλοκαίρι του 1908, ύστερα από έναν χρόνο διαμονής στην Αθήνα, ο Νίκος Νικολαΐδης εγκαταστάθηκε πρόσκαιρα στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου και άρχισε επαφές με λογίους, λογοτέχνες και καλλιτέχνες της ελληνικής παροικίας. Μάλιστα συγκατοίκησε προσωρινά με τα αδέρφια Πέτρο Μάγνη (Κωνσταντίνου Γ. Κωνσταντινίδη, 1880-1953) και Πήλιο Ζάγγρα (Απόστολο Γ. Κωνσταντινίδη, 1888-1968) και με τον άγνω-

Νίκος Νικολαΐδης (1908)

στο Αριστείδη Μαξούρη. Προς το τέλος του 1908 μια ομάδα συγγραφέων αποχώρησε από το αλεξανδρινό περιοδικό *Νέα Ζωή*, διαφωνώντας για γλωσσικά και ιδεολογικά θέματα, και αποφάσισε να εκδώσει ένα νέο λογοτεχνικό περιοδικό, το *Σεράπιον*, συνοψίζοντας το εκδοτικό του πρόγραμμα με τις παρακάτω εκφράσεις: «Ελευθερία ιδεών και γλώσσας. Πρωτοτυπία, αρμονία, ωραιότητα. Ύλη καθαρώς λογοτεχνική» (τχ. 1, Ιαν. 1909). Στη συνέχεια το *Σεράπιον* δηλώνεται ως «Μηνιαίο όργανο της ομώνυμης εταιρίας για το ξελευτέρωμα της σκέψης και την επικράτηση της ζωντανής μας γλώσσας» (τχ. 7, Ιουλ. 1909). Σύμφωνα με τον Κώστα Τσαγκαράδα, την αρχική ομάδα του περιοδικού την αποτελούσαν οι Π. Μάγνης, Κ. Τσαγκαράδας, Ν. Νικολαΐδης, Χ. Ζερβός, Δ. Χρυσάνθης και Αρ. Μαξούρης, ενώ στη συνέχεια προστέθηκε και ο Π. Ζάγρας, κατ' άλλους και ο Φώτος Αλτογράτης. Το *Σεράπιον* αναδείχθηκε σε ένα από τα πιο σημαντικά αλεξανδρινά περιο-

δικά, έστω και αν δεν επιδίωξε να εξασφαλίσει τη συνεργασία του Καβάφη. Συνολικά κυκλοφόρησε σε δεκατρία μηνιαία τεύχη, από τον Ιανουάριο του 1909 ως τον Ιανουάριο του 1910.¹

Ο Νικολαΐδης φιλοτέχνησε το εξώφυλλο του περιοδικού και δημοσίευσε κείμενά του μόνο στα δύο πρώτα τεύχη. Στη συνέχεια αποχώρησε, καθώς διαφώνησε με ορισμένα θέματα (λ.χ., ο ίδιος δεν ενέκρινε τη δημοσίευση του θεατρικού έργου «Στην οξώπορτα» του Δ. Π. Ταγκόπουλου). Με το περιοδικό συνεργάστηκαν, ανάμεσα σ' άλλους, και οι Ν. Καζαντζάκης και Σ. Σκίπης, ενώ μεταφράστηκαν αρκετά κείμενα από τη διεθνή λογοτεχνία (λ.χ. των Baudelaire, Maeterlinck, Poe, Tennyson κ.ά.). Αξίζει να αναφερθούν και τα κριτικά και αισθητικά δοκίμια του Χ. Ζερβού (λ.χ. για τον «Λάμπρο» του Σολωμού, τον Λ. Πορφύρα και το νεοελληνικό διήγημα) και του Δ. Χρυσάνθη (ειδικά η πρώιμη αναφορά στον φουτουρισμό), αλλά και οι ενασχολήσεις βασικών συνεργατών με την αραβική λογοτεχνία και ανατολιστικά θέματα, όπως και η συγγραφή κειμένων με θέματα από τον αραβικό κόσμο και ειδικά από την Αίγυπτο. Θα λέγαμε ότι οι λογοτεχνικές προσωπικότητες του Νικολαΐδη και κυρίως του Τσαγκαράδα άρχισαν να διαμορφώνονται μέσα από τον κύκλο του περ. *Σεράπιον*, αν και ο πρώτος ανέπτυξε πιο δημιουργικές επαφές με την ομάδα του περ. *Γράμματα* του Στ. Πάργα.

Ως τώρα, δεν είχαμε άλλα τεκμήρια που να μαρτυρούν σχέσεις και επαφές του Νικολαΐδη με τον μάλλον ξεχασμένο σήμερα ηγιορείτη συγγραφέα Κώστα Τσαγκαράδα (1889-1962). Για τον τελευταίο διαθέτουμε σήμερα τη διδακτορική διατριβή της Ελένης Κονταξή, στην οποία χαρτογραφείται και το ανέκδοτο έργο του. Στο λανθάνον αρχείο του Νικολαΐδη, που βρισκόταν στην κατεχόμενη Αμμόχωστο ως τον Αύγουστο του 1974, δεν καταγράφηκε καμιά επιστολή του Τσαγκαράδα. Στο αταξινόμητο αρχείο του Κώστα Τσαγκαράδα (Ε.Λ.Ι.Α.-Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα),² εντόπισα την επιστολή που παρουσιάζεται εδώ. Στα κατάλοιπα της βιβλιοθήκης του Νικολαΐδη υπήρχε ένα, τουλάχιστο, βιβλίο του Τσαγκαράδα, με τον τίτλο *Απόστολος Γ. Κωνσταντινίδης, Σκιαγραφία ή Εγκώμιον πνευματικής συναλλαγής σαράντα πέντε χρόνων* (Αλεξάνδρεια 1951, σελ. 40), στο οποίο αναφέρονται και τα παρακάτω σχετικά με την έκδοση του περ. *Σεράπιον*: «Ο Απόστολος υπό το ψευδώνυμο Πήλιος Ζάγρας με το Νίκο Νικολαΐδη, το Χρίστο Ζερβό και τον υποφαινόμενο στάθηκαν υπεύθυνοι για την πραγματικά καλλιτεχνική εμφάνιση της βραχύβιας δυστυχώς εκείνης πνευματικής προσπάθειας, που σημείωσεν ιστορικό σταθμό στη λογοτεχνική κίνηση της Αλεξάνδρειας» (σ. 14). Παραδόξως απουσιάζει εδώ το όνομα του Π. Μάγνη, ο οποίος θεωρήθηκε από άλλους ο στυλοβάτης της έκδοσης αυτής. Αντίθετα, προτάσσεται το όνομα του Ζάγρα, ο οποίος φαίνεται ότι συμμετείχε

εξ αρχής στην εκδοτική ομάδα. Αξίζει να σημειωθεί και μια διαπίστωση του Τσαγκαράδα, ο οποίος στην επιφυλλίδα του για το *Σεράπιον* έγραψε ότι η διακοπή του περιοδικού «οφείλονταν στις οικονομικές αβάστακτες απαιτήσεις και στην αναχώρηση του Χρίστου Ζερβού για το Παρίσι και του Νίκου Νικολαΐδη για την Ελλάδα» (*Ταχυδρόμος*, 11.5.1958).

Πράγματι ο Νικολαΐδης δεν έμεινε πολύ καιρό στην Αλεξάνδρεια, είτε γιατί άρχισε να ταξιδεύει σε χώρες του εξωτερικού, είτε γιατί περιόδευε ως ζωγράφος σε διάφορες περιοχές του ελληνισμού και της ομογένειας (από το Κάιρο, την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη ως τη Σμύρνη και την Κωνσταντινούπολη). Στα χρόνια 1908-1915, τουλάχιστο, ζωγράφιζε μαζί με άλλους ομοτέχνους του (λ.χ. με τον αξιόλογο αιγυπτιακό ζωγράφο Δημήτρη Λίτσα) για λογαριασμό ενός επιτήδειου έμπορου, του Κυριάκου Σουλιάτη, που όχι μόνο εκμεταλλεύονταν τα έργα τους αλλά και τα υπέγραφε ο ίδιος.

Και από άλλες πηγές γνωρίζουμε ότι το καλοκαίρι του 1912 ο Νικολαΐδης βρισκόταν στην περιοχή της Θεσσαλίας. Από την παραμονή του Νικολαΐδη στον Βόλο κρατάμε δύο πράγματα: α) τη συμπλοκή του με τον στρατιωτικό και ποιητή Φωκίωνα Πανά (1868-1938), με αφορμή μια διάλεξη του τελευταίου για το γλωσσικό ζήτημα και β) την απόφασή του να τοποθετήσει στον Βόλο και στην ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλίας το πρώτο μυθιστόρημά του (*Το Στραβόξυλο*, 1922) και να συνδέσει τον κεντρικό ήρωά του με το Πρότυπο Σκολειό του Αλέξανδρου Δελμούζου (1880-1956) και το άδοξο κλείσιμό του. Πολύ αργότερα, γύρω στα 1950, σε συνομιλίες του με τον βιογράφο του Σταύρο Καρακάση, ο Νικολαΐδης παραδέχτηκε ότι γύρω στα 1910 ήταν «εθνικιστής, πατριώτης και ατομικιστής». Και πρόσθεσε: «Μια κούφια εποχή, όπου όλοι μας ήμασταν κούφιοι... [...] Ένα τέλμα δίχως καμιά κίνηση ιδεών, όταν στα βουρκωμένα νερά έπεσε η υπόθεση Δελμούζου με συνέχεια το σοσιαλισμό στο Βόλο...».³ Για τα θέματα αυτά, ενδιαφέρουσες και διαφωτιστικές είναι οι πληροφορίες και μαρτυρίες τις οποίες κατέγραψε ο Καρακάσης, βασισμένος σε λόγια του Νικολαΐδη:

Ο Νικολαΐδης κατανόησε και δέχτηκε το μήνυμα αυτό [από την υπόθεση του Δελμούζου] από το πρώτους. Στο *Στραβόξυλο* τοποθετεί το Γιώργη στο σχολείο του Βόλου. Όπως δε είπε ο Γληνός αργότερα στο Νικολαΐδη, ο Δελμούζος έκλαιγε από συγκίνηση όταν διάβαζε στο *Στραβόξυλο* τις σελίδες που τον αφορούσαν. Ήταν η εποχή που ο συγγραφέας των *Τριών καρφιών* λάβαινε ενεργό μέρος στη ζωή. Στο Βόλο έδειρε ανηλεώς – όπως γράφανε τα φύλλα – τον Φ. Πανά, που ήταν ποιητής του στρατού και είχε το βαθμό του λοχαγού. Ο Πανάς, σε μια του διάλεξη, την οποία είχε οργανώσει ο Νικολαΐδης φιλικά, μίλησε για το γλωσσικό ζήτημα, που ήταν και το φλέγον ζήτημα της ημέρας, και επετέθη δριμύτητα κατά της δημοτικής και των «μαλλιαρών», αν και γνώριζε ότι το ακροατήριό του απαρτιζόταν κυρίως από δημοτικιστές. Μετά τη διάλεξη ο Νικολαΐδης τού είπε ότι βρήκε τη στάση του αχαράκτηρηστη και πως η διάλεξή του ήταν γελοία. «Εξαφθείς ο Πανάς – όπως έγραφε η εφημερίς *Θεσσαλία* τής 17.8.1912 – εσήκωσε την ράβδον του όπως κτυπήση τον κ. Νικολαΐδην. Συνεπεία δε τούτου συνήφθη συμπλοκή καθ' ήν εδάρη ο κ. Πανάς, χειροτονηθείς εις ταγματάρχην ποιητήν.»⁴

Τον Αύγουστο του 1912 οι κραδασμοί από την καταδίκη του Δελμούζου και το κλείσιμο του Πρότυπου Σκολειού θα ήταν ακόμη έντονοι στη μικρή κοινωνία του Βόλου. Σε ένα τέτοιο περιβάλλον, ο Νικολαΐδης συνάντησε στην πόλη αυτή τον Φωκίωνα Πανά (τον γνώριζε από το 1907, όταν εγκαταστάθηκε για πρώτη φορά στην Αθήνα) και τον βοήθησε να διοργανώσει μια διάλεξη για το γλωσσικό ζήτημα. Όπως μαρτυρείται και

Κώστας Τσαγκαράδας (1910)

από άλλες πηγές,⁵ ο ομιλητής στράφηκε εναντίον των δημοτικιστών-«μαλλιαρών», γεγονός που εξόργισε τον Νικολαΐδη και άλλους ακροατές. Στη συνέχεια ο τελευταίος ξυλοκόπησε τον Πανά, που μεταφέρθηκε τραυματισμένος στο νοσοκομείο, ενώ ο δράστης οδηγήθηκε στο αστυνομικό τμήμα. Το περ. Ο Νουμάς (δηλ. ο Δ. Π. Ταγκόπουλος), κατεξοχήν εκφραστικό όργανο των δημοτικιστών, δεν θα μπορούσε να μη σχολιάσει το περιστατικό αυτό, αφήνοντας αιχμές εναντίον του Πανά και υποστηρίζοντας τον Νικολαΐδη:

Από το Βόλο μάς στάλθηκε όλη η δικογραφία του ξυλοφορτώματος του ποιητή κ. Πανά. Ο κ. υπερποιητής σε κάποια διάλεξή του θέλησε να βρῖσει τους μαλλιαρούς, ξαναμασώντας τις πασίγνωστες βρισιές και συκοφαντίες, μα ο ζωγράφος κ. Ν. Νικολαΐδης τον τράβηξε παράμερα, άμα τέλειωσε η διάλεξη, και του άλλαξε τον αδόξαστο στο ξύλο. Αυτά για την ιστορία. («Ο,τι θέλετε», τχ. 488, 1.9.1912, σ. 448)

Ο απόστρατος λοχαγός και ποιητής κ. Φωκ. Πανάς την περασμένη βδομάδα μάς σκυλοβράζει πάλι σε κάποιο φύλλο της *Εσπερινής* και φοβερίζει πως θα δειρεί όλους τους μαλλιαρούς, όπως έδειρε (!) το περασμένο καλοκαίρι στο Βόλο το ζουγράφο Νικολαΐδη. Ειδοποιούμε τον κ. Πανά πως ο κ. Νικολαΐδης μάς έρχεται πάλι το καλοκαίρι από το Κάιρο και καλά θα κάνει να συμμαζέψει τη γλώσσα του για να μην τις ξαναφάει. («Ο,τι θέλετε», τχ. 506, 4.5.1913, σ. 108)

Η επιστολή του Νικολαΐδη προς τον Τσαγκαράδα γράφτηκε μόλις τρεις μέρες πριν από τη συμπλοκή του πρώτου με τον Πανά. Ο επιστολογράφος, καθώς ταξιδεύει στην ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλίας (Τέμπη, Μετέωρα), νιώθει την ανάγκη να γράψει δυο λόγια στον φίλο και παλιό συνεργάτη του, για να του εκφράσει την εντύπωση που του προκάλεσε το φυσικό περιβάλλον. Τρία χρόνια προτού γνωρίσει από κοντά τον Σικελιανό, ο Νικολαΐδης, σαν άλλος παγανιστής κι αυτός, παραδίδεται, όπως γράφει, «λάγνα σε ηθονικά σμιζίματα με την ελληνική φύση». Ταυτόχρονα, όμως, εκφράζει την αμηχανία του για το πώς θα αποδώσει (είτε με το πινέλο είτε με το μολύβι) τις εικαστικές και λογοτεχνικές συγκινήσεις του, τις φευγαλέες εντυπώσεις, τις εικόνες, τις γραμμές και τα χρώματα. Ας προσέξουμε ότι ο ίδιος δήλωνε τότε ζωγράφος, όχι λογοτέχνης, αν και πρόλαβε να δημοσιεύσει στα 1908 και 1909 τα πρώτα, μάλλον πρωτόλεια κείμενά του (κυρίως σύντομα αφηγήματα) σε διάφορα έντυπα (Α.Ο.Δ.Ο., *Πανελληνίος Επιθεώρησις*, *Νέα Ζωή*, *Σεράπιον* και *Φως*). Στα χρόνια 1910-1912 δεν δημοσιεύει τίποτε· προετοιμάζεται για μια πιο ουσιαστική εμφάνιση (1913 κ.ε.) μέσα από το περ. *Γράμματα* του Στ. Πάργα. Επηρεασμένος από την ποιητική του αισθητισμού αλλά και από την ανάπτυξη του πεζού ποιήματος κατά την περίοδο αυτή, θεωρεί ότι θα μπορούσε να συμπυκνώσει αφαιρετικά τις εντυπώσεις του από το φυσικό περιβάλλον της Θεσσαλίας σε ένα πεζοποίημα, «σε μια πρόζα, και κείνη σπάταλα στολισμένη μ' όλα τα πολύτιμα πετράδια του λυρισμού». Θυμίζουμε ότι ο Νικολαΐδης επιμένει να καλλιεργεί για αρκετά χρόνια τη λεγόμενη «λυρική πρόζα», προσαρμόζοντάς την στα δικά του μέτρα, για να εκδώσει πρώτα δύο συλλογές πεζών ποιημάτων (*Ανθρώπινες και άθινες ζωές*, 1920, ²1938 [=1939], *Ο χρυσός μύθος*, 1938 [=1939]) και να κλείσει το συγγραφικό του έργο με το πιο ιδιόμορφο, πιο σύνθετο και ώριμο έργο του, *Το βιβλίο του μοναχού* (1951, 1955).⁶

Ας δούμε πώς έχουν περάσει στο μυθιστόρημα του Νικολαΐδη *Το Στραβόξυλο* (το πρώτο ελληνικό μυθιστόρημα διάπλασης της εφηβικής ηλικίας, κατά τον Τσίρα, το οποίο είχε ολοκληρωθεί πριν από τους Βαλκανικούς Πολέμους) το κλείσιμο του Πρώτου Σκολείου του Αλ. Δελμούζου το 1911 αλλά και ένας υπαινιγμός για την ποιητική συλλογή *Ταμπουράς και κόπανος* (1907) του «αρχιμαλλιαρού» Αλέξανδρου Πάλλη. Ο κεντρικός ήρωας, ο έφηβος Γιώργης, βρίσκεται στη Χώρα, δηλαδή στον Βόλο, και φοιτά στο σχολείο του Δελμούζου (αν και, όπως είναι γνωστό, το Πρώτυπο Σκολείο ήταν Παρθεναγωγείο). Ο Γιώργης μένει στο σπίτι του νονού του και προκαλεί συχνά τα ειρωνικά

σχόλια των άλλων, καθώς προσπαθεί να εξωτερικεύσει τις καλλιτεχνικές ευαισθησίες και ανησυχίες του. Ο Νικολαΐδης φρόντισε να διευκρινίσει σε τρεις υποσημειώσεις (που μπαίνουν εδώ σε παρένθεση) ότι αναφέρεται στο Πρώτυπο Σκολείο του Βόλου και στα ποιήματα του Αλ. Πάλλη, ενώ δεν παρέλειψε να ασκήσει κριτική στον λογιωτατισμό και στην Εκκλησία και να υποστηρίξει τις απόψεις του Δελμούζου:

- Για τον ταμπουρά έκλαιγες βρε...; είπε τρομερά η κ. Πολυξένη.

- Ναι· τον ταμπουρά, απάντησε σφιχτά, σκληρά, το παιδί. Για τον ταμπουρά και για το σκολείο... (*Πρόκειται για το «Πρώτυπο σκολείο» του Βόλου.) Για μένα και για τον κύριο Διευθυντή... Τί...; Τάχα δεν έχει κανείς το δικαίωμα να κλαίει για κείνο που αιστάνεται;...

- Να πάρω έναν κόπανο, είπε ο Μενέλαος βγαίνοντας από τη διπλανή κάμαρα... να πάρω έναν κόπανο και να σε κάνω να κλαις για τον Ταμπουρά και κόπανο του άλλου αρχιμαλλιαρού. (*Ο Μενέλαος κάνει καλαμπούρι με το βιβλίο του κ. Α. Πάλλη *Ταμπουράς και κόπανος*.)

- Ου!... Κακό χρόνο να 'χεις... που κλαις για ένα ταμπουρά, δεκαεφτά χρονών παιδί... έκανε η κ. Πολυξένη κατεβαίνοντας.

Κι ο Νόλλης, που πρόστρεξε και τούτος:

- Δεν ντρέπεσαι... που κλαις το δάσκαλο που λείει άχρεια και άθεα λόγια στις μαθήτριες.

[...]

- Όχι... δεν είναι λόγος να κλαίει κανείς για τον ταμπουρά...

- ...Αλήθεια... μα δεν έκλαια μόνο για τον ταμπουρά... έκλαια και για τον κ. Διευθυντή.

- !!!...

- Ναι... Βρήκα ένα σκολείο που 'τανε σαν το δικό μου τον ξεκουρδισμένο ταμπουρά...

Του λείπανε κι ένα σωρό πράματα, καθώς στον ταμπουρά μου λείπανε κόρδες, και που δεν μπορούσε να τ' αποκτήσει... Εχρειάστη τρία χρόνια για να... να κουρδίσει τις λειψές κόρδες, κι ότι άρχισε να τις διαφεντεύει... ου! του σπάσανε το σκολείο. Ενοχληθήκανε οι γραμματισμένοι. «Η γλώσσα» λένε «που διδάσκει είναι βλάχικη!... μας θυμίζει τη χωριάτικη μας καταγωγή...» Ταραχτήκανε κι οι παπάδες...! «Επιστήμη!» λένε «Νεωτερικιστικές ιδέες!» ξέρω γω! «που θα χαλάσουν τα απλά μας ήθη. Τη θρησκείαν και την οικογένειαν!» (*Γράφω με την προϋπόθεση πως ποτέ, κανένας ρωμιός αναγνώστης μου δε θ' αγνοεί το «Πρώτυπο Σκολείο» του Δελμούζου και τις εις βάρος του λογιωτατισμού.)⁷

Από την άλλη, ο Κ. Τσαγκαράδας, νεότερος κατά πέντε χρόνια από τον Νικολαΐδη, δημοσιεύει στο *Σεράπιον* σε ηλικία είκοσι ετών επτά διηγήματα και μικρότερα αφηγήματα, συνήθως αιγυπτιακής θεματικής. Ακολουθούν ανάλογα διηγήματα σε αλεξανδρινά, κυρίως, έντυπα (*Αιγυπτιακόν Ημερολόγιον*, *Αιγυπτιακόν Λεύκωμα*, *Αργώ*, *Γράμματα*, *Νέα Ζωή*, *Πανόραμα*, *Πασχαλινό Λεύκωμα*, *Ο Φάρος*, *Ο Φάρος της Ανατολής* κ.ά.). Δέκα από αυτά περιλήφθηκαν στη συλλογή *Χικαγιάτ, διηγήματα των φελλάχων και των νομάδων* (1925), ενώ μια δεύτερη συλλογή, επίσης αιγυπτιακής θεματικής, με τον τίτλο *Σαΐτιανά δειλινά*, παρέμεινε ανέκδοτη. Ανέκδοτη παρέμεινε και μια τρίτη σειρά διηγημάτων με τον τίτλο «Ξενητεμένο». Θα άξιζε τον κόπο να συγκεντρωθούν σε έναν τόμο τα αξιόλογα αυτά διηγήματα του Τσαγκαράδα, με βάση τα χειρόγραφα που σώζονται στο αρχείο του, χωρίς να παραβλέπουμε το ενδιαφέρον μυθιστόρημά του *Ναμπία*, *ασσιουτιανό ρομάντζο* (1924), που εκδόθηκε και στα αραβικά (1954), καθώς και άλλα έργα του, δημοσιευμένα (*Τα προβλήματα της ξενιτιάς*, χρονικό, 1946· *Το βιβλίο του Παταχοτέπ ή Η λογοτεχνία της αρχαίας Αιγύπτου*, 1951) και αδημοσίευτα (το μυθιστόρημα *Ένας απόγονος Μαμελούκων* και δύο μεγάλες μονογραφίες, *Ιστορία της αγγλικής λογοτεχνίας και Ιστορία γυναικών*).⁸

Δεν γνωρίζουμε αν ο Τσαγκαράδας απάντησε στην παραπάνω επιστολή του Νικολαΐδη (τα παλαιότερα χαρτιά του τελευταίου, ανάμεσά τους και δύο νεανικά μυθιστο-

ρήματα, χάθηκαν στη Συρία το 1914, όταν αυτός πιάστηκε αιχμάλωτος από τους Τούρκους, ως βρετανός υπήκοος). Ούτε γνωρίζουμε αν ο ίδιος αλληλογράφησε τότε με κάποιον άλλο από την ομάδα του Σεραπίου (ειδικά με τους Πηλιορείτες Μάγνη και Ζάγρα), αν και φαίνεται ότι διατηρούσαν κάποιες επαφές στα κατοπινά χρόνια, ύστερα από την αποχώρηση του Νικολαΐδη από το περιοδικό. Πάντως, και από την επιστολή αυτή και από τις λίγες αναφορές σε δημοσιεύματα του Τσαγκαράδα διαφαίνεται ότι υπήρχε ανάμεσά τους συμπάθεια και αλληλοεκτίμηση.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Κώστας Τσαγκαράδας, «Το περιοδικό Σεράπιον σταθμός στα ελληνικά γράμματα της Αιγύπτου. Το πρόσωπο και η ανιδιότητα των Σεραπιστών», *Ταχυδρόμος*, 11.5.1958· Απ. Κωνσταντινίδης, «Η αληθινή αφορμή που εξεδόθη το αλεξανδρινό περιοδικό Σεράπιον», *Ταχυδρόμος*, 25.5.1958. Βλ. επίσης, Δ. Ν. Παντελοδήμος, «Οι πραγματικοί λόγοι ιδρύσεως του Σεραπίου και η προσφορά του εις τα αλεξανδρινά γράμματα», *Αρχειόν Θεσσαλικών Μελετών* 2 (1973) 149-199· Λουκάς Χριστοφίδης, *Ο φιλολογικός περιοδικός Τύπος 1890-1919*, Αθήνα 1983, σσ. 61-62· Στρατής Τσίρκας, *Ο διηγηματογράφος Νίκος Νικολαΐδης*, επιμ. Α. Παπαλεοντίου, Λευκωσία, Εν Τύποις, 2003, σσ. 80-81· Ελένη Κονταξή, *Κώστας Τσαγκαράδας, ένας λόγιος της διασποράς στην Αίγυπτο των αρχών του 20ού αι.*, Βόλος 2008, σσ. 62-66· Μαρία Ρώτα, «Σεράπιον», *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου 1784-1974*, επιμ. Α. Δρούλια - Γ. Κουτσοπανάγου, Αθήνα, Ι.Ν.Σ./Ε.Ι.Ε., 2008, σσ. 72-73.

2. Ευχαριστώ τόσο το Ε.Λ.Ι.Α.-Μ.Ι.Ε.Τ. όσο και την κυρία Δήμητρα Τσαγκαράδα, κόρη του συγγραφέα, που μου έδωσαν άδεια να δημοσιεύσω την επιστολή αυτή. Από το αρχείο του Κώστα Τσαγκαράδα προέρχονται και οι δύο νεανικές φωτογραφίες του Νικολαΐδη και του Τσαγκαράδα, τις οποίες μου παραχώρησε ευγενικά η κ. Τσαγκαράδα. Την ευχαριστώ διπλά, όπως ευχαριστώ και την κ. Κονταξή για τη μεσολάβησή της. Η φωτογραφία του Νικολαΐδη τραβήχτηκε στην Αθήνα το 1908 και δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στο περ. *Πανελληνιος Επιθεώρησις* (τχ. 3, Ιούν. 1908, σ. 44), μαζί με ένα σημείωμα του Τ. Δεπάστα. Βλ. Ελένη Βοϊσκού, *Και αύριο Νίκος Νικολαΐδης. Ένας σταθμός στη λογοτεχνία μας*, Αθήνα 1983, σσ. 28-29. Η φωτογραφία του Τσαγκαράδα δημοσιεύεται εδώ για πρώτη φορά.

3. Σταύρος Καρακάσης, *Η ζωή και το έργο του Νίκου Νικολαΐδη*, Κάιρο 1953, σ. 40. Ο Νικολαΐδης αναφέρεται μάλλον στην πρώτη διαμονή του στην Αθήνα, στα χρόνια 1907-1908, όταν ίδρυσε μαζί με τους Π. Βεκιαρέλη, Π. Γιαννόπουλο, Τ. Δεπάστα, Ι. Δραγούμη, Σ. Μαρτζώκη, Φ. Πανά, Κ. Χρηστομάνο κ.ά. τον Πανελλήνιο Σύλλογο «Η Δράσις», με σκοπό τη συλλογή χρημάτων για τον εθνικό στόλο. Ο ίδιος ο Νικολαΐδης ήταν ταμίας του Συλλόγου και φιλοτέχνησε το λάβραρό του. Περισσότερα βλ. Σ. Τσίρκας, ό.π. (σημ. 1), σσ. 44-45.

4. Σ. Καρακάσης, ό.π., σσ. 40-41.

5. Στις 3 Μαΐου 1953, ενώ ο Νικολαΐδης νοσηλεύεται στο Ελληνικό Νοσοκομείο του Καΐρου, εξιστόρησε με περισσότερες λεπτομέρειες το περιστατικό αυτό και στη Μαρία Ρουσσά, η οποία το κατέγραψε με τη σειρά της σε επιστολή της στον Κ. Προυσή. Βλ. Α. Παπαλεοντίου, *Νίκος Νικολαΐδης ο Κύπριος. Αλληλογραφία και άλλο αρχειακό υλικό*, Λευκωσία, Κ.Ε.Ε., 2018, σσ. 489-490.

6. Για τα πεζά ποιήματα του Νικολαΐδη και τη σχέση του με τον αισθητισμό και ειδικά τον ουαϊλδισμό, βλ. Άννα Κατσιγιάννη, «Άλλες εκφράσεις του ουαϊλδικού αισθητισμού: Ο Νίκος Νικολαΐδης συνειδητός τεχνίτης του πεζόμορφου ποιήματος», *Το πεζό ποίημα στη νεοελληνική γραμματεία. Γενεαλογία, διαμόρφωση και εξέλιξη ενός είδους (από τις αρχές ως το 1930)*, διδακτ. διατριβή, Θεσσαλονίκη, Α.Π.Θ., 2001, σσ. 256-261, 512-517· «Και πάλι για τα πεζόμορφα ποιήματα: Νίκος Νικολαΐδης και Oscar Wilde. Συγκρίσεις, ωσμώσεις και αποκλίσεις στο πλαίσιο του βικτωριανού αισθητισμού», στον τόμο Α. Παπαλεοντίου (επιμ.), *Νίκος Νικολαΐδης ο Κύπριος (1884-1956)*. Μια επανεκτίμηση του έργου του, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2007, σσ. 99-114.

7. Νίκος Νικολαΐδης, *Το Στραβόξυλο. Α΄ Μικρές αγωνίες*, Κύπρος 1922 [= 1923], σσ. 64-65 και 67. Το μυθιστόρημα αυτό επανεκδόθηκε το 1980 από τις εκδόσεις «Σίσυφος».

8. Περισσότερα για τη ζωή και το έργο του Κ. Τσαγκαράδα βλ. στη διδακτορική διατριβή της Ελένης Κονταξή, *Κώστας Τσαγκαράδας...*, ό.π. (σημ. 1).

Λευτέρης Παπαλεοντίου

Από την αλληλογραφία των αιγυπτιακών συγγραφέων Πέτρου Μάγνη και Κώστα Τσαγκαράδα (1943-1951)

Ο Κώστας Γ. Κωνσταντινίδης (1880-1953), γνωστός με το λογοτεχνικό ψευδώνυμο Πέτρος Μάγνης, και ο Κώστας Τσαγκαράδας (1889-1962), με κοινή καταγωγή από τη Ζαγορά του Πηλίου Μαγνησίας αλλά και μακρινή συγγένεια,¹ και εργαζόμενοι στον εμπορικό οίκο του Γεωργίου Κανισκέρη, συναντώνται το 1908 στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, συνδέονται φιλικά και ξεκινούν μια «πνευματική συνομιλία» που θα λάβει διάφορες μορφές έως το τέλος της ζωής του Πέτρου Μάγνη.² Ο Π. Μάγνης ήταν τότε 28 ετών και είχε ήδη δημοσιεύσει την πρώτη του ποιητική συλλογή (*Φτερουγίσματα*, Αθήνα 1902), ενώ Κ. Τσαγκαράδας ήταν μόλις 19 ετών και δοκίμαζε να γράψει τα πρώτα του κείμενα.

Οι δύο νέοι συμμετείχαν αρχικά, το 1908, στη συντακτική ομάδα του αλεξανδρινού περιοδικού *Νέα Ζωή*, αλλά αποχώρησαν μαζί με άλλους συντελεστές, καθώς ζητούσαν επιτακτικά την κατάργηση της καθαρεύουσας. Με πρωταγωνιστές τους Μάγνη, Τσαγκαράδα, Πήλιο Ζάγρα και Χρίστο Ζερβό κυκλοφορεί τον Ιανουάριο του 1909 το λογοτεχνικό περιοδικό *Σεράπιον*,³ με σκοπό να εκφράσει τις πνευματικές ανησυχίες της εκδοτικής ομάδας και των συνεργατών της, αλλά και το πάθος τους για τη δημοτική γλώσσα και την ελευθερία της σκέψης. Η έκδοση του περιοδικού κράτησε μόνο για δεκατρείς μήνες, ως τον Ιανουάριο του 1910.⁴ Οι Μάγνης και Τσαγκαράδας συνεργάστηκαν ξανά με τη *Νέα Ζωή* αργότερα, όταν είχε επικρατήσει πια η χρήση της δημοτικής γλώσσας.

Ύστερα από το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων, οι δύο φίλοι ζουν στην Άνω Αίγυπτο, σε επαρχιακές πόλεις· ο Μάγνης στην Girga, ο Τσαγκαράδας στην «ωμορφότερη ίσως επαρχιακή πόλη της Αιγύπτου»⁵ και μία από τις μεγαλύτερες, το Ασσιούτ, αλλά και στο μικρό Μανφαλούτ, όπου ασχολούνται με το εμπόριο βαμβακιού και άλλων προϊόντων. Διατηρούν επαφές με αλληλογραφία και συναντώνται διά ζώσης τα καλοκαίρια στην Αλεξάνδρεια, κάποιες φορές και στο Ασσιούτ, όπου ο Μάγνης προσκαλείται από τον Τσαγκαράδα.

Στο σύντομο αυτό άρθρο θα αναφερθούμε σε ένα corpus είκοσι τριών επιστολών, που χρονολογούνται από το 1943 έως το 1951 (στο αρχείο υπάρχουν άλλες δύο προγενέστερες, μία του 1909 και μία του 1924). Πρόκειται για ένα σώμα τακτικής αλληλογραφίας ανάμεσα στους δύο συγγραφείς – με εξαίρεση τα έτη 1944 και 1945. Θα επικεντρωθούμε στις επιστολές του Μάγνη προς τον Τσαγκαράδα, οι οποίες προέρχονται στο αρχείο του Κώστα Τσαγκαράδα. Ολόκληρο το αρχείο του λογοτέχνη και λογίου Τσαγκαράδα έχει παραχωρηθεί από την κόρη του Δήμητρα Τσαγκαράδα στο Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (Ε.Λ.Ι.Α.-Μ.Ι.Ε.Τ.). Όλες οι επιστολές του Μάγνη υπογράφονται με το πραγματικό του όνομα και αποστέλλονται από τον τόπο διαμονής του, τη Girga.

Το χρονικό διάστημα το οποίο καλύπτει η επιστολογραφία αποτελεί μια κρίσιμη χρονική περίοδο τόσο για τις εξελίξεις στην Ελλάδα και την ιδιαίτερη πατρίδα των συγγραφέων, τη Ζαγορά, όσο και για την Αίγυπτο. Τρεις είναι οι βασικοί θεματικοί άξονες στην αλληλογραφία τους: Ο πρώτος αφορά την έγνοια και το νόστο για την ιδιαίτερη πατρίδα τους, τη Ζαγορά, αλλά και την Ελλάδα

Πέτρος Μάγνης
(Αλεξάνδρεια 1914)

γενικότερα, που διανύει μία περίοδο διχασμού και εμφυλίου πολέμου, αστάθειας και έντονων ιδεολογικών συγκρούσεων. Τα γεγονότα αυτά απασχολούν σε μεγάλο βαθμό τους δύο συνομιλητές, που προσπαθούν να ενημερωθούν από διάφορες πηγές και με τη σειρά τους να πληροφορήσουν ο ένας τον άλλον σχετικά με τις εξελίξεις. Ανησυχία, απογοήτευση, διάχυτος φόβος και αγωνία για το μέλλον της Ζαγοράς, αλλά και το δικό τους, μεταδίδονται μέσα από τις πηγές πληροφόρησής τους για τα τεκταινόμενα στην Ελλάδα και τη Ζαγορά και αναλόγως αποτυπώνεται και η περιρρέουσα ατμόσφαιρα της συνομιλίας τους. Η προσδοκία της επιστροφής των δύο συνομιλητών στη γενέτειρα υπονομεύεται από την τρέχουσα κατάσταση, ενώ γενικότερα διαμοιράζονται τα ίδια συναισθήματα γι' αυτό το ζήτημα, όπως ξεκάθαρα διατυπώνεται μέσα από τις επιστολές του Μάγνη:

[...] Δυστυχώς τα νεώτερά σου για την αγαπημένη μας πατρίδα είνε ειδήσεις πολύ παληές για μένα. Δε σου τις μετέδωσα για να μη σε πικράνω. Δεν υπάρχουν πια, ούτε σπίτι, ούτε καλύβι, για να μας δεχτούν. Και ποιος ξέρει, αν υπάρχουν στη ζωή και τα αγαπημένα μας πρόσωπα... [...] Και άλλα πολλά. Όπως τουφεκισμός ομήρων προς εκφοβισμόν και βομβαρδισμός αεροπορικώς δι' εμπρηστικών βομβών. Καϊμένη μας Ζαγορά!... πώς σε ονειρευόμασταν και πώς σε κατάντησαν! (Girga, 11.12.1943)

[...] Οι Πουριανοί εγκαταλείποντας το χωριό τους καταφεύγουν στη Ζαγορά, όπου και καταλαμβάνουν τα κενά σπίτια. Φτώχεια, δεν μπορεί κανείς να φανταστή. Απ' εδώ, νωρίς, αργά, με το καλό, με το κακό, θα μας διώξουν, πού θα πάμε; [...] (Girga, 8.6.1947)

[...] Ας γλιτώσουν τουλάχιστον τα κεφάλια τους. [...] Θα ζήσουν να τους ξαναδούμε; Θα ζήσουμε για να μας ξαναδούν; [...] (Girga, 4.5.1949)

Ένα θέμα που απασχολεί επίσης την αλληλογραφία τους και συνδέεται εμμέσως με το προηγούμενο είναι και η θέση των Ελλήνων στην Αίγυπτο, καθώς υπονομεύεται σταδιακά και υποβαθμίζεται διαρκώς, με άμεση επίπτωση στις οικονομικές δραστηριότητες των Ελλήνων. Πρόκειται για τον δεύτερο βασικό θεματικό άξονα στην αλληλογραφία των δύο Αιγυπτιωτών, το εμπόριο βάμβακος, κατά κύριο λόγο, τη βασική τους επαγγελματική ασχολία.

Στο corpus της εν λόγω αλληλογραφίας υπάρχουν επιστολές του Μάγνη που αφορούν αποκλειστικά την επαγγελματική αυτή δραστηριότητα, το εμπόριο, που φαίνεται ότι δέχεται πολλές μεταβολές, οι οποίες οφείλονται είτε στην έλψη κεφαλαίων είτε σε συνεργασίες που δεν ευδοκιμούν είτε σε ατυχίες που υπάρχουν πάντοτε στο ελεύθερο εμπόριο είτε σε δυσκολίες που προκύπτουν από νέες νομοθετικές και οικονομικές ρυθμίσεις και τη μεταβαλλόμενη οικονομική θέση των Ελλήνων στην Αίγυπτο. Οικονομικές δυσχέρειες φέρνουν κατά καιρούς τον Μάγνη στα όρια της επιβίωσης. Ο Μάγνης γράφει στον Τσαγκαράδα με κάθε ειλικρίνεια και χωρίς περιστροφές, καθώς ο τελευταίος τον κατανοεί, γνωρίζοντας τις αστάθειες και τις δυσκολίες του επαγγέλματός τους. Εξάλλου, μέσα από πολλές επιστολές του, ο Μάγνης φαίνεται ότι εμπιστεύεται

τον Τσαγκαράδα και ζητά τη γνώμη του αλλά και τη συνδρομή του σε ζητήματα εμπορίου, ενώ παράλληλα είναι φανερό ότι ο δεύτερος τον συνδράμει όπως μπορεί, συνήθως με συμβουλές, πληροφορίες και υπόδειξη επαφών:

[...] Τα Β/κια [βαμβάκια] τα πήρε ο Διάβολος. Ήλιτζα κάτι να μου άφιναν, για να μπορέσω να περάσω κουτσά-στραβά το καλοκαίρι, και ει δυνατόν να μπορούσα να μετακινούμουν εις την Αλεξάνδρεια, έστω κι εις την Μίνια, ή ως και το Assiout. (Girga, 26.1.1947)

Δυστυχώς παρ' όλες τις διακηρύξεις των Λασκάρηδων⁶ και των Ζερμπίνηδων⁷ ότι ουδέποτε ο εδώ Ελληνισμός είχε τα κεφάλαια που κατέχει σήμερα, άνθρωποι ευδιάθετοι να δόσουν χρήματα με τόκο δεν υπάρχουν!... (Girga, 25.8.1947)

[...] Για να φαντασθήτε σε ποια απελπιστική θέση έφθασα, αρκεί να σας πω ότι συγκατένευσα για θέση ταντρινπαδόρου με 100 λίρες μισθό! Αλλά κι εδώ απέτυχα. Φυσικά, αν πετύχαινα μια τέτοια θέση, με την ηλικία, τις ζαλάδες, και την πίεση που έχω, θα 'μουν σήμερα ξεμπερδεμένος με τη ζωή, κι αντίς επιστολή, το πιθανώτερο ήταν να είχατε στον ύπνο σας μηνύματα από το Υπέρ Πέραν. Κι όμως δεν μπορώ να πω πως δεν έχω φίλους. Από την Baliana, το Sohag, τη Μίνια, κάθε λίγο και λιγάκι, μου έρχονται χαιρετισμοί και προσκλήσεις για τραπεζώματα! Δε σου φαίνεται πως αυτού του είδους, ή μάλλον η κατ' αυτόν τον τρόπον εκδήλωση ενδιαφέροντος έχει κάτι το σαδιστικό; Να ξέρουν πως βρίσκεσαι χωρίς δουλειά, κι αντίς να δημιουργήσουν - κ' είνε όλοι ανώτεροι υπάλληλοι και διευθυνταί Κ/των - κάποια τρύπα να σε βολέψουν, να σε καλούν για φαΐ;... [...] (Girga, 8.10.1947)

Πάντως ο ήλιος ανατέλλει για όλον τον κόσμο. Η πρώτη χρονιά θα 'νε πολύ δύσκολη για μένα. Πρόκειται να δημιουργήσω κάτι εκ του μηδενός. Και βρέθηκα μόνος-ολομόναχος. [...] Οι όροι με τους οποίους προσελήφθηκα δεν είναι φαρμάζοι. Έπρεπε όμως να δεχθώ γιατί έφθασα σε τέτοια οικονομική ανέχεια που, αν δεν παρουσιαζόταν ο από μηχανής αυτός Θεός, εν τω προσώπω του κ. Ηλιοπούλου,⁸ τη συνέχεια θα έδινε το περίστροφο... [...] (Girga, 1.3.1948)

[...] Ύστερα με το θάνατο του Μικέ Σαλβάγου,⁹ δεν ξέρω τί έτρεξε στο Κ/μα, και σταμάτησαν μονομιάς αγορές και προκαταβολές, πράγμα που με κρατεί σε ανησυχία, ιδίως τώρα με το ψήφισμα του περι ακινητοποιήσεως των κεφαλαίων τού έξω Ελληνισμού νόμου. Πολύ φοβούμαι, αν στο μεταξύ δε βρεθί κάποιο φάρμακο, ότι πολλά Ελληνικά ιδρύματα, αν δεν κλείσουν, πάντως θα περιορίσουν τις εργασίες των!... Ας είνε καλά οι φίλοι μας οι Αγγλοαμερικανοί για την αγάπη τους προς την Ελλάδα! Έβλεπαν με κακόζηλο βλέμμα τον προπολεμικό εμπορικό μας στόλο ώσπου και χρησιμοποιώντας τον για τα δικά τους συμφέροντα, μας τον έπνιξαν... Βλέπουν τώρα το Ελληνικό κεφάλαιο να τους ανακόπτη κάπως τη δράση τους, παν κι αυτό να το αφανίσουν. Κι εμείς τους ευγνωμονούμε και τους χειροκροτούμε! Αρκεί που δεν επικράτησε ο Χίτλερ! [...] (Girga, 1.5.1948)

[...] Αγαπητέ Κώστα, Τί γίνεσαι; Κοντεύουμε να ξεχασθούμε. Η άγονη βιοπάλη, και οι σκληροί καιροί που διερχόμαστε, νάρκωσαν το αίσθημα, συσκότισαν το μυαλό, και κατάντησαν τον άνθρωπο, από ισόθεος που ήταν, κοινό φυτόζωο!... (Girga, 12.3.1949)

Κώστας Τσαγκαράδας

Ο τρίτος θεματικός άξονας που διατρέχει την επιστολογραφία του Μάγνη αφορά τις πνευματικές ενασχολήσεις των δύο ανδρών, την έκδοση και προώθηση των έργων τους, τις κριτικές και τις δημοσιεύσεις τους, αλλά και έναν γενικότερο προβληματισμό για τα γράμματα και τη δραστηριότητα γύρω από αυτά, που συντελείται κυρίως στην Αλεξάνδρεια. Επιπλέον, απαντώνται κάποια ερμηνευτικά σχόλια για το έργο του Μάγνη, ενώ εκφράζονται και σκέψεις και πικρίες σχετικά με την αναγνώριση του έργου τους:

[...] Φυσικά, σα σε παρορμώ να εκδόσης και το υπόλοιπο έργο σου, δεν αποβλέπω σε καμιά υλική αμοιβή, ειμή μονάχα στο ηθικό κέρδος που θα αποκομίσης. Έπειτα έχω και την ιδέα πως κάθε έργο, έχει κάποια αξία τον καιρό που γράφεται. Αργότερα, θέλεις γιατί στο μεταξύ θα γραφούν άλλα πιο δυνατώτερα, θα φαίνεται σαν ξεθωριασμένο. Κι αυτό το λέω από δικά μου παθήματα. Ποιήματά μου, που αν δημοσιεύονταν στον καιρό τους, θα 'καναν εντύπωση, τώρα ούτε τολμώ να τα παρουσιάσω. [...] (Girga, 24.12.1946)

[...] Έχετε, αγαπητέ, σ' όλα όσα λέγεις, μεγάλο δίκιο. Δεν πρέπει όμως να ξεχνάς και το ρητό του Μεγάλου Ανθρωπιστή και οδηγητή στην άχαρη πορεία μας, που το 'χω βάλει και ως "μότο" στο ποίημά μου «Οι γυιοι του Φθα» (συλλογή Πασχαλιές και χειμωνάνθια [1944], σελ. 23): «ότι εκ του κόσμου ουκ έστε, διά τούτο μισεί υμάς ο κόσμος». Το ποίημά μου «Οι γυιοι του Φθα» είνε γραμμένο με αίμα βγαλμένο από την ψυχή μου, σε στιγμές απόγνωσης, και πόνου.

Το Φθα, πολλοί, αν όχι όλοι οι αρχαιολογούντες, τον συγγέουν με τον Ήφαιστο το δικό μας. Για μένα όμως, τον σε πολλά ίσως παραδοξολόγο, Φθα είναι ο Ήλιος, ο κατά τον Όμηρον Φαέθων. Άλλωστε η λέξη Φθα το μαρτυρεί. [...] (Girga, 26.1.1947)

[...] Τα υστερινά, αγαπημένε μου, ναι, τα υστερινά είνε εκείνα που, γιά θα δικαιώσουν αγώνες, στερήσεις και προσπάθειες ολόκληρης ζωής, γιά θ' αφίσουν κατάρες κι αναθεματισμούς γιά θριάμβους εφήμερους και δοξασίες πλανερές. [...] (Girga, 11.2.1947)

Και τώρα για να γνωρίσετε ένα μέρος από τους δήθεν εθνικόφρονες Έλληνες, σας εσωκλείω μια επιστολή που έλαβα σήμερα από κοινόν, δυστυχώς, φίλο και πατριώτη, που με έχει εξαγριώσει σε σημείο να μακαρίσω τα χέρια που καθαρίζουν τη φυλή από παρόμοια ξερά κεφάλια. Έχω 45 χρόνια στην Αίγυπτο, και εσημείωσα οπωσδήποτε κάποια δράση στα Γράμματα και την κοινωνία, που παινήθηκε και από τους εδώ κι' από τους εκεί. [...] Προ ετών [...] ο Ευαγγέλου¹⁰ διαμφισβήτησε – στη μοναδική και πολύχροτη κατά Μάγνη κριτική του – την ειλικρίνεια των αντιμιλιταριστικών μου ποιημάτων, ο Αλιθέρης¹¹ και άλλοι την πρωτοτυπία, ο κ. Ντίνος¹² τώρα τον πατριωτισμό μου, και οι μόνοι που ωμολογούσαν την αξία και πρωτοτυπία και ειλικρίνεια, οι ξένοι και οι άγνωστοι!... Το «ουδείς προφήτης εν τη πατρίδι αυτού» εδώ ταιριάζει. [...] (Girga, 28.3.1947)

[...] Το ζήτημα των ματιών σου πολύ με λυπεί. Τα κούρασες με το γράψιμο και τη συνεχή μελέτη. Και να τύχαινες τουλάχιστο κάποιας ηθικής αμοιβής!... Αλλά δεν βαριέσαι! Η μοίρα μας είνε να ρίχνουμε τα άγια της ψυχής μας στους σκύλους, κι αυτοί να μας γαυγίζουν!... [...] (Girga, 8.6.1947)

Αγαπητέ μου Κώστα, υπέροχη η κριτική σας πάνω στο τελευταίο μου ποιητικό έργο, και σας ευχαριστώ από όλη μου την ψυχή. Ο καταμερισμός του αναγνωστικού κοινού σε υγιείς κι' αρρωστημένους, θεωρία βάσιμη αλλά και πικρή γι' αυτούς, που σαν τις παρακααιρισμένες γυναίκες, με λεκτικούς εξωφρενισμούς (φκιασιδώματα) προσπα-

θούν να φαντάξουν και να επιβληθούν, θα 'κανε πολλούς να στραβομουτσουιάσουν, αλλά και περισσότερους ν' αναπνεύσουν με ανακούφιση, γιατί βρέθηκε επί τέλους κάποιος θαρραλέος να βροντοφωνήσει μιαν αλήθεια, που τους πιέζει τα στήθια, αλλά και δεν είχαν το σθένος να την εξωτερικεύσουν, από φόβο πάντοτε μήπως και χαρακτηρισθούν αμόρφωτοι κι οπισθοδρομικοί!... Εύγε σου. [...] Στον Απόστολο [Κωνσταντινίδη], έγραφα να σας στείλει το σχετικό φύλλο. [...] Επιστολήν του έχω να λάβω από της 2ας Ιουνίου! Ας είνε καλά όμως. Εκείνος εφρόντισε την έκδοση, και δι' εξόδων του μάλιστα. Ο Θεός να βοηθήση να γίνη κάποια ξόδεψη, για να πιάση τουλάχιστο τον παρά του. [...] (Girga, 12.7.194)

[...] Και τώρα ας έρθουμε στο Θεσσαλικόν Μέλλον. Καλή και ενδιαφέρουσα για τους Θεσσαλούς εφημερίδα, όχι όμως κι ευκολοπερπάτητη έξω από τα ελληνικά σύνορα, μια και ζητούν συνδρομή 4 λίρες τον χρόνο. Γράφε τους να μην ξεδεύονται άδικα με γραμματόσημα γιατί από κανέναν δεν θα πληρωθούν. Και πέστα τους καθαρά. Εδώ όσοι έχουν παράδες δεν ενδιαφέρονται για γράμματα κι εφημερίδες, κι αντίθετα πάλι, όσοι ενδιαφέρονται για παρόμοια ζητήματα διαιτώνται με φούλια και ζαχαμίες. Διακρίσεις στα Γράμματα κι εμπορικές επιτυχίες, δυστυχώς δεν συμβαδίζουν. [...] (Girga, 8.10.1947)

[...] Αλλά κρίμα και στην πνευματική μας συνεισφορά. Όλα ξεχάστηκαν, όλα λησμονήθηκαν. Σαν παληές εικόνες παραμερισθήκαμε στη σοφίτα, και τη θέσι μας πήραν άλλοι, νέας νοοτροπίας, νέας τέχνης!... «Τα πάντα ρει» [...] (Girga, 4.5.1949)

Αγαπητέ Κώστα, Εν πρώτοις καλώς ώρισες. Το ταξίδι σου αυτό δεν αμφιβάλλω θα υπήρξε πλούσιο σε παρατηρήσεις και εντυπώσεις. Θα ήθελα να σ' άκουγα να μου τα διηγείσαι διά ζώσης. Αλλά πώς; Βρισκόμαστε πάνω στη δουλειά. Ας κάμω υπομονή με την ελπίδα πως θα ζήσουμε ως του χρόνου, πρώτα ο Θεός, και θα τα λέμε ξαπλωμένοι σε δύο καρέκλες στο καφενείο της Γαλλίας στην Αλεξάνδρεια. Τις θερμές μου ευχαριστίες για τον Πτα Χοτέπ¹³ και την ωραία σου αφιέρωσι. Να 'σαι βέβαιος πως το βιβλίο σου αυτό θα σε σηκώσει πολύ στην εκτίμησι των αληθινά σοφών και θα γίνη επί πλέον αφορμή να ζητηθή και να αναφυλλισθή εκ νέου και το φιλολογικό σου έργο. Μα τω Θεώ, σε ζηλεύω. Ο Θεός να σου χαρίζη υγεία και δύναμη για να μπορέσης να συνεχίσης την συγγραφική σου αποστολή την τόσο διδακτική όσον και διαφωτιστική σε πολλά ζητήματα, όπως επίσης και λίαν ευχάριστη από έποψιν λεκτικών και συνθετικής τέχνης. Σε συγχαίρω. [...] (Girga, 3.9.1951)

Μέσα από την επιστολογραφία του Μάγνη προς τον Τσαγκαράδα πιστοποιείται αυτό που σημείωσε ο κύριος μελετητής του έργου του, ο φιλόλογος Βαγγέλης Σκουβαράς, ότι ο ποιητής είναι «μονότροπος βιοτικά μα πολύτροπος βιωματικά». Στις επιστολές του διαφαίνονται τόσο ο διανοητισμός όσο και το συναισθηματικό ξεχειλισμα, όπως επισήμανε ο ίδιος κριτικός.¹⁴ Η αγάπη των Μάγνη και Τσαγκαράδα για τα γράμματα, όπως εκφράστηκε δυναμικά στη νεότητά τους, η συγγραφή και δημοσίευση έργων τους, μία από τις βασικότερες αλλά και ξεχωριστές θεματικές των έργων τους, η Αίγυπτος στην ενδοχώρα της, όπου και εκείνοι κατοικούν, συνιστούν μαζί με τους προαναφερθέντες θεματικούς άξονες μια πορεία ζωής με πολλούς κοινούς και στέρεους δεσμούς. Οι σχέσεις των δύο ανδρών φαίνεται ότι διέπονται από βαθιά εκτίμηση και φιλία. Καταληκτικά, ορισμένες εκφράσεις στο τέλος των επιστολών αλλά και γενικότερα η ειλικρίνεια των συναισθημάτων διαγράφουν μια ειλικρινή σχέση, έναν δεσμό που σφυρηλατήθηκε μέσα από κοινούς δρόμους, αγώνιες, ελπίδες,

διανοήματα: «Έλαβα το από 26ης μηνός γράμμα σας και το χάρηκα, όπως κάθε σας γραφτό» (Girga, 24.12.1946). «Ευτυχώς η αγάπη μας παραμένει αμείωτη.» (Girga, 4.5.1949).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Μαρτυρία της κόρης του Κώστα Τσαγκαράδα, Δήμητρας Τσαγκαράδα.
2. Ελένη Ι. Κονταξή, *Κώστας Τσαγκαράδας. Ένας λόγιος της διασποράς στην Αίγυπτο των αρχών του 20ού αι., Βόλος, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων - ΕΠΕΑΕΚ, 2008, σ. 18.*
3. Μανώλης Γιαλουράκης, *Η Αίγυπτος των Ελλήνων. Συνοπτική Ιστορία του ελληνισμού της Αιγύπτου*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2006, σ. 573.
4. Ελένη Κονταξή, «Το λογοτεχνικό περιοδικό της Αιγύπτου *Σεράπιον* και οι Πηλιορείτες πρωτεργάτες του», *Θεσσαλικά Μελετήματα* 1 (2011) 25-28.
5. Κώστας Τσαγκαράδας, *Τα προβλήματα της ξενιτιάς. Χρονικό των μεταφυτευμένων βλαστών του ελληνισμού στη νεολόγητο κοιλάδα, Αλεξάνδρεια, Σπ. Γρίβα, 1946, σσ. 91-92.*
6. Πρόκειται, μάλλον, για τον διευθυντή του υποκαταστήματος της Τράπεζας των Αθηνών στην Αλεξάνδρεια Μάριο Λάσκαρι. Βλ. Ι. Μ. Χατζηφώτης, *Αλεξάνδρεια. Οι δύο αιώνες του νεότερου Ελληνισμού (19ος-20ός)*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1999, σ. 409.
7. Ο Δημ. Ζερμπίνης υπήρξε έμπορος, ιδιοκτήτης ζυθοποιίας και μεγάλος ευεργέτης της Ελληνικής Κοινότητας Αλεξανδρείας. Βλ. Ι. Μ. Χατζηφώτης, *Αλεξάνδρεια...*, ό.π., σσ. 142, 165.
8. Αναφέρεται σε πρόσωπο εξουσιοδοτημένο από τον ιδιοκτήτη οικοπέδου, το οποίο νοίκιασε ο Μάγνης, για να εγκαταστήσει την επιχείρησή του.
9. Ο Μίκης (Μιχαήλ) Σαλβάγος (1875-1948), ένας από τους ισχυρότερους οικονομικά Αιγυπτιώτες, διετέλεσε πρόεδρος της Ελληνικής Κοινότητας Αλεξανδρείας έως το θάνατό του, κατά την πιο ακμαία και σημαντική περίοδο του θεσμού. Υπήρξε μέγας ευεργέτης και χρηματοδότης της Ελληνικής Κοινότητας και ιδρυμάτων της, όπως της Σαλβαγείου Επαγγελματικής/Εμπορικής Σχολής. Ο Μάγνης φαίνεται ότι συνεργαζόταν με τον εμπορικό οίκο του Σαλβάγου, έναν από τους μεγαλύτερους εξαγωγείς του αιγυπτιακού βάμβακος. Βλ. σχετικά Ευθ. Θ. Σουλογιάννης, *Η Ελληνική Κοινότητα Αλεξανδρείας. 1843-1993*, Αθήνα, Ε.Λ.Ι.Α., 1994, σ. 329. Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη, *Ο αιγυπτιώτης ελληνισμός στους δρόμους του βαμβακιού, Αθήνα, Κέρκυρα, 2011, σ. 27.* Μανώλης Γιαλουράκης, *Η Αίγυπτος των Ελλήνων. Συνοπτική Ιστορία του ελληνισμού της Αιγύπτου*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2006, σ. 450. Ι. Μ. Χατζηφώτης, *Αλεξάνδρεια...*, ό.π., σσ. 142, 165.
10. Ο Δημήτρης (Μήτσος) Ευαγγέλου συμμετείχε μαζί με τους Μάγνη και Τσαγκαράδα στο Σύλλογο του περ. *Νέα Ζωή* το 1924. Είχε αλληλογραφία με τον Τσαγκαράδα και δημοσίευσε επαινετική κριτική για τη συλλογή διηγημάτων του *Χικαγιάτ* (εφ. *Ίσις*, 20.6.1925). Ο ίδιος δημοσίευσε αρνητική κριτική για το ποιητικό έργο του Π. Μάγνη στο περ. *Αργώ* 18 (30.6.1927) 189-196.
11. Δεν μπορέσαμε να εντοπίσουμε την κριτική του Αλεξανδρινού Γλαύκου Αλιθέρση.
12. Πρόκειται για τον Κωνσταντίνο Ν. Λιβανό, conseiller Commercial auprès de la Legation Royale de Grèce, όπως αναφέρει τον τίτλο του ο Μάγνης σε αυτή την επιστολή, ή επίτιμον εμπορικών ακόλουθον της Βασιλικής Πρεσβείας της Ελλάδος στο Κάιρο, σύμφωνα με τον Π. Ζάγρα (βλ. Απ. Γ. Κωνσταντινίδης, *Οι πηλιορείτες λόγιοι στην Αίγυπτο, τ. Ζ', τχ. Β'*, Αθήνα 1929, σσ. 12-14, καθώς και Χρήστος Αθ. Αγιώτης, *Η εθνική και πολεμική δράσις των εν Αιγύπτω Ελλήνων υπό Κων. Ν. Λιβανού*, Βόλος, Ήβη, 2020, σ. 15). Ο Λιβανός καταγόταν και αυτός από τη Ζαγορά του Πηλίου και είχε επαφές και αλληλογραφία με τους δύο συγγραφείς. Η αρνητική κριτική του Λιβανού περιλαμβάνεται σε επιστολή του προς τον Μάγνη, την οποία κοινοποιεί ο τελευταίος στον Τσαγκαράδα.
13. Πρόκειται για το δημοσίευμα του Κ. Τσαγκαράδα *Το βιβλίο του Πτα Χοτέπ και η λογοτεχνία της αρχαίας Αιγύπτου* (Αλεξάνδρεια 1951), μια φιλολογική μελέτη για την αρχαία αιγυπτιακή γραμματεία, με την οποία απέβλεπε «να γνωρίσει προς το ελληνικό κοινό την πρεσβυγενή του, κατά είκοσι περίπου αιώνες, Αιγυπτιακή σκέψη» (σ. 8).
14. Πέτρος Μάγνης, *Τα Άπαντα*, επιμ. Απόστολος Γ. Κωνσταντινίδης, Αλεξάνδρεια 1957, σσ. λε', λστ'.

Ελένη Ι. Κονταξή

Το «Εύοσμον ρόδον» στο νησί της Αφροδίτης:
Δημοσιεύματα του Ν. Λαπαθιώτη στον κυπριακό Τύπο (1907-1957)

Η καταγωγή του Ναπολέοντα Λαπαθιώτη από την Κύπρο, και συγκεκριμένα από τη Λάπηθο, όπως και το εκ πατρός γενεαλογικό του παρελθόν έχουν από καιρό διερευνηθεί με επάρκεια και είναι μάλλον δύσκολο να προκύψουν νεότερα σχετικά στοιχεία που να αφορούν άμεσα τον ποιητή.¹ Αντίθετα, δεν φαίνεται να συμβαίνει το ίδιο με την παρουσία του Λ. στον εφημεριδικό και περιοδικό κυπριακό Τύπο, όπου, σύμφωνα με τα μέχρι σήμερα διαθέσιμα βιβλιογραφικά δεδομένα, οι δημοσιεύσεις κειμένων του ανέρχονται σε μόλις 19 σε διάστημα 50 χρόνων, από το 1907 ως και το 1957.²

Αν λάβουμε υπόψη μας τον συνολικό αριθμό των βιβλιογραφημένων δημοσιεύσεων του κατά τη συγκεκριμένη περίοδο (συμπεριλαμβανομένων, προφανώς, και όσων έγιναν από τον θάνατό του, στα 1944, κ.ε.), καθώς και τη διασπορά τους σε κάθε λογής έντυπα (εφημερίδες, περιοδικά, ημερολόγια, ειδικές εκδόσεις, λευκώματα) που καλύπτουν έναν ευρύτατο γεωγραφικό χώρο (από την Κωνσταντινούπολη μέχρι τη Ζάκυνθο κι από τη Θεσσαλονίκη μέχρι το Κάιρο), προκαλεί απορία η μάλλον ισχνή παρουσία του Λ. στις εφημερίδες και τα περιοδικά ενός τόπου με τον οποίο τον συνέδεαν δεσμοί καταγωγής. Συνεπώς, θα μπορούσε κανείς να υποθέσει εύλογα ότι τα 19 αυτά δημοσιεύματα πιθανώς αποτελούν μέρος ενός μεγαλύτερου corpus κι ότι δεν καλύπτουν παρά μόνο μερικώς ένα υπάρχον βιβλιογραφικό κενό, του οποίου την έκταση είναι δύσκολο να προσδιορίσουμε.

Η παραπάνω υπόθεση επιβεβαιώθηκε πλήρως από την πρόσφατη, μη συστηματική, ενασχόλησή μου με τον κυπριακό Τύπο: σύμφωνα με τα αποτελέσματά της, τα οποία παρουσιάζονται παρακάτω, στην Εργογραφία Λαπαθιώτη προστίθενται πλέον 23 ακόμα, άγνωστα μέχρι σήμερα, δημοσιεύματα. Πρόκειται αποκλειστικά για (επώνυμες) αναδημοσιεύσεις πρωτότυπων (πλην δύο) κειμένων, τα οποία είχαν ήδη εμφανιστεί σε άλλα έντυπα στο παρελθόν (ελλαδικά στην πλειονότητά τους). Σε αυτές περιλαμβάνονται 20 ποιήματα, 1 διήγημα και 1 μετάφραση.

Έκρινα μεθοδολογικά σκόπιμο να συσσωματώσω τα νέα αυτά ευρήματα με τα ήδη γνωστά μας σχετικά στοιχεία, συντάσσοντας έναν ενιαίο κατάλογο, από τον οποίο θα προκύπτει μια πληρέστερη και ευκρινέστερη εικόνα της παρουσίας του Λ. στον κυπριακό Τύπο. Η έναρξή της χρονολογείται, για την ώρα, στα 1907 (δηλαδή δύο μόλις χρόνια μετά την επίσημη εμφάνισή του στα νεοελληνικά Γράμματα, τον Φλεβάρη του 1905, με το ποίημα «Έκσταση» στον *Νουμά*), όταν το «εύοσμον ρόδον»³ είχε πλέον ενηλικιωθεί.

Στον κατάλογο που ακολουθεί, λοιπόν, καταγράφεται το σύνολο των λαπαθιωτικών δημοσιευμάτων σε 21 διαφορετικά κυπριακά έντυπα (10 εφημερίδες, 10 περιοδικά και 1 ημερολόγιο). Το σύνολο αυτό αγγίζει πλέον τα 42 λήμματα⁴ (από τα οποία τα 14 (ανα)δημοσιεύτηκαν μετά τον θάνατο του Λ.) και περιλαμβάνει: 33 ποιήματα, 1 διήγημα, 1 ομάδα στοχασμών και 2 μεταφράσεις. Για όσα από αυτά είχαν ήδη βιβλιογραφηθεί, αρκούμε απλώς να σημειώσω τη σχετική πηγή, ενώ σε όσα νέα προστίθενται, δηλ. τα υπ' αρ. 5-9, 11, 13-14, 17-28 και 33-35, καταγράφω και την πρώτη δημοσίευσή τους, σχολιάζοντας, παράλ-

ληλα, με δυο λόγια, τη μεταξύ τους σχέση. Ο αστερίσκος δίπλα στον αρ. λήμματος δηλώνει ότι δεν το κατέγραψα από αυτοψία.

Προφανώς, δεν γνωρίζουμε πόσες και ποιες από τις δημοσιεύσεις αυτές είναι αποτέλεσμα άμεσης συνεργασίας του Λ. με το εκάστοτε έντυπο, ή αν πρόκειται για απλές αναδημοσιεύσεις που μπορεί να έγιναν είτε με την άδειά του, είτε και χωρίς αυτήν – δεν νομίζω, πάντως, ότι θα απείχαμε πολύ από την πραγματικότητα, αν εντάσσαμε τις περισσότερες από αυτές στη δεύτερη κατηγορία. Θα πρέπει, τέλος, να σημειωθεί ότι στη συντριπτική τους πλειονότητα τα κείμενα αυτά γνώρισαν αρκετές αναδημοσιεύσεις, η καταγραφή τους όμως εδώ δεν εξυπηρετεί τους στόχους της βιβλιογραφικής αυτής συναγωγής – η οποία εύχομαι να λειτουργήσει και ως αφροdisιακό για ανάλογων στοχεύσεων αναζητήσεις.

Δημοσιεύματα Ν. Λαπαθιώτη στον κυπριακό Τύπο (1907-1957).
Συνοπτική καταγραφή

1. «Από τα "Οράματα του ονειροκόσμου": [Σκοτεινίασε και η νύχτα εχαμογέλασε...]», εφ. *Σάλπιγξ* (Λεμεσού), 20.10.1907, σ. 2.
Παναγιώτου 1987, αρ. 1.
2. «Χαρωπά τραγουδάκια για να περνά η ώρα», *Αυγή* (Λευκωσίας) 6 (31.12.1908) 5.
Παναγιώτου 1987, αρ. 2.
3. «Όταν πεθάνω», *Αυγή* (Λευκωσίας) 18 (1.10.1910) 5.
Παναγιώτου 1987, αρ. 3. Βλ. και παρακάτω, αρ. 4.
- 4.* «Μια σιδερένια οξώπορτα, Όταν πεθάνω», *Κιτιακόν ημερολόγιον του 1913*.
Παπαλεοντίου 2004, σσ. 220-221. Βλ. και παραπάνω, αρ. 3.
5. «Κραυγή!», εφ. *Αιών* (Πάφου), 23.9.1916, σ. 6.
Πρώτη γνωστή δημοσίευση [στο εξής: α' δημ.]: *Ο Νουμάς* 597 (20.8.1916) 224.
6. «Δροσιές κι εγώ», εφ. *Ελευθερία* (Λευκωσίας), 5.7.1924, σ. 4.
α' δημ.: *Ηγησώ* 5 (Σεπτ. 1907) 68, ως δεύτερη ενότητα του ποιήματος «Τρελές νυχτωδιές» [= Απ' τους λυγμούς και απ' τα χαμόγελα...], με κάποιες διαφορές.
7. «Πόθος», εφ. *Η Λαϊκή* (Λευκωσίας), 4.9.1925, σ. 4.
α' δημ.: *Μπουκέτο* 69 (16.8.1925) 547, με κάποιες διαφορές βλ. και παρακάτω, αρ. 20.
8. «Το συναπάντημα», εφ. *Νέα Λαϊκή* (Λευκωσίας), 17 και 24.9.1926, σ. 4.
α' δημ.: *Μπουκέτο* 76 (4.10.1925) 650-651.
9. «Μελαγχολία», εφ. *Νέα Λαϊκή* (Λευκωσίας), 24.9.1926, σ. 4.
α' δημ.: *Μούσα* 38 (Σεπτ. 1923) 19, με σημαντικές διαφορές.
- 10.* Μτφρ. ποιήματος του Henri de Regnier, *Παλλάδιον* (Λεμεσού) 6 (Μάιος 1927) 91.
Παναγιώτου 1987, αρ. 4.
11. «Νυχτολούλουδα», εφ. *Ελευθερία* (Λευκωσίας), 6.8.1927, σ. 4.
α' δημ.: *Παναθήναια* 191-192 (15-30.9.1908) 298, με τον υπότιτλο «Νανούρισμα».

12.* «Καημοί», *Παλλάδιον* (Λεμεσού) 10-11 (Νοέμβρ. 1927) 162.

Παναγιώτου 1987, αρ. 5.

13. «Τραγούδι», εφ. *Νέα Φωνή της Κύπρου* (Λευκωσίας), 5.1.1928, σ. 4.

α' δημ.: *Μπουκέτο* 45 (1.3.1925) 151, με κάποιες διαφορές.

14. «Νυχτερινό», εφ. *Πρωτεύουσα* (Λευκωσίας), 18.10.1933, σ. 2.

α' δημ.: *Ηγησώ* 8 (Δεκ. 1907) 125-126, με μικρές διαφορές και διαφορετική τυπογρ. διάταξη.

Βλ. και παρακάτω, αρ. 16.

15.* «Σ' αγάπησα... φθινόπωρο», εφ. *Πρωινή* (Λευκωσίας), 31.12.1933, σ. 2.

Παναγιώτου 1987, αρ. 7.

16. «Νυχτερινό», εφ. *Πρωινή* (Λευκωσίας), 6.1.1934, σ. 2.

Παναγιώτου 1987, αρ. 8. Βλ. και παραπάνω, αρ. 14.

17. «Langueur d'amour», εφ. *Ο Παρατηρητής* (Λεμεσού); 5.8.1934, σ. 2.

α' δημ.: *Ελλημιον* (Καρδίτσας), 15.5.1909.

18. «Τραγούδι της αυγής», εφ. *Πρωινή* (Λευκωσίας), 26.8.1936, σ. 2

α' δημ.: *Νέα Γράμματα* 3 (Μάρτ. 1924) 79, με κάποιες διαφορές.

19. «Ένα τραγούδι μακρινό», εφ. *Ελευθερία* (Λευκωσίας), 29.8.1936, σ. 2.

α' δημ.: *Μπουκέτο* 266 (9.5.1929) 493, με κάποιες διαφορές.

20. «Πόθος», εφ. *Ελευθερία* (Λευκωσίας), 2.9.1936, σ. 2.

α' δημ.: *Μπουκέτο* 69 (16.8.1925) 547, με κάποιες διαφορές βλ. και παραπάνω, αρ. 7.

21. Μτφρ. ποιήματος του Bernard Le Bouyer de Fontenelle, εφ. *Πρωινή* (Λευκωσίας), 9.12.1936, σ. 2.

α' δημ.: εφ. *Αθήναι*, πριν το 1909.

22. «Λυπήσου», εφ. *Νέος Κυπριακός Φύλαξ* (Λευκωσίας), 18.1.1938, σ. 2.

α' δημ.: *Νέα Εστία* 264 (Χριστούγεννα 1937) 14.

23. «Το σπίτι μου», εφ. *Νέος Κυπριακός Φύλαξ* (Λευκωσίας), 21.1.1938, σ. 2.

α' δημ.: *Νέα Εστία* 264 (Χριστούγεννα 1937) 13.

24. «Είναι βραδιές», εφ. *Νέος Κυπριακός Φύλαξ* (Λευκωσίας), 25.1.1938, σ. 2.

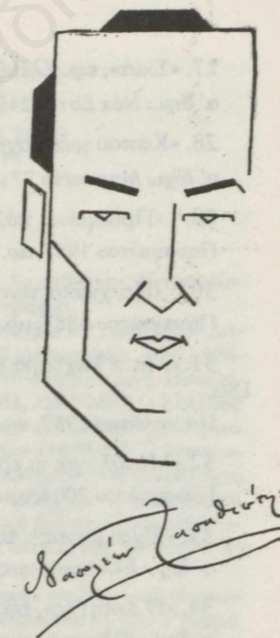
α' δημ.: *Νέα Εστία* 264 (Χριστούγεννα 1937) 14.

25. «Συνάντηση», εφ. *Νέος Κυπριακός Φύλαξ* (Λευκωσίας), 19.2.1938, σ. 2.

α' δημ.: *Νέα Εστία* 264 (Χριστούγεννα 1937) 13.

26. «Επεισόδιο», εφ. *Ελευθερία* (Λευκωσίας), 7.5.1938, σ. 2.

α' δημ.: *Ελληνικά Γράμματα* 71 (9.4.1938) 12 (= φωτογρ. αναπαραγωγή αυτόγραφου). Πρόκειται, με τα μέχρι σήμερα βιβλιογραφικά δεδομένα, για τη μοναδική αναδημοσίευση του ποιήματος όσο ζούσε ο Λ. Δεν γνωρίζουμε, βέβαια, αν είχε την άδειά του.

Ναπολέων Λαπαθιώτης
Από το *Αθηναϊκόν
Ημερολόγιον Σατανάζ* (1928)

27. «Σκιά», εφ. *Ελευθερία* (Λευκωσίας), 17.5.1938, σ. 2.
 α' δημ.: *Νέα Εστία* 245 (1.3.1937) 321.
28. «Κάπου μια ψυχή...», εφ. *Ελευθερία* (Λευκωσίας), 22.5.1938, σ. 2.
 α' δημ.: *Μπουκέτο* 77 (11.10.1925) 674, με τον τίτλο «Οι ανεύρετοι» και σημαντικές διαφορές.
- 29.* «Προσμένω πάλι να σε βρω», *Πάφος* 10-12 (Οκτ.-Δεκ 1945) 170.
 Παναγιώτου 1987, αρ. 13.
- 30.* «Παιχνίδια των νερών», *Ελεύθερος Κόσμος* (Λευκωσίας) 12 (Νοέμβρ. 1945) 22.
 Παναγιώτου 1987, αρ. 14.
31. «Με τί λαχτάρα σε προσμένω...», *Κυπριακά Γράμματα* 127-128 (Ιαν.-Φεβρ. 1946) 186.
 Παναγιώτου 1987, αρ. 14.
32. «Μονόλογοι κι ερωτήματα», *Κυπριακή Επιθεώρησης* 6 (Φεβρ.-Μάρτ. 1946) 7.
 Παναγιώτου 2004, αρ. 2657.14.
33. «Είμαι μόνος», εφ. *Έθνος* (Λευκωσίας), 16.5.1948, σ. 2.
 α' δημ.: *Ελληνικόν ημερολόγιον Ορίζοντες*, 1943, σ. 422.
34. «Ο ποιητής», εφ. *Έθνος* (Λευκωσίας), 18.5.1948, σ. 2.
 α' δημ.: *Ελληνικόν ημερολόγιον Ορίζοντες*, 1943, σ. 430. Βλ. και παρακάτω, αρ. 35.
35. «Ποιητής», εφ. *Έθνος* (Λευκωσίας), 14.12.1948, σ. 2.
 α' δημ.: *Ελληνικόν ημερολόγιον Ορίζοντες*, 1943, σ. 430. Βλ. και παραπάνω, αρ. 34.
- 36.* «Χειμώνας», *Αγωνιστής* (Λευκωσίας) 99 (1948) 5.
 Παναγιώτου 2004, αρ. 2657.16.
- 37.* «Τα χλωμά κοριτσάκια», *Κυπριόπουλο* 5 (1950) 182.
 Παναγιώτου 2004, αρ. 3311.17.
- 38.* «Κλείσε το παράθυρο», *Ο Φακός* (Λευκωσίας) 1 (Οκτ. 1952) 12.
 Παναγιώτου 2004, αρ. 2657.18. Βλ. και παρακάτω, αρ. 40.
- 39.* «Δάκρυα», *Ο Φακός* (Λευκωσίας) 28 (1955) 13.
 Παναγιώτου 2004, αρ. 2657.20.
- 40.* «Κλείσε το παράθυρο», *Ο Φακός* (Λευκωσίας) 28 (1955) 14.
 Παναγιώτου 2004, αρ. 2657.22. Βλ. και παραπάνω, αρ. 38.
- 41.* «Τ' όνειρό μου πέθανε...», *Ο Φακός* (Λευκωσίας) 32 (1955) 7.
 Παναγιώτου 2004, αρ. 2657.23.
- 42.* «Ποιητής», *Καιροί της Κύπρου* (Λευκωσίας), 15.9.1957, σ. 55.
 Παναγιώτου 1987, αρ. 16.

Κατάταξη λημμάτων κατά έντυπο

Αγωνιστής, αρ. 36
Εφ. Αιών, αρ. 5
Αυγή, αρ. 2-3
εφ. Έθνος, αρ. 33-35

εφ. Ελευθερία, αρ. 6, 11, 19-20, 26-28
Ελεύθερος Κόσμος, αρ. 30
εφ. Η Λαϊκή, αρ. 7, βλ. και *Νέα Λαϊκή*
Καιροί της Κύπρου, αρ. 42

Κιτιακόν ημερολόγιον του 1913, αρ. 4
Κυπριακά Γράμματα, αρ. 31
Κυπριακή Επιθεώρησης, αρ. 32
εφ. Νέα Λαϊκή, αρ. 8-9, βλ. και *Η Λαϊκή*
εφ. Νέα Φωνή της Κύπρου, αρ. 13
εφ. Νέος Κυπριακός Φύλαξ, αρ. 22-25
εφ. Ο Παρατηρητής, αρ. 17

Ο Φακός, αρ. 38-41
Παλλάδιον, αρ. 10, 12
Πάφος, αρ. 29
εφ. Πρωινή, αρ. 15-16, 18, 21
εφ. Πρωτεύουσα, αρ. 14
εφ. Σάλπιγξ, αρ. 1

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Πέτρος Παπαπολυβίου, «Συμπληρωματικά για την οικογένεια Λαπαθιώτη», *Μικροφιλολογικά* 29 (Άνοιξη 2011) 48-50, όπου και η προγενέστερη σχετική βιβλιογραφία.
2. Η καταγραφή τους, πλην ενός, έγινε από τον Νικόλαο Παναγιώτου, βλ. «Ο Ναπολέον Λαπαθιώτης στα κυπριακά περιοδικά έντυπα», *Πνευματική Κύπρος* 317-318 (Μάιος-Ιούν. 1987) 106-111 και *Ελλαδίτες λόγιοι και λογοτέχνες σε κυπριακά περιοδικά, Διδακτορική διατριβή*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλολογίας, 2004, σσ. 701-702, 2681-2683 [= *Ελλάδος κάτοπτρον. Ένας αιώνας παρουσίας στην Κύπρο εκτός Κύπρου Ελλήνων (Ελλαδικών, Ελλήνων εκτός Ελλάδας και Ελλήνων της διασποράς) μέσα από κυπριακά περιοδικά (1898-1997). Προσωπογραφική και βιβλιογραφική θεώρηση*, 8 τ., Λευκωσία 2004-2005· εδώ ακολουθείται η αρίθμηση των λημμάτων της διατριβής]. Η δημοσίευση στο *Κιτιακόν Ημερολόγιον* (εδώ, αρ. 4) αναφέρεται στο *Λευτέρης Παπαλεοντίου, Κυπριακά περιοδικά (1903-1958). Αναλυτική βιβλιογραφία και παρουσίαση*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2004 [Περιοδικά Λόγου και Τέχνης, εποπτεία Χ. Α. Καραόγλου, τ. Δ'], σσ. 220-221.
3. «Κι από τότε, για την περίπτωση που θα χανόμουν πάλι, μια και ήμουν επιδεκτικός τέτοιων επικίνδυνων αποδράσεων, για να μπορώ να δώσω τα στοιχεία μου, μου μαθαίνουν να λέω τ' όνομά μου: "Ναπολέον Λαπαθιώτης, ρόδον εύοσμον!". Και το λέω, κάθε τόσο, με καμάρι: "Ναπολέον Λαπαθιώτης, λόδον εύοσμον!"», στο *Ναπολέον Λαπαθιώτης, Η ζωή μου. Απόπειρα συνοπτικής αυτοβιογραφίας*, επιμ. Γιάννης Παπακώστας, Αθήνα, Κέδρος, 2009, σ. 25.
4. Ας σημειωθεί, παρεμπιπτόντως, ότι στην περί Λ. βιβλιογραφία περιλαμβάνονται μέχρι σήμερα 30 τουλάχιστον δημοσιεύματα κυπριακών εφημερίδων και περιοδικών.

Τραϊανός Μάνος

Γιώργος Σεφέρης- Romilly Jenkins: Τρεις αδημοσίευτες επιστολές

Για πολλά χρόνια μετά τη βράβευσή του με το Νόμπελ Λογοτεχνίας (1963) ο Γιώργος Σεφέρης δεχόταν προσκλήσεις από ξένους πνευματικούς φορείς και ιδρύματα ώστε να παρουσιάσει το έργο του. Μία από αυτές τις προσκλήσεις προερχόταν από ένα σημαντικό ερευνητικό κέντρο του βυζαντινού πολιτισμού, το Dumbarton Oaks των ΗΠΑ, μέσω ενός παλιού γνώριμου του ποιητή, του Romilly Jenkins. Στην πρόσκληση αυτή απάντησε αρνητικά ο ποιητής, επισημαίνοντας τους λόγους της άρνησής του, και ακολούθησε τρίτη ευχαριστήρια επιστολή από τη μεριά του Jenkins. Θα παρουσιάσουμε εδώ μεταφρασμένες από τα αγγλικά και θα σχολιάσουμε τις τρεις αυτές επιστολές, που αναδεικνύουν πτυχές των τελευταίων χρόνων του βίου του ποιητή. Προέρχονται από το προσωπικό αρχείο του Jenkins και είναι κατατεθειμένες από το 2000 στη συλλογή του Dumbarton Oaks, ενώ τα αντίγραφα μου έστειλε σκαναρισμένα η κ. Carla Galfano, υπεύθυνη των συλλογών του Μουσείου του Dumbarton Oaks,

την οποία ευχαριστώ θερμά. Ας δούμε όμως πρώτα λίγα βιογραφικά στοιχεία σχετικά με τον συνομιλητή του Γιώργου Σεφέρη.

Ο βρετανός Romilly James Heald Jenkins (1907-1969) υπήρξε διακεκριμένος μελετητής των Κλασικών Σπουδών και ειδικός στις Βυζαντινές και Νεοελληνικές Σπουδές. Το 1930, έναν χρόνο μετά την αποφοίτησή του από το Cambridge, ήρθε στην Ελλάδα ως μαθητής στη Βρετανική Σχολή Αθηνών και έμεινε μέχρι το 1934. Στα 1936-1946 ήταν Λέκτορας Νέας Ελληνικής στο Πανεπιστήμιο του Cambridge, ενώ στα 1946-1960 Καθηγητής Νεοελληνικής και Βυζαντινής Ιστορίας, Γλώσσας και Λογοτεχνίας στην έδρα Κοραή στο King's College του Λονδίνου. Από το 1960 έως το 1967 ο Jenkins υπηρέτησε ως Καθηγητής Βυζαντινής Ιστορίας και Λογοτεχνίας, και από το 1967 ως τον θάνατό του (στις 30 Σεπτεμβρίου 1969), Διευθυντής Βυζαντινών Σπουδών στο Dumbarton Oaks.

Ο Jenkins συγκαταλεγόταν στην ομάδα των Βρετανών με τους οποίους συναστροφόταν ο Σεφέρης ήδη από το 1945, όπως δείχνει η μεταξύ τους αλληλογραφία, αλλά και σχετικές αναφορές στην αλληλογραφία του ποιητή με τον Γιώργο Κατσιμπαλή και τον Νάνο Βαλαωρίτη. Από εκεί φαίνεται επίσης ότι ο Σεφέρης είχε υπόψη του τα έργα του Jenkins για τον Κωστή Παλαμά και τον Διονύσιο Σολωμό, ενώ αντίστοιχα ο Jenkins επέβλεπε διδακτορικό για την ποίηση του Σεφέρη, και άλλων ελλήνων ποιητών, την οποία εκπονούσε στο Kings College ο κατοπινός μεταφραστής του Σεφέρη, Philip Sherrard.

Με πολλούς από τους βρετανούς φίλους του μιλούσε ο Σεφέρης για το έργο του. Ο Jenkins, όμως, αντίθετα με τους περισσότερους απ' αυτούς, μπορούσε να το διαβάσει και από το πρωτότυπο, αφού γνώριζε καλά και τα νέα ελληνικά. Ήταν ένας ελληνιστής που φαίνεται να εκτιμούσε ο Σεφέρης, αφού του είχε στείλει αντίτυπο της πρώτης έκδοσης της *Κίχλης*. Από επιστολή του Jenkins στον ποιητή ξέρουμε ότι αυτός εξέφρασε την επιδοκιμασία του για το ποίημα, αντέδρασε όμως στον «άκρως υπαινικτικό και απόκρυφο χαρακτήρα της» αυτή του η άποψη, όπως και το ότι αναγνώρισε απηχήσεις από τον Σαίξπηρ και τη λατινική ποίηση, μάλλον δεν ευχαρίστησε τον Σεφέρη.¹ Ίσως αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο γράφει λίγους μήνες αργότερα στον Κατσιμπαλή: «όσο για τον Jenkins (μεταξύ μας) συμπαθέστατος αλλά όχι αρκετά κατατοπισμένος σε πολλά δικά μας».²

Αυτά το 1948, ενώ επτά χρόνια αργότερα, το 1955 ο Jenkins, Καθηγητής τότε στην έδρα Κοραή στο King's College, θα είναι ο πρώτος που θα προτείνει τον Σεφέρη για το Νόμπελ λογοτεχνίας, όπως μαρτυρεί η σχετική καταγραφή στα αρχεία των βραβείων. Το γεγονός αυτό έγινε γνωστό ύστερα από πενήντα χρόνια, σύμφωνα με το ακολουθούμενο πρωτόκολλο της σουηδικής επιτροπής, και αρκετά χρόνια μετά τον θάνατο του Σεφέρη. Δεν γνωρίζουμε αν ο ποιητής ήταν ενήμερος για την ενέργεια του Jenkins, γνωρίζουμε όμως ότι, όταν ο Σεφέρης υπηρετούσε στο Λονδίνο, υπήρχε επικοινωνία μεταξύ τους: «Μεσημέρι έτρωγα με Jenkins και μου έλεγε για τη διάλεξη περί ής δεν ήξερα» γράφει ο Σεφέρης στον Κατσιμπαλή από το Λονδίνο στις 28.11.51.³ Αρκετά χρόνια αργότερα, τον Μάρτιο του 1960, ο Jenkins θα είναι από τους λίγους που παρίσταται στο τρισάγιο για τον Ανδρέα Κάλβο, το οποίο διοργάνωσε ο ποιητής στο Λονδίνο, όταν υπηρετούσε εκεί ως πρεσβευτής.⁴

Κ. Γιώργο Σεφέρη,
Ινστιτούτο Προχωρημένων Σπουδών,
Princeton,
New Jersey 08540

Αγαπητέ μου Σεφέρη,

Είναι εξαιρετικό νέο το ότι επισκέπτεσθε το Princeton στη διάρκεια του πρώτου εξαμήνου. Η σχολή του Dumbarton Oaks μου ζήτησε να σας γράψω και να σας προσκαλέσω να έρθετε να επισκεφτείτε το κέντρο μας, και να μας δώσετε μια δημόσια διάλεξη. Ελπίζω να μπορείτε.

Ως ημερομηνία, προτείνουμε λόγου χάριν (logou charin) την Τρίτη, 10 Δεκεμβρίου. Αυτό όμως είναι πράγματι δικό σας θέμα, και είσαστε εντελώς ελεύθερος να προτείνετε μια εναλλακτική ημερομηνία. Η διάλεξη θα μπορούσε να γίνει στις 8.30 μ.μ. στην Αίθουσα Μουσικής μας. Θα θέλαμε φυσικά να προσπαθήσουμε να έρθει ο κ. Ξανθόπουλος-Παλαμάς, αφού είμαι σίγουρος ότι θα έρθει αν μπορεί.

Όσον αφορά το θέμα, φυσικά το αφήνουμε σε σας. Καθώς αυτό είναι ένα κέντρο Βυζαντινών Σπουδών, κάποιο θέμα συνδεδεμένο με τη βυζαντινή ποίηση, ή την επίδρασή της στη νέα ελληνική ποίηση, θα ήταν κατάλληλο· αλλά δεν δίνουμε έμφαση σε αυτό, αρκεί να έρθετε.

Προσφέρουμε μια τιμητική αμοιβή των 200 δολαρίων για τη διάλεξη, και θα είμαστε ευτυχείς να σας παράσχουμε (και στη σύζυγό σας αν είναι κι αυτή μαζί σας) κατάλυμα στα δικά μας *Fellows Quarters*. Αν ενδιαφέρεστε να μείνετε μαζί μας κάποιες μέρες, τόσο το καλύτερο. Θα είσαστε περισσότερο από ευπρόσδεκτος. Επιτρέψτε μας να μάθουμε ό,τι αποφασίσετε.

Πολύ ειλικρινώς δικός σας,
Romilly J. H. Jenkins / Διευθυντής Σπουδών

2

12.10.'68

11 Hardin Road
Princeton N. J.

Αγαπητέ καθηγητά Jenkins,

Σας ευχαριστώ για την επιστολή σας της 19ης Σεπτεμβρίου. Είναι ευχάριστο να ακούω για σας μετά από τόσον καιρό. Σας ευχαριστώ επίσης (και τη Σχολή) για την πρόσκλησή σας να δώσω μια διάλεξη στα Dumbarton Oaks.

Λυπούμαι που πρέπει να πω ότι δεν είμαι ικανός να δεχτώ αυτήν την πρόσκληση. Ήρθα στο Princeton με την ελπίδα να βρω μόνο λίγη ηρεμία, σ' αυτόν τον εξωφρενικό κόσμο. Δεν έχω έρθει για μια περιοδεία αφιερωμένη σε διαλέξεις. Έτσι, παρακαλώ να με συγχωρήσετε.

Πολύ Ειλικρινώς δικός σας,
Γιώργος Σεφέρης

Υ.Γ. Ποια είναι η ακριβής παραπομπή για το βιβλίο σας σχετικά με τον «Byzantinism» (Βυζαντινισμό); 2. Και του Mango το «Classical statues and the Byzantine oberver» (Τα κλασικά αγάλματα και ο βυζαντινός θεατής) πού μπορεί να βρεθεί;

Συγγνώμη που σας ενοχλώ. Ευχαριστώ / Γ. Σ.

Λονδίνου και στην Οξφόρδη. Ο Cyril Mango στην εναρκτήρια ομιλία του το 1964 στην έδρα Κοραή στο King's College με τίτλο «Ο Βυζαντινισμός και ο Ρομαντικός φιλελληνισμός», μίλησε με τη σειρά του για ασυνέχεια ανάμεσα στη σύγχρονη Ελλάδα και το Βυζάντιο.

Οι δύο επιφανείς επιστήμονες, με τις παράλληλες ακαδημαϊκές πορείες, εξέφρασαν παραπλήσιες απόψεις ως προς τη θεωρία περί ασυνέχειας ανάμεσα στην ελληνική αρχαιότητα, το Βυζάντιο και τον σύγχρονο ελληνισμό. Πολλοί Έλληνες και ξένοι ιστορικοί ήρθαν σε αντιπαράθεση με αυτές τις απόψεις, όπως ο Γ. Αρνάκης (1962), αργότερα ο Α. Βακαλόπουλος (1968) και πολλοί άλλοι. Ο Αρνάκης μάλιστα ισχυρίστηκε για τον Jenkins ότι προσπαθεί να αναβιώσει την παλιά θεωρία του Falmerayer.⁸ Η δημόσια αυτή αντιπαράθεση συνεχίστηκε για πολλά χρόνια μετά τον θάνατο του Σεφέρη, ενώ πτυχές της έρχονται κατά καιρούς στην επιφάνεια ακόμη και σήμερα. Πιστεύουμε ότι ο Σεφέρης θα ήταν ενημερωμένος για τα θέματα αυτά, αλλά η επικοινωνία του με τον Jenkins τον παρακίνησε να μελετήσει συστηματικά τα ίδια τα κείμενα που είχαν προκαλέσει τόσες πολλές ατεγγλήσεις. Ο ποιητής, του οποίου «η μακρά συνέχεια του κλασικού πνεύματος λάμπει στις εικόνες του»,⁹ ήταν επίσης ευαίσθητος σε θέματα βυζαντινού ελληνισμού και πρόθυμος να τα εξερευνήσει σε βάθος.

Κατά την παραμονή του στο Princeton στα τέλη του 1968 περιστοιχιζόταν από βυζαντινολόγους και ιστορικούς που πιθανόν να είχαν ίδιες απόψεις με τους δύο βρετανούς για τα έργα των οποίων ζητάει πληροφόρηση. Αυτό φαίνεται και από τον διάλογο που ακολουθεί ανάμεσα στον Σεφέρη και τον Edmund Keeley, που διεξήχθη κατά το τέλος της παραμονής του στις ΗΠΑ, και όπου αναδύεται ο ήρεμος και απροκατάληπτος τρόπος αντίληψης αυτών των ζητημάτων από τον ποιητή:

ΣΕΦΕΡΗΣ: Εννοούσα ότι η Ελλάδα είναι μια αδιάκοπη εξελικτική διαδικασία. Στα αγγλικά, η έκφραση «αρχαία Ελλάδα» περιέχει την έννοια του «τελειωμένου», ενώ για μας η Ελλάδα εξακολουθεί να ζει, καλὰ ή κακὰ· βρίσκεται εν ζῳῃ, δεν έχει ακόμα ξεψυχήσει. Αυτό είναι γεγονός. [...]

KEELEY: Όστε βλέπετε προφανώς την ελληνική παράδοση στη γλώσσα, όπως και σε άλλα πράγματα, σαν αδιάκοπη εξελικτική διαδικασία. Δεν έχουν όμως την ίδια γνώμη ορισμένοι κλασικοί φιλόλογοι και βυζαντινολόγοι σε τούτη τη χώρα – και υποθέτω και αλλού.

ΣΕΦΕΡΗΣ: Ξέρεις γιατί συμβαίνει αυτό; Γιατί το θέμα Ιστορία της Ελλάδας είναι τόσο πλατύ, ώστε κάθε φιλόλογος περιορίζεται σε μια ορισμένη περίοδο ή κλάδο και τίποτ' άλλο δεν υπάρχει έξω από αυτό. Ο Gibbon π.χ. θεωρούσε πως χίλια χρόνια ζωής ήταν παρακμή. Πώς μπορεί ένας λαός να βρίσκεται σε παρακμή χίλια χρόνια; Επιτέλους, ανάμεσα στα ομηρικά ποιήματα και στη γέννηση του Χριστού μεσολάβησαν οχτακόσια χρόνια – ή κάτι τέτοιο – και μετά υποτίθεται ότι ακολούθησαν χίλια χρόνια παρακμής.¹⁰

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. George Thaniel, *Seferis and friends*, επιμ. Ed Phinney, Ontario, The Mercury Press, 1994, σσ. 14, 24-25, 139.
2. Νάνος Βαλαωρίτης - Γιώργος Σεφέρης, *Αλληλογραφία (1945-1968)*, και *Τριάντα τέσσερις επιστολές του Ν. Βαλαωρίτη στον Γ. Κ. Κατσίπαλη (1947-1950)*, εισαγωγή Avi Sharon, φιλολογική επιμ. Λίλα Θεοδόση, Αθήνα, Ύψιλον/Βιβλία, 2004, σ. 94.
3. Γ. Κ. Κατσίπαλης - Γ. Σεφέρης, *Αλληλογραφία (1924-1970)*, δεύτερος τόμος (1946-1970), επιμ. Δημήτρης Δασκαλόπουλος, Αθήνα, Ίκαρος, 2008, σ. 277.
4. Παρασκευή, 18.3.1960, Γιώργος Σεφέρης, *Μέρες Ζ'* (1 Οκτ. 1956-27 Δεκ. 1960), Αθήνα, Ίκαρος, 1996, σ. 164.
5. Γιώργος Σεφέρης, *Χειρόγραφο '68*, Εισαγωγή - Σημειώσεις Π. Α. Ζάννας, Αθήνα, Διάττων, 1986, σ. 29.
6. Ο Σεφέρης αναφέρει ότι άκουσε τη φράση από έναν μαθηματικό που έμενε κι αυτός στο Πρίνστον· βλ. Γ. Σεφέρης, *Χειρόγραφο '68*, ό.π., σ. 27.

7. Cyril Mango, «Antique Statuary and the Byzantine Beholder», *Dumbarton Oaks Papers* 17 (1963) 53-75. JSTOR, <https://doi.org/10.2307/1291190>. Τελευταία πρόσβαση 25.7.2022.
8. Βλ. G. G. Arnakis, «Byzantium and Greece. A review article A propos of Romilly Jenkins», *Byzantium and Byzantinism*. <https://docslib.org/doc/2258925/byzantium-and-greece>. Τελευταία πρόσβαση 7.8.2022.
9. Η φράση είναι από το σκεπτικό της βράβευσης του Σεφέρη από το Πανεπιστήμιο του Πρίνστον στις 15.6.1965.
10. Edmund Keeley, *Συζήτηση με τον Γιώργο Σεφέρη*, Αθήνα, Άγρα, 1986, σσ. 23, 25.

Ασπασία Γκιόκα

Ο Ηρακλής Αποστολίδης απαντά στον δεκαεξαετή Νίκο Καββαδία

Το βίωμα του μοιραίου *mal du départ* δεν υπήρξε μόνο ένα από τα πιο αναγνωρίσιμα στοιχεία του μύθου της περιπλάνησης, έτσι όπως αναπτύχθηκε στις πρώτες συλλογές ποιημάτων του Νίκου Καββαδία (1910-1975). Υπήρξε και ένα από τα πραγματολογικά χαρακτηριστικά της ίδιας της ζωής του, τουλάχιστον από τα πραγματολογικά χαρακτηριστικά της ίδιας της ζωής του, τουλάχιστον στα πρώτα χρόνια του. Μετωρισμός, αίσθηση της ξενότητας, από όπου ίσως η αδιάκοπη, διά βίου ανάγκη του για απόδραση και φυγή. Πρώτα από το Χαρμπίν το 1914, παιδί αλλά με εμπειρίες εγγράψιμες: η έκρηξη του Α' Παγκόσμιου Πολέμου και η οδυσεϊκή εγκατάσταση στο πατρογονικό Αργοστόλι. Εκεί καταφθάνει η είδηση της δήμευσης της πατρικής περιουσίας από το τσικό σοβιέτ το 1917, με επακόλουθο τη δίχνη και τη φυλάκιση ως το 1920 του Χαρίλαου Καββαδία από το καθεστώς. Στη συνέχεια, η δεύτερη αναγκαστική φυγή της οικογένειας από την Κεφαλονιά, λόγω της απονέκρωσης του εμπορίου στα αποκλεισμένα ελληνικά λιμάνια κάτω από τον έλεγχο της φιλοβενιζελικής Αντάντ. Και, τέλος, η προσωρινή εγκατάσταση στον Πειραιά (1920-1933), όμως σε συνθήκες έντονης δυσπραγίας, ιδίως μετά τον θάνατο του πατέρα (1929), που τελικά αυτές έδωσαν την αποφασιστική ώθηση προς το ταξίδι στην ήδη εξημιμένη από την προοπτική της περιπέτειας φαντασία του νεαρού ποιητή. Όσοι δεν έχουν προσκολληθεί απολύτως στα γοητευτικά βιογραφικά του, στην αποθέωση από αυτόν της μοιραίας γυναίκας, ως διπλής όψης της ζωής και του θανάτου, στις εξωτικές παραμυθίες της ναυτικής ζωής, και βλέπουν επίσης στην ποίησή του την προβολή της συναίσθησης του μοντέρνου, αν και ντυμένου με ρητορικά σχήματα της λυρικής παράδοσης, αναγνωρίζουν ασφαλώς τη γενετική σημασία που είχαν για τον Καββαδία ο Μπωντλαίρ και ο Πόε. Ουσιαστικότερος όμως λογοτεχνικός πρόγονός του, μέσα από την βερλαινική παρέα των *poètes maudits* είναι ο Τριστάν Κορμπιέρ (Corbiere), κάτι που εξάλλου το επιβεβαίωσε, αναφερόμενη στα πρώτα ποιήματα του αδελφού της, η Τζένια Καββαδία, σε μια διευκρινιστική επιστολή της προς το συριανό μεσοπολεμικό περιοδικό *Κυκλάδες*.

Πάντως, τα πρώτα ποιήματα και πεζά του Νίκου Καββαδία έχουν μεγαλύτερο ενδιαφέρον απ' όσο καταδεχθήκαμε να τους δώσουμε. Άλλωστε, η κάποια σύγχυση που υπήρχε ως προς αυτά σε μεγάλο βαθμό και σχετιζόταν με το ανεύ-

ρετό τους, έχει πάψει να υπάρχει εδώ και καιρό. Σ' αυτό συνέβαλε κυρίως η έκδοση του γαλλοελβετού ελληνιστή Γκυ-Μισέλ Σωνιέ (Saunier), *Το ημερολόγιο ενός τιμονιέρη. Αθησαύριστα πεζογραφήματα και ποιήματα* (Αθήνα, Άγρα, 2007), όπου συγκεντρώθηκαν τα ως τότε ευρεθέντα νεανικά του ποιητή, συνήθως εκείνα που υπογράφηκαν με διάφορα ψευδώνυμα και φιλοξενήθηκαν στο περιοδικό της Μεγάλης Ελληνικής Εγκυκλοπαιδείας, στη Νέα Εστία, στη Ναυτική Ελλάδα, στον Διανοούμενο, στην πειραϊκή εφημερίδα *Σημαία*, καθώς και στην επίσης εφημερίδα *Πειραιϊκόν Βήμα*, όπου εμφανίστηκε σε μερικές συνέχειες το ημιτελές αφήγημά του «Η απίστευτη περιπέτεια του λοστρόμου Νακαχαναμόκο». Από όλες αυτές τις νεανικές εμφανίσεις του Καββαδία, για λόγους ερευνητικούς και μόνο, ας περιοριστώ, στο σχόλιο αυτό, στις δημοσιεύσεις του στο φερόμενο ως πρότινος διπλότυπο φιλολογικό περιοδικό της ΜΕΕ, και λέω «διπλότυπο» διότι για μερικούς μήνες, από τον Φεβρουάριο ως τον Νοέμβριο του 1926, κυκλοφορούσαν δυο «αδελφά» και ομότιτλα φιλολογικά περιοδικά, προερχόμενα από την ίδια μητέρα, τη Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία του Παύλου Δρανδάκη (1896-1945), γνωστή ευρύτερα και ως «Εγκυκλοπαιδεία του Πυρσού». Με την ίδια περίπου ύλη, ένα μείγμα πρωτότυπων και μεταφρασμένων λογοτεχνικών κειμένων, με άρθρα γενικής παιδείας, αναγνώσματα λαογραφικά ή ειδησεογραφικά, με ελαφρώς διαφορετικό κασέ και σχήμα, με διαφορετική πρωτοσέλιδη εικονογράφηση, και, προπάντων, με διαφορετική τευχαρίθμηση! Ο νεαρός ποιητής, για κάποιους συγκεκριμένους λόγους ήταν σταθερός αναγνώστης (και συνεργάτης) των περιοδικών της ΜΕΕ,² πιθανότατα λόγω του ότι συντάκτης στα περιοδικά αυτά ήταν ο λόγιος δημοσιογράφος Νίκος Πετιμεζάς-Λαύρας (1873-1952),³ φίλος προσωπικός του Παύλου Νιρβάνα, ο γιος του οποίου ήταν συμμαθητής του Ν. Καββαδία στο γυμνάσιο· πιθανότατα όμως και για έναν πρόσθετο λόγο: ότι και τα δυο περιοδικά της ΜΕΕ δημοσίευαν εκτενείς ταξιδιωτικές αφηγήσεις από επισκέψεις σε εξωτικές χώρες της Ασίας και της Αφρικής του δημοσιογράφου Σωκράτη Προκοπίου (1883-1957).⁴ Ούτως ή άλλως, η δημοσίευση του ποιήματος του Καββαδία «Πόθος» στο τχ. Ιανουαρίου της ΜΕΕ του 1928 θεωρείται γενικώς από τους εργοβιογράφους του ως η χρονολογικά πρώτη του εμφάνιση στα γράμματα.

Με την ευκαιρία της πρόσφατης ανάρτησης από την ΕΒΕ του πλήρους σώματος των σαράντα τευχών, του ενός και πιο βραχύβιου από τα δύο περιοδικά της ΜΕΕ, μου δόθηκε η δυνατότητα να εντοπίσω στο τχ. 23 της 1^{ης} Αυγούστου 1926, στη ρουμπρίκα με τον τίτλο «Η στήλη μου» που γραφόταν από τον «Αρχισυντάκτη» της ΜΕΕ Ηρακλή Αποστολίδη (1893-1970) και αναφερόταν σχεδόν αποκλειστικά σε βιβλία που λάμβανε, την εξής (γραμμένη με το γάντι) ειρωνική και αρνητική απάντησή του προς τον μόλις δεκαεξαετή Καββαδία.

Μεταξύ ενός επιγράμματος που απλώς δεν είναι απορρίψιμο κι ενός καλού, υπάρχει απόστασις πολλές φορές μεγαλύτερα παρ' όση μεταξύ ενός εγκρινόμενου ποιήματος κι ενός μη εγκρινόμενου, όπως το «Θα ταξιδέψω απόψε η σκέψη μου» του κ. Ν. Χ. Καβ[βαδία].

Το ενδιαφέρον που προκύπτει από αυτό το νέο ερευνητικό δεδομένο είναι ότι μετατοπίζει, αφενός, κατά δύο χρόνια νωρίτερα την ακατανίκητη, όπως φαίνεται, επιθυμία του νεαρού Καββαδία να δει δημοσιευμένη την ποίησή του, όμως

δείχνει εμμέσως, αφετέρου, ότι η απόρριψη του Ηρ. Αποστολίδη τον έκανε έκτοτε να στέλνει μεν τα ποιήματά του, αλλά χρησιμοποιώντας ψευδώνυμα...!

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Μάλιστα σε μια πρόσφατη (30.6.22) ανακοίνωση πρόσκτησης του ενός από αυτά, ο υπεύθυνος της ΕΒΕ Σταύρος Ζουμπούλακης έδωσε το εξής ιστορικό για την ανάρτηση:

«Περιοδικόν της Μεγάλης Ελληνικής Εγκυκλοπαιδείας, τχ. 1-40, 28 Φεβρ.-26 Νοεμβρ. 1926. / Με το περιοδικό αυτό συμβαίνει το εξής βιβλιογραφικό παράδοξο, που προκαλεί σύγχυση στους ερευνητές: από το τεύχος 1 έως το τεύχος 40 κυκλοφορούσε σε δύο διαφορετικές εκδόσεις! Η μία έκδοση, αυτή για την οποία ο λόγος εδώ, είναι εβδομαδιαία, οκτασέλιδη ή δωδεκασέλιδη. Βλ. τα σχετικά λήμματα στα βιβλία: Ερευνητική ομάδα, Χ. Α. Καραόγλου (εποπτεία), *Περιοδικά λόγου και τέχνης (1901-1940). Αναλυτική Βιβλιογραφία και παρουσίαση*, Τόμος δεύτερος: Αθηναϊκά και περιοδικά 1926-1933, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2002, σσ. 4-28. *Εγκυκλοπαιδεία του Ελληνικού Τύπου, 1784-1974. Εφημερίδες. Περιοδικά. Δημοσιογράφοι*, Εκδότες, επμ. Λουκία Δρούλια - Γιούλα Κουτσοπανάγου, τ. Γ', Αθήνα, Ε.Ι.Ε., 2008, σσ. 127-129.

Η εβδομαδιαία αυτή έκδοση δεν σώζεται σε καμία δημόσια βιβλιοθήκη, παρά μόνο, σύμφωνα με τον Χ. Α. Καραόγλου, στο Αρχείο Γ. Ζεβελάκη. Τώρα, χάρις στη δωρεά του φίλου Ν. Π. Παΐσιου, το φυσικό σώμα και των 40 τευχών υπάρχει στην ΕΒΕ και είναι διαθέσιμο από το Τμήμα Περιοδικών στο αντίστοιχο αναγνωστήριο».

Να σημειωθεί επιπλέον ότι η τευχαρίθμηση στις δύο εκδόσεις διαφέρει αρκετά, καθώς στη μεν βραχύβια, των σαράντα τευχών, οι αριθμοί των τευχών διαδέχονται κανονικά ο ένας τον άλλον (λ.χ., 1, 2, 3, 4, ...), ενώ στην μακροβιότερη τυχαίνει να συμπαρουσιάζονται ορισμένες φορές (λ.χ., 1, 2-3, 4, 5, 6-7...).

2. Συνολικά στα περιοδικά της ΜΕΕ δημοσίευσε ο Καββαδίας επτά ποιήματα με το ψευδώνυμο Πέτρος Βαλχάλας, από το τχ. 114 (22.1.1928) έως το τελευταίο τχ. 173 (17.3.1929), τη χρονιά του θανάτου του πατέρα του.

3. Με το εβδομαδιαίο χρονογράφημά του, «Λόγια της Κυριακής». Σημειωτέον ότι αυτή η φιλολογική (ο όρος φιλολογική με αρκετές επιφυλάξεις) έκδοση της ΜΕΕ κυκλοφορούσε κάθε Κυριακή.

4. Ο Σ. Προκοπίου, με ορμητήριο τη Σμύρνη, πραγματοποίησε πριν από το 1922 πολλά ταξίδια δημοσιεύοντας τις εντυπώσεις του σε εφημερίδες της γενέτειράς του. Τα περισσότερα ταξιδιωτικά του στα περιοδικά της ΜΕΕ ήταν αναπλάσεις εκείνων των ταξιδιών του, όπως περιγραφές της Σμύρνης. Ο Καββαδίας σε όψιμες συζητήσεις του θυμόταν με νοσταλγία τα κείμενα του Προκοπίου, λέγοντας ότι του κρατούσαν ενεργό τον πόθο των ταξιδιών, διεγείροντάς του τη φαντασία.

5. Βλ. σχετικά και Δημήτριο Νικορέτζος, *Νίκος Καββαδίας, ο τελευταίος αμαρτωλός*, Αθήνα, Εντός, 2001, στην ενότητα: «Τα πρώτα χρόνια».

Αλέξ. Σ. Ζήρας

Ο Κώστας Βάρναλης για τη γυναικεία γραφή και τα Δεμένα φτερά (1944) της Μαρίας Πλυτά Χατζηνάκου

Η πρωτοποριακή παρουσία της Μαρίας Πλυτά (Θεσσαλονίκη 1915 - Αθήνα 2006) ως προς τη σκηνοθεσία ελληνικών κινηματογραφικών ταινιών έχει αρκούτως επισημανθεί και διερευνηθεί.¹ Υπογράφοντας ως Μαρία Χατζηνάκου (ήταν σύζυγος του Αχιλλέα Χατζηνάκου,² στην οικογένεια του οποίου ανήκε ο εμβληματικός κινηματογράφος «Ηλύσια» της Θεσσαλονίκης), και πριν ασχοληθεί με τον κινηματογράφο, είχε εκδώσει δύο μυθιστορήματα: *Δεμένα φτερά* (1944)³ και *Αλυσίδες* (1946).⁴ Η λογοτεχνική της πορεία συνεχίστηκε με δύο,

βάσει το κείμενο του Βάρναλη για τα Δεμένα φτερά: «Την ανάπτυξη που σημειώνει το γυναικείο γράψιμο διαπίστωνε τελευταία ο συνάδελφος κ. Βάρναλης παίρνοντας αφορμή από τα “Δεμένα φτερά” της κ. Μαρίας Χατζηνάκου».

10. Βλ. Αγγέλα Καστρινάκη, «Γυναίκες συγγραφείς 1940-1950: Το ταξίδι της ελευθερίας», στο *Η λογοτεχνία στην ταραγμένη δεκαετία 1940-1950*, Αθήνα, Πόλις, 2005, σσ. 469-538.

11. Ειρήνη Μιχ. Γαλανού, *Κόντρα στον άνεμο*, Αθήνα, Αετός Α.Ε., 1943. Βλ. Καστρινάκη, ό.π., σσ. 484-487.

12. Έλλη Αλεξίου, *Λούμπεν*, Αθήνα, Γλάρος Α.Ε., 1944.

13. Ιωάννα Λοβέρδου, *Βήματα στην άμμο*, Αθήνα, Αετός Α.Ε., 1944.

14. Ελένη Μπίστικα, «Εικόνες και βιβλία, χαρά και συγκίνηση», *Η Καθημερινή*, 23.11.2003.

15. Βλ. το σημείωμα «Αποχαιρετισμός στην Ιωάννα Λοβέρδου Βασιλειάδη που η ζωή της σφραγίστηκε από τον πολιτισμό...», στη ρουμπρίκα «Απόψεις» της *Καθημερινής*: 27.4.2006.

16. Βλ. τις σχετικές αναφορές της Μαρκεζέλι-Λούκα, ό.π., σσ. 20, 29, 30.

17. Μ. Στεφανίδης [= Μάρκος Αυγέρης], «Νεοελληνική Αναγέννηση και Τέχνη», *Πρωτοπόροι 1* (Αύγ. 1943) 5-7. Εκτενέστερη πραγμάτευση βλ. στο Δημήτρης Κόκορης, *Φιλοσοφία και νεοελληνική λογοτεχνία. Πτυχές μιας σύνθετης σχέσης*, Αθήνα, Ι. Σιδέρης, 2015, σσ. 97-98.

18. Γιάννης Ρίτσος, *Ο σύντροφός μας. Νίκος Ζαχαριάδης*, Αθήνα, Γκοβόστης, 1945.

19. Κώστας Βάρναλης, «Γιάννη Ρίτσου: “Ο σύντροφός μας”. Νίκος Ζαχαριάδης», *Ρίζοσπάστης*, 29.7.1945: βλ. και *Αιολικά Γράμματα* 32-33 (Μάρτ.-Ιούν. 1976) 215.

20. Κώστας Βάρναλης, «Ο Κώστας Βάρναλης για το *Contre-temps*», στο Μίμια Κρανάκη, *Contre-temps*, Αθήνα, Κέδρος, 1975, σσ. 9-10 (α' δημοσίευση: *Ρίζοσπάστης*, Ιαν. 1948).

21. Καστρινάκη, ό.π. (σημ. 10), σ. 514.

Δημήτρης Κόκορης

Στιχουργήματα μαθητριών από τη Θεσσαλονίκη (1915) και την Κορυτσά (1916)

Τα χειρόγραφα λευκώματα κυκλοφορούσαν ευρέως μεταξύ του μαθητικού πληθυσμού, και ιδιαιτέρως των κοριτσιών της εφηβικής ηλικίας, τουλάχιστον μέχρι και τη δεκαετία του 1960.¹ Με τον καιρό η ωραία αυτή παράδοση είτε ατόνησε και χάθηκε είτε υποκαταστάθηκε από άλλους τρόπους έκφρασης και επικοινωνίας. Υπάρχουν διάφοροι τύποι λευκωμάτων, με πιο γνωστά εκείνα στα οποία οι κάτοχοι έθεταν προς απάντηση ερωτήσεις όπως: «Τί εστί έρως;», «Τί εστί φιλία;» κλπ. Στο λεύκωμα που παρουσιάζεται εδώ (1915-1917),² η κάτοχος, που το χαρακτηρίζει «περιβόλι της μνήμης», ζητά από τις φίλες της να γράψουν «μίαν γραμμήν», ώστε να τις θυμάται όταν τα χρόνια θα έχουν περάσει.³

Εμπρός σας που θ' ανοίξετε
το λεύκωμά μου όλαι
μίαν γραμμήν χαράξετε
στης μνήμης το περιβόλι.
Ταύτα διατελώ
η το κτήμα έχουσα
(Αιμιλία Μ. Τούρτουλη)

Εκτός από το όνομα, τα υπόλοιπα στοιχεία που περιλαμβάνονται στο λεύκωμα για την κάτοχο προκύπτουν έμμεσα και αφορούν τη διαμονή της στη Θεσσαλονίκη και την Κορυτσά και τη μαθητική της ιδιότητα εκείνη την περίοδο.

Η οικογένεια Τούρτουλη, με καταγωγή από την περιοχή της Κορυτσάς, είχε αναπτύξει εμπορική δραστηριότητα σε διάφορα μέρη και μέλη της ζούσαν και στη Θεσσαλονίκη. Ο Ανδρέας, ο Θωμάς, ο Μιχαήλ, ο Ευάγγελος και η Ευανθία ήταν παιδιά του Κωνσταντίνου Τούρτουλη.⁴ Ο Θωμάς Τούρτουλης υπήρξε γνωστός ευεργέτης στην Κορυτσά. Ο Μιχαήλ Τούρτουλης (Mihal Turtulli, 1856-1935) ήταν γιατρός, που γεννήθηκε στην Κορυτσά και έζησε στην Αίγυπτο και σε άλλες χώρες, για να επιστρέψει, μετά το τέλος της οθωμανικής κυριαρχίας, στον γενέθλιο τόπο και να βρεθεί στη συνέχεια σε σημαντικές κυβερνητικές θέσεις. Ο Ανδρέας Τούρτουλης ανήγειρε στις αρχές του εικοστού αιώνα, σε οικοπέδο που είχε αγοράσει ο ίδιος, πολυτελή οικία στην κεντρική πλατεία της Κορυτσάς, κοντά στον ορθόδοξο ναό.⁵ Το σπίτι σήμερα είναι γνωστό ως «κτήριο Σεφέρη».⁶ Πιθανότατα στο σπίτι αυτό, όπου δύο δεκαετίες αργότερα ο Γιώργος Σεφέρης, γενικός πρόξενος τότε στην Κορυτσά, θα έγραφε επιστολές στη Μαρώ και ποιήματά του, γράφτηκαν κάποιες από τις αφιερώσεις του λευκώματος. Σύμφωνα με την ιστορικό Najada Pendavinji, που μου έδωσε επιπλέον πληροφορίες σχετικά με την οικογένεια, η Αιμιλία γεννήθηκε το 1900 και ήταν κόρη του Μιχαήλ Τούρτουλη, ο οποίος έζησε και στη Θεσσαλονίκη. Κατά την περίοδο που γράφτηκε το λεύκωμα, ήταν μαθήτρια σε σχολείο της Θεσσαλονίκης, όπου διδασκόταν ελληνικά και γαλλικά. Επισκεπτόταν την πόλη της Κορυτσάς στις καλοκαιρινές της διακοπές. Η Αιμιλία παντρεύτηκε το 1919 και απέκτησε δύο παιδιά. Πέθανε στη Θεσσαλονίκη.⁷

Το λεύκωμα (διαστάσεων 20 x 13 εκ.) αποτελείται από σαράντα πέντε φύλλα. Τα περισσότερα έχουν γραφτεί μόνο στην μπροστινή πλευρά. Οι καταγραφές είναι συνολικά σαράντα οκτώ, περίπου μία σε κάθε φύλλο, χωρίς χρονολογική σειρά. Όσες έγιναν στη Θεσσαλονίκη και έχουν ημερομηνία αφορούν τους μήνες Ιανουάριο, Φεβρουάριο και Ιούνιο του 1915 (πρώτη αφιέρωση στις 7.1.1915).⁸ Όσες έγιναν στην Κορυτσά και έχουν ημερομηνία αφορούν την περίοδο Αυγούστου-Σεπτεμβρίου του 1916 και μία τον Σεπτέμβριο του 1917. Οι καταγραφές της Κορυτσάς αποτελούν περίπου το ένα τέταρτο του συνόλου. Σε μερικές περιπτώσεις το ίδιο πρόσωπο υπογράφει δύο ή περισσότερες αφιερώσεις.

Στο λεύκωμα περιλαμβάνονται κυρίως δεσμεύσεις φιλίας και τυπικές ευχές. Μεγάλος αριθμός επικολημένων χρωμολιθόγραφων εικόνων μικρών διαστάσεων (άνθη, άγγελοι, πουλιά), αποξηραμένα λουλούδια και πρωτότυπα απλά σχέδια με χρώματα ή με μαύρο μελάνι συμβάλλουν στη δημιουργία αισθητικού αποτελέσματος που παραπέμπει σε έννοιες όπως η νεότητα, η αγνότητα και η αθωότητα. Το μεγαλύτερο ενδιαφέρον βρίσκεται, κατά τη γνώμη μου, σε τρεις παράγοντες: στη σχετική παλαιότητα του λευκώματος, στους τόπους διαβίωσης των κοριτσιών και στο ότι σχεδόν όλες οι αφιερώσεις είναι στιχουργήματα. Αν και δεν φαίνεται να υπάρχει πρωτοτυπία, μερικές από τις καταγραφές έχουν αξιοπρόσεκτη στιχουργική ποιότητα. Μπορούμε ακόμη ως ένα βαθμό, έστω και αν πρόκειται κυρίως για στερεότυπες διατυπώσεις και περιεχόμενο, να αντλήσουμε πληροφορίες για το κοινωνικό πλαίσιο της εποχής και να γνωρίσουμε τις αντιλήψεις και τον τρόπο σκέψης των κοριτσιών της εφηβικής ηλικίας, αλλά και το επίπεδο κατοχής της γραπτής ελληνικής γλώσσας από ελληνοφώνους μαθητικούς πληθυσμούς της περιόδου του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου.

Τα στιχουργήματα παρουσιάζονται είτε με τη μορφή ποιημάτων με διακριτούς στίχους είτε ως πεζά κείμενα χωρίς να διαχωρίζονται οι στίχοι. Η παρουσία στιχουργημάτων ως πεζών κειμένων ενισχύει την άποψη ότι αποτελούν προϊόν αντιγραφής (πιθανώς από άλλα λευκώματα), μπορεί όμως να έγινε και για οικονομία χώρου. Υπάρχουν πολλές ανορθογραφίες, ιδιαίτερα σε λέξεις λόγιας προέλευσης. Πολλά κορίτσια επιλέγουν να γράφουν στην καθαρεύουσα, την οποία όμως δεν έχουν διδαχθεί ικανοποιητικά. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι πρόκειται για μαθήτριες που γεννήθηκαν και μεγάλωσαν στο οθωμανικό κράτος, ίσως χωρίς φοίτηση σε ολοκληρωμένες δομές ελληνικής εκπαίδευσης, και ότι εκτός από τα ελληνικά γνώριζαν πιθανότατα και άλλες γλώσσες, όπως τη γαλλική.⁹

Τα ονόματα των κοριτσιών που γράφουν στο λεύκωμα είναι τα παρακάτω: Αγγελική Αθ. Πέντσου, Μαρία Τ. Βάρδα, Άννα Ε. Κρέη, Μαρίκα Κ. Βουδαλίνα, Αικατερίνη Π. Νέδου, Θεοφανώ Ζαχαριάδου, Ελένη Κ. Μαντζουρανή, Όλγα Δ. Αδάμ, Βιολέττα Χρ. Λιάκου, Αναστασία Κατσούλη, Αφροδίτη Στ. Κορτσάρη, Ελένη Κ. Ζωίδου, Σοφία Δ. Γώδη, Ανδρομάχη Μαλμοπούλου, Μαργέττα Παπαγεωργίου, Φωτεινή Τσιμπόγου, Μαρίκα Γκίνη, Πολυτίμη Π. Νέδου, Ρίτα Ιατρού, Αγγαία Β. Πετρίδου, Παυλίνα Τσίτσου, Αλεξάνδρα Γ. Μακρή, Βασιλική Ε. Κρέη, Ζωή Μ. Τσατσιάδου, Μαίρη Σ. Νεραντζοπούλου, Ελένη Ν. Χατζηφωκά, Ελισάβετ Σκάρδη, Ελένη Φωκά, Θαλίτσα Παϊδου, Μαρία Α. Γκίρμπα, Μαριάνθη Πανταζή, Ρούλα Προκοπίου, Ολυμπία Ζωγράφου, Ουρανία Παπαπέτρου, Θεοδώρα Βεγκλίδου.

Μερικά από τα ονόματα του λευκώματος (όχι όμως και το όνομα της Αιμιλίας Τούρτουλη) τα συναντάμε στις λίστες αποφοίτων των σχολικών ετών 1915-16 έως και 1920-21 ενός από τα πιο γνωστά σχολεία της Θεσσαλονίκης, του Πρότυπου Παρθεναγωγείου Στέφανου Νούκα (Αγγαίας Ν. Σχινά).¹⁰ Εξηγούνται έτσι τα παρακάτω δίστιχα:

Εις της σχολής το τέμενος,¹¹ τον οίκον της παιδείας
εκεί συνέδεσαν ημάς μετ' αληθούς φιλίας.
(Αλεξάνδρα Γ. Μακρή, Θεσσαλονίκη, 7.2.1915)

Σ' εύχομαι Αιμιλία μου δώρον επιμελείας¹²
και δίπλωμα ν' αξιωθείς αρίστης μαθητρίας.
(Ρούλα Προκοπίου, Θεσσαλονίκη, 23.2.1915)

Ακολουθεί μια επιλογή στιχουργημάτων που παρουσιάζουν, κατά την προσωπική μου άποψη, πληρέστερο αισθητικό αποτέλεσμα από τα υπόλοιπα:¹³

ΔΙΣΤΙΧΑ – ΤΕΤΡΑΣΤΙΧΑ

Υγίαίνε, φιλτάτη μου, υγίαίνε και χაίρε
και εις εμέ την φίλην σου μακράν φιλιάν φέρε.
(Αγγελική Αθ. Πέντσου, Θεσσαλονίκη, 7.6.1915)

Αν θάλασσαν περάσεις και ποταμόν διαβείς,
την φίλην σου την Άνναν ποτέ μη λησμονείς.
(Άννα Ε. Κρέη, Θεσσαλονίκη)

Ζήθι και ευδαιμόνει
ευθυμού και μη λησμόνει.
(Όλγα Δ. Αδάμ, Κορυτσά, 14.8.1916)

Ποτέ μου δεν ηγάπησα τσοούτω άλλην φίλην
σε αγαπώ με την καρδιά και όχι με τα χείλη.
(Ελένη Κ. Ζωίδου, Θεσσαλονίκη, 9.2.1915)

Μέσα στα βάθη της καρδιάς έχω χαρά κρυμμένη
και μέσα εκεί Αιμιλία μου σ' έχω ζωγραφισμένη.
(Μαργέττα Παπαγεωργίου, Θεσσαλονίκη, 12.2.1915)

Ως ενθύμιον φιλίας και παντοτινής αγάπης
τ' όνομά μου εγχαράττω ως το βλέπεις υποκάτω.
(Βασιλική Ε. Κρέη, Θεσσαλονίκη, 19.6.1915)

Από της καρδιάς τα βάθη
αι ευχές για σε πετούνε
η χαρά και η ευτυχία
σύντροφοί σου να γενούνε.
(Ελένη Κ. Μαντζουρανή, Θεσσαλονίκη, 1915)

Ως ενθύμιον αγάπης και φιλίας σταθεράς
ταύτα φύλαξον εις μνήμην της αθώας μου καρδιάς.
Υγίαίνε, ω άγγελε, και χαίρε, ω ψυχή μου,
κι ευδαιμόνει, φίλτρον μου, πτηνόν του παραδείσου.
(Αφροδίτη Στ. Κορτσάρη, Κορυτσά, 1916)

Όπως η φύσις χαρωπή την άνοιξιν ανθίζει
κι η αύρα πνέει σιγανά και αγνά την ψιθυρίζει
έτσι η φαιδρότης και η χαρά εις σε να βασιλεύει
κι ευτυχία ανθίζουσα πάντα να σε θωπεύει.
(Αγγαία Β. Πετρίδου)

Εξ ουρανού επί της γης έν αίσθημα εγράφη
και τούτο ονομάζεται Πίστις Ελπίς Αγάπη.
Ίχνος φιλίας διαρκούς θα μείνει το παρόν μου
και αντί εμού θα σ' ομιλεί αυτό το γράψιμό μου.
(Βασιλική Ε. Κρέη, Θεσσαλονίκη, 1915)

Από τα βάθη της καρδιάς σου εύχομαι παρθένα
πάντα ο γέλως της χαράς να είναι μαζί μ' εσένα,
όπου το βλέμμα σου γυρνάς να βλέπεις ευτυχία
η δε χαρά σε σένανε να είναι αιωνία.
(Ελισάβετ Σκάρδη, Θεσσαλονίκη)

Τας μαργαρίτας που θ' απαντήσεις
εις κάθε κήπον, εις κάθε αγρόν
όλας εκ μέρους μου να ερωτήσεις
να δεις πόσον σε αγαπώ.
(Μαρία Τ. Βάρδα)

Όταν ο κόραξ λευκανθεί
και η χιών θέλει μαυρίσει
τότε και η φιλία μας
θέλει διαλύσει.
(Άννα Ε. Κρέη, Θεσσαλονίκη)

ΠΟΛΥΣΤΙΧΑ

Ναι, άργησα γιατί έτρεξα όπως ευχάς συλλέξω
και άγγελον αποστολής πιστόν για να εκλέξω
κι ήύρα την αύραν της νυκτός, το πρωινό αστέρι,
των λουλουδιών την ομορφιά, της νύκτας το αγέρι,
και είπα με φως, τραγούδια και χαρές, να έλθουνε σιμά σου
και ταις γλυκαίς μου ταις ευχαίς να φέρουν στ' όνομά σου.
(Βιολέττα Χρ. Λιάκου)

Αν κατά σύμπτωσιν ποτέ το λεύκωμά σου ανοίξεις
τους δε γλυκείς σου οφθαλμούς στα γράμματά μου ρίψεις,
ειπέ: «Άρα η φίλη μου πού είναι; Πού να ζει;
Στα ξένα; Πού ευρίσκεται; Άρα θα ευτυχεί;»
Αυτή μου την παράκλησιν θέλω να την τηρήσεις
όπου και αν ευρίσκεσαι, να μη με λησμονήσεις.
(Θεοδώρα Βεγκλίδου, Θεσσαλονίκη, 1915)

Δύο γραμμιάς απ' την καρδιά χαράττω στο βιβλίο
και ευδαιμονία σ' εύχομαι εις όλον σου τον βίον.
Εις της ζωής το αχανές ταξίδι σαν βρεθείς,
τα παιδικά χρονάκια μας τότε να θυμηθείς
και μια στιγμή το λεύκωμα να ανοίξεις σοβαρά
να ποτισθεί η καρδούλα σου με άδολη χαρά
με αναμνήσεις παιδικάς, αθώας και αγνάς.
(Αναστασία Κατσούλη, Θεσσαλονίκη, 12.1.1915)

Τα ρόδα και τριαντάφυλλα, άνθη του παραδείσου
εσύναξεν η μήτηρ σου και έπλασε το κορμί σου.
Θα ήμην λίαν ευτυχής, ω ναι, ευτυχεστάτη,
εάν, Αμιλία προσφιλής, φιλάτη μου Αμιλία,
μου επιτρέψεις να γραφώ ουχί στο λεύκωμά σου
αλλ' εις την άδολον, καλήν και τρυφεράν καρδιά σου.
Χαίρε, ω φίλη ποθητή, ω προσφιλής μου, χαίρε
ανάμνησιν τινά μικράν διά την φίλην σου φέρε.
(Πολυτίμη Π. Νέδου, Θεσσαλονίκη, 13.1.1915)

Είσαι άνθος των χαρίτων, κάλυξ της ευαισθησίας
είσαι άγγελος αγγέλων, ρόδον της εμής καρδιάς.
Νομίζω ευκολότερον ο ήλιος να σβήσει
παρά τα δύο μας ποτέ ψυχρότης να χωρίσει.
Μ' Ελληνίδος αίσθημα φίλη μου συγκατάνευσον
και αυτούς τους λίγους στίχους μου όπου σέ στέλλω δέξου.
Σε αγαπώ ως αγαπά ο Έλλην την Ελλάδα
ως αγαπά ο Ύψιστος τα έργα τα μεγάλα.
(Μαρία Α. Γκίρμπα, Θεσσαλονίκη, 1915)

Ολίγους στίχους με ζητείς, παράκλησις ματαία.
Οι ποιηταί αν ψάλλωσι γην, ουρανόν και όρη,
αν ψάλλωσι την άνοιξιν με τ' άνθη τα ωραία,
την κόρην δεν την ψάλλουσι, τη λέγουν: «Είσαι κόρη».
Δεν είν' η κόρη άνθρωπος, είν' όνειρον ωραίον,
πλανώμενον εν τη νυκτί του ανθρωπίνου βίου,

είναι αστήρ τρισάγιος, την χάριν διαχέων,
είν' ως η όψις ιερά του ρέοντος δακρύου.
(Ουρανία Παπαπέτρου, Κορυτσά, 20.8.1916)

Έστω λοιπόν το ευγενές ας γίνει θέλημά σου
ας περιβάλλει τ' όνομα κι εμού το λεύκωμά σου.
Ιδού λοιπόν ανέλαβον εκούσα την γραφίδα
να γράψω ό,τι σκέπτομαι εις ταύτην την σελίδα.
Το εννοώ οι στίχοι μου ότι δεν είναι ωραίοι
πλην μου είναι αδιάφορον, η μούσα δεν μ' εμπνέει.
Εγώ δεν είμαι ποιήτρια, να ψάλλω δεν γνωρίζω
αλλ' ό,τι η καρδιά μου μου λέγει ψιθυρίζω.
Ω, άκουσόν μοι, άκουσον κι εμέ, προσφιλεστάτη,
σοι εύχομαι, φίλη μου, να ζεις ευτυχεστάτη
είθε τα δώρα τ' ουρανού, της γης, του παραδείσου
να στέφουν τας ευδαιμόνας ημέρας της ζωής σου.
(Αφροδίτη Στ. Κορτσάρη, Κορυτσά, 18.8.1916)

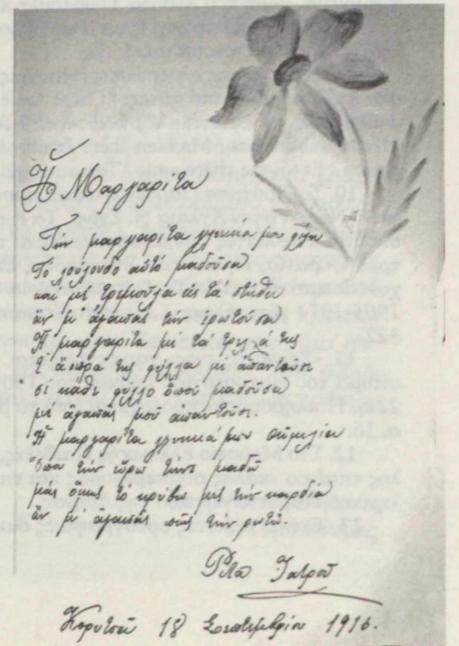
Όταν ακόπως στρέφουσα το λεύκωμα εις χείρας,
γλυκύ το βλέμμα θα πλανάς στις τόσας του σελίδας.
Σαν θα ζητάς στο παρελθόν γλυκειάς αναμνήσεις
το όνομά μου έξαφνα αν τύχει ν' απαντήσεις,
θα στρέψεις άνευ προσοχής στην άντικρυ σελίδα
και ίσως είπεις σιγανά: «Τίς αύτη, πού την είδα;»
Ιδού οποία πάντοτε είναι η ειμαρμένη
εκείνων όσων πέπτρωται να ζουν λησμονημένοι.
Η λήθη λέγουν αδελφή ότ' είναι του θανάτου.
Είδες στο μνήμα του νεκρού πως γράφουν τ' όνομά του;
Εάν ποτέ τους στίχους μου ιδείς στο λεύκωμά σου
και συ ότ' είναι νεκρικόν επίγραμμα φαντάσου.
(Μαρίκα Γκίνη, Κορυτσά, 24.8.1916)

Η Μαργαρίτα
Την μαργαρίτα, γλυκιά μου φίλη,
το λούλουδο αυτό μαδούσα
και με τρεμούλα εις τα στήθη
αν μ' αγαπάς την ερωτούσα.
Η μαργαρίτα με τα τρελά της
τ' άσπρα της φύλλα με απαντούσε
σε κάθε φύλλο όπου μαδούσα
με αγαπάς μου απαντούσε.
Η μαργαρίτα, γλυκιά μου Αμιλία,
όπου την εύρω τηνε μαδώ,
μα όμως το κρύβω μες στην καρδιά
αν μ' αγαπάς πως την ρωτώ.
(Ρίτα Ιατρού, Κορυτσά, 18.9.1916)

Όπόταν χρυσαυγής
η λάμψις της αυγής
τους λόφους σαφειρώνει
μη, φίλη, με λησμονεί.
Όπόταν ιλαρά
της λίμνης τα νερά

Αγαπητέ μου φίλε
Είμαι άνδρας των γαρίτων
μάχη ενς ερασμολίας
εσαι άγγελος άγγελων
ρόδο των έπις καρδιάς
Νομίζω εύκολότερον
ο ήλιος να σβήση
παρά τα δύο μας ποτέ
ψυχρότης να χωρίση

σελήνη αργυρώνει
μη, φίλη, με λησμόνει.

Οπόταν ανθηρός
του έαρος καιρός
την γην με χλόην στρώνει
μη, φίλη, με λησμόνει.

(Μαίρη Στ. Νεραντζοπούλου, Θεσσαλονίκη, 29.6.1915)

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Στο βιβλίο του Ανομολόγητα μυστικά κοριτσιών από το παρελθόν (Αθήνα, Gutenberg, 2014, σσ. 13-30), ο Αντώνης Γ. Χουρδάκης αναφέρεται αναλυτικά στην ιστορία των λευκωμάτων, στις διάφορες μορφές τους, στη σύνδεσή τους με ποικίλες πλευρές του κοινωνικού βίου και στη σημασία τους για τη μελέτη παλαιότερων ιστορικών περιόδων.

2. Το λεύκωμα βρέθηκε το 2018 σε παλαιοπωλείο της Θεσσαλονίκης.

3. Η προτροπή αυτή έχει ημερομηνία 29 Ιουνίου, χωρίς αναφορά σε έτος, και βρίσκεται στο μπροστινό εσώφυλλο. Δεν γνωρίζουμε αν γράφτηκε το 1914, μισό χρόνο πριν από την πρώτη αφιέρωση, ή αν προστέθηκε αργότερα, όταν το λεύκωμα είχε αρχίσει να χρησιμοποιείται.

4. Περισσότερες πληροφορίες για την ιστορία της οικογένειας βρίσκονται σε συνέντευξη που πήρε η ιστορικός Najada Pendavinji από την Αθηνά Τούρτουλη, κόρη του Αλέκου και εγγονή του Βαγγέλη ("Dëshmia e Athina Turtullit, si e dënoi ditë përpara familjen e mirëbërve të Korçës", ιστότοπος kujto.al, 23.3.2022). Η Αθηνά λέει μεταξύ άλλων στη συνέντευξη ότι ο πατέρας της γεννήθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1910.

5. Στοιχεία για την ιστορία του κτιρίου έθεσε στη διάθεσή μου ο Κωνσταντίνος Τόπης, υπάλληλος του προξενείου, τον οποίο ευχαριστώ. Σε ανυπόγραφο άρθρο που δημοσιεύτηκε στον ιστότοπο της εφ. Καθημερινή (www.kathimerini.gr, 28.1.2018), με τίτλο «Το "Κτίριο Σεφέρη" στην Κορυτσά γίνεται πάλι έδρα του ελληνικού Γενικού Προξενείου», διαβάζουμε και μια διαφορετική ή διαφοροποιημένη εκδοχή: «Το ιστορικό κτίριο ανασκευάστηκε στις αρχές του 20ού αιώνα από τον ιατρό Μιχαήλ Τούρτουλη, ο οποίος είχε σπουδάσει στην Αθήνα».

6. Στο κτίριο, που αγοράστηκε στο μεταξύ από το ελληνικό κράτος και ανακαινίστηκε, στεγάζεται το Γενικό Προξενείο της Ελλάδας στην Κορυτσά.

7. Στη Θεσσαλονίκη έζησε για μεγάλο χρονικό διάστημα και η συνομήλικη πρώτη εξαδέλφη της Ιουλίνα, κόρη του Ανδρέα Τούρτουλη και της Ξανθίππης.

8. Η πρώτη αφιέρωση έγινε από τη Σοφία Δ. Γώδη στη Θεσσαλονίκη: «Αφού ως πρώτη με καλείς να γράψω τ' όνομά μου [...]».

9. Πέντε από τις αφιερώσεις (τέσσερις στη Θεσσαλονίκη και μία στην Κορυτσά) έχουν γραφτεί στα γαλλικά. Δύο από αυτές: "Chère Amie / La rose la plus belle / Ne dure qu'un moment / Mais mon amitié pour toi / durerait éternellement. / Ton amie dévouée" (Hélène Phocas, Salonique, 29.2.1915), "Ne m'oubliez pas / Ma bien chère Émilie. / Marie est mon nom / Corytsa est ma patrie / Grèce est ma nation / Et toi ma chère amie / Ton amie qui t'aime beaucoup" (Corytsa, 24.8.1916).

10. Το Πρότυπο Παρθεναγωγείο παραχωρήθηκε τον Μάιο του 1916 από τον ιεροδιάκονο Στέφανο Νούκα στην Αγλαΐα Ν. Σχινά. Τα ονόματα των κοριτσιών που γράφουν στο λεύκωμα και βρίσκονται στις λίστες των αποφοίτων είναι τα παρακάτω: Βουδαλίνα Μαρία, Γώδη Σοφία, Παπαπέτρου Ουρανία, Προκοπίου Σταυρούλα, Σκάρδη Ελισάβετ, Τσατσιάδου Ζωή. Τα στοιχεία προέρχονται από το βιβλίο Τα Εκπαιδευτήρια Θηλέων Αγλαΐας Ν. Σχινά (Ιδρυτής Στέφανος Νούκας) 1905-1974 (Επιμέλεια: Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, Θεσσαλονίκη, Σπάνιας, 1997, σσ. 54 και 320-322).

11. «Σεμνό τέμενος» χαρακτηρίζεται το Πρότυπο Παρθεναγωγείο Στέφανου Νούκα σε δημοσίευμα του Ημερολογίου Σκόκου του 1909 (Κ. Φ. Σκόκου, Ημερολόγιον του έτους 1909, σσ. 221-222). Η πληροφορία προέρχεται από το βιβλίο Τα Εκπαιδευτήρια Θηλέων Αγλαΐας Ν. Σχινά, ό.π., σ. 36.

12. Στο Μουσείο Ελληνικής Παιδείας, που βρίσκεται στην Καλαμπάκα, εκτίθεται έντυπος τίτλος επαίνου «καλής συμπεριφοράς και επιμελείας» του 1879, που είχε δοθεί σε μαθήτρια του Ελληνικού Παρθεναγωγείου της Αθήνας.

13. Έγιναν αρκετές ορθογραφικές διορθώσεις.

Διονύσης Στεργιούλας

Ο Γεώργιος Πράτσικας και η αναστολή έκδοσης του περιοδικού Κυπριακά Γράμματα

Μνήμες από τον απελευθερωτικό αγώνα των Κυπρίων της δεκαετίας 1950 ξυνούν δύο αποσπάσματα από ισάριθμες επιστολές του Γεωργίου Πράτσικα¹ προς τον Ηλία Κατσόγιαννη, με ημερομηνίες 4.4.1957 και 3.3.1959, οι οποίες βρίσκονται στο αρχείο του τελευταίου.² Στην επιστολή του 1957 γίνεται αναφορά στην αναστολή έκδοσης του περιοδικού Κυπριακά Γράμματα, «εξ αιτίας της εκρύθμου καταστάσεως» της εποχής, γεγονός που δημιούργησε ένα κενό στην πνευματική ζωή του τόπου. Ο Πράτσικας, ο οποίος δημοσίευσε αρκετές συνεργασίες του στο κυπριακό περιοδικό (λ.χ. άρθρα για τον Δ. Βαλαβάνη, τον Κ. Π. Καβάφη, τη γαλλική και την κυπριακή λογοτεχνία και βιβλιοκριτικές για Κ. Π. Καβάφη, Ν. Κρανιδιώτη, Κ. Ν. Κωνσταντινίδη, Κ. Ουράνη, Σ. Παυτέρα, Π. Χάρη, Κ. Χρυσάνθη κ.ά.), έρχεται αντιμέτωπος με την αναγκαστική διακοπή της συνεργασίας του, με αποτέλεσμα να μείνουν αδημοσίευτες οι κριτικές που ετοίμαζε για τις ποιητικές συλλογές δύο φίλων του. Στην επιστολή του 1959, η οποία είναι γραμμένη μετά την επίλυση του κυπριακού ζητήματος, επανέρχεται στο ζήτημα των Κυπριακών Γραμμάτων κάνοντας λόγο για πιθανή επανέκδοσή τους και για τις πιθανές συνεργασίες του. Παράλληλα, εκφράζει την άποψή του για την πολιτική λύση που δόθηκε στο κυπριακό ζήτημα και ενδιαφέρεται να μάθει τη γνώμη του Κατσόγιαννη. Αξίζει να τονίσουμε ότι το 1957 κάνει λόγο για προσωρινή διακοπή της λειτουργίας του περιοδικού, ενώ το 1959 είναι πιο επιφυλακτικός όσον αφορά την επανακυκλοφορία του.

Στη συνέχεια παραθέτουμε τα σχετικά αποσπάσματα σε μονοτονικό χωρίς άλλες επεμβάσεις στη στίξη και την ορθογραφία.

IV Απριλίου 1957

Αδελφικό μου φίλε,

[...]

Σχετικά με το άρθρο μου, πρέπει να ξέρεις ότι βγήκε απ' την ψυχή μου και το 'γραφα κυρίως επειδή ήθελα να εξάρω, όπως σας αξίζει και των δυο σας, το έργο το δικό σου και της Ζιτσαίας³ κ' επειδή, λόγω του ότι τα Κυπριακά Γράμματα διέκοψαν προσωρινά την έκδοσή τους εξ αιτίας της εκρύθμου καταστάσεως στην Κύπρο, έπρεπε οπωσδήποτε κάτι να γράψω, έστω και λίγα λόγια, για τη χαρά και την ικανοποίηση που μου χάρισατε με τις τελευταίες ποιητικές συλλογές σας. Στο μεταξύ εκκρεμεί κριτική μου για τη Ζιτσαία στα Κυπριακά Γράμματα που θα δημοσιευτεί μόλις ξαναβγούν, οπότε θα στείλω και κριτική «επίσημη» για τα Δυσμικά σου, που, κατά τη γνώμη μου, δεν είναι μόνο μια απ' τις πιο μεστές σε νόημα και άρτια σε τεχνική και λυρισμό συλλογές σου, αλλά και μια απ' τις ωραιότερες γενικά συλλογές ποιημάτων των τελευταίων χρόνων που κοσμούν τα ελληνικά γράμματα.

[...]

Σε φιλώ αδελφικά,
Γ. Πράτσικας

3 Μαρτίου 1959

Αδελφικέ μου φίλε,

[...]

Πες μου τί γράφεις τώρα κι αν έχεις έτοιμη καμιά ποιητική συλλογή. Λυπάμαι που δεν έχω, για την ώρα, στήλη κριτικής. Αν τώρα που λύθηκε το κυπριακό ζήτημα, ξαναβγάλει ο Κρανιδιώτης⁴ τα *Κυπριακά Γράμματα*, τότε θα μου δοθεί η ευκαιρία να γράψω για σένα, καθώς και για μερικά άλλα βιβλία. Και μια που είπα Κυπριακό, αλήθεια πώς σου φάνηκε η λύση που δόθηκε; Ομολογώ πως σαν Έλληνας δεν με ικανοποίησε, μια και η Ένωση με την Ελλάδα αποκλείεται, με τις συμφωνίες, για πάντα!... Ωστόσο, ο ηρωικός κυπριακός λαός θα είναι τουλάχιστον ελεύθερος. Είθε το νέον κράτος να προκόψει με την ηγεσία του Εθνάρχου,⁵ της μεγάλης αυτής διεθνούς πια μορφής της Εκκλησίας μας.

[...]

Πάντα δικός σου,
Γ. Πράτσικας

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ο Γεώργιος Πράτσικας (Αλεξάνδρεια 1897 - Αθήνα 1975) ήταν λογοτέχνης, μεταφραστής και μελετητής της λογοτεχνίας. Η πρώτη εμφάνισή του στη λογοτεχνία έγινε στο Κάιρο το 1931, όταν εξέδωσε μια ποιητική συλλογή στα γαλλικά. Όταν εγκαταστάθηκε στην Ελλάδα, συνεργάστηκε με διάφορα έντυπα, μεταξύ των οποίων με τις εφ. *Πρωΐα*, *Καθημερινή*, *Ελεύθερος Κόσμος*, *Βραδυνή*. Ο Πράτσικας, ο οποίος θεωρείται βαθύς γνώστης της γαλλικής λογοτεχνίας, δημοσίευσε αρκετά βιβλία, κυρίως των οποίων είναι: *Μορφές της Γαλλίας* (1948), *Το σύγχρονο γαλλικό μυθιστόρημα* (1959), *Από τον Πασκάλ στον Κοκτώ* (1968), *Σατωμβριάνδος και Ναπολέον* (1968). Σημαντική είναι η συμβολή του στη μετάφραση έργων από τη γαλλική, κυρίως, λογοτεχνία, για την οποία τιμήθηκε από τη Γαλλία με το παράσημο της Λεγεώνας της Τιμής. Βραβεύτηκε, επίσης, από την Ακαδημία Αθηνών για το σύνολο του έργου του. Βλ. ενδεικτικά, Θεοδόσης Κοντάκης, «Πράτσικας Γεώργιος», *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα, Πατάκης, 2008, σ. 1869.

2. Στο αρχείο βρέθηκαν δύο επιστολικά δελτάρια και δώδεκα επιστολές του Πράτσικα, των ετών 1952-1962, ορισμένες των οποίων στάλθηκαν από το εξοχικό του στη Συκιά Κορινθίας. Στις επιστολές ο Πράτσικας κάνει λόγο για διάφορες ασχολίες του σε σχέση με τα λογοτεχνικά ενδιαφέροντά του (διαλέξεις, δημοσιεύσεις και εκδόσεις βιβλίων του, συνεντεύξεις του σε περιοδικά και εφημερίδες) αλλά και για προσωπικά ζητήματα (για θέματα υγείας) και για εντυπώσεις του από τη διαμονή του κοντά στη φύση, από ταξίδια του. Στις επιστολές φαίνεται η εκτίμηση και ο θαυμασμός του Πράτσικα προς τον Κατσόγιαννη, τον οποίο προσφωνεί «αδελφικέ μου φίλε», επίζητώντας τακτική αλληλογραφία.

3. Ο Πράτσικας είχε δημοσιεύσει στην εφ. *Βραδυνή* (27.3.1957) το άρθρο «Χριστιανικοί αντίλαλοι», με θέμα τη σύνδεση της χριστιανικής πίστης με τον κόσμο του πνεύματος. Στο άρθρο αυτό, μεταξύ άλλων, κάνει λόγο και για τη χριστιανική ποίηση που έγραψαν η Ζιτσαία και ο Κατσόγιαννης. Στις συλλογές *Οράματα* (1951) και *Λυρικοί Δρόμοι* (1955) της Ζιτσαία επισημαίνει την κατάλυση του ανθρώπου κατά την ενατένιση του θεού. Στη συλλογή *Δυσμικά* (1956) του Κατσόγιαννη σχολιάζει ότι ο ποιητής συνειδητοποιεί τη μεταιότητα των εγκοσμίων, γεγονός που τον οδηγεί στην αγάπη του Θεού.

4. Το περιοδικό *Κυπριακά Γράμματα* (1934-1937, 1939-1956) εκδιδόταν στη Λευκωσία από τους Αντώνη Ιντιάνο, Κώστα Προυσή και Νίκο Κρανιδιώτη. Από το 1948 και εξής, όμως, ο Κρανιδιώτης είχε μόνος του την ευθύνη της έκδοσης (αφού ο Προυσής εγκαταστάθηκε μόνιμα στις Η.Π.Α.). Για το περιοδικό αυτό βλ., ενδεικτικά, Λ. Παπαλεοντίου, *Κυπριακά περιοδικά (1903-1958)*. *Αναλυτική βιβλιογραφία και παρουσίαση*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2004, σσ. 50-98. Ο Νίκος Κρανιδιώτης γεννήθηκε στην Κερύνεια το 1911 και υπήρξε ποιητής, πεζογράφος, δοκιμιογράφος και διπλωμάτης. Σπούδασε φιλολογία στην Αθήνα και διεθνείς υποθέσεις στο Χάρβαρντ. Διετέλεσε πρεσβευτής της Κύπρου στην Ελλάδα επί σειρά ετών. Βλ. ενδεικτικά, Αλέξης Ζήρας, «Κρανιδιώτης Νίκος», *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π. (σημ. 1), σσ. 1158-1159. Περισσότερα

βλ. Ρήνα Κατσελλή, *Νίκος Κρανιδιώτης, η εποχή και το λογοτεχνικό του έργο*, Λευκωσία, Χρυσόπολιτισσα, 2002.

5. Αναφέρεται στον αρχιεπίσκοπο Κύπρου Μακάριο Γ' (1913-1977).

Ελένη Παρισιάδου

«Οι Μαλλουρογενάτοι» και «Οι Μαλλουρογενάδες» του Χαράλαμπου Μ. Αζίνου

Υστερα 'πού λλίον φεύκω, πάω μίλια μακριά,
ξένους τόπους τσαι πα 'ς τούτον η καρκία μου εν' κρυά·
πόνν' αφήκω το νησίν μας, τον αγαπητόν μου τόπον,
τσαι να κόψω μες στην μέσην ξένων, άγνωστων αδρώπων.
Να 'ταν άλλως πως στο πράμαν, μιαν δεκάραν εν ι-δικώ,
αλλά σήμερον τραβά με η αγάπη των παιδικών.
Μακριά στην Αυστραλίαν πά' να εγκατασταθώ
τδ' εν πιστεύκω να 'ρωτω πίσω κχιον, μαζίν σας να βρεθώ.
Χ. Μ. Αζίνος, 1956

Αφορμή για τη συγγραφή του παρόντος άρθρου μου έδωσε το αντίστοιχο άρθρο του Σάββα Μαστραππά «“Οι Μαλλουρογενάτοι” του Χ. Μ. Αζίνου» (*Μικροφιλολογογικά*, τχ. 51, Άνοιξη 2022, σσ. 45-48). Δεν θα σχολιάσω, βέβαια, εδώ όσα αναφέρει ο Μαστραππάς για το ηχογραφημένο τραγούδι Α1 του Αζίνου (1905-1979), το οποίο δημοσίευσε δύο φορές: την πρώτη το 1985¹ και τη δεύτερη το 1998,² εκτενέστερο κατά οκτώ (8) στίχους, οι οποίοι πρωτοδημοσιεύτηκαν από τον ίδιο το 1995.³

Γνωρίζω πολύ καλά ότι στην προφορική παράδοση (oral tradition) δεν υπάρχουν στερεότυπα κείμενα, έμμετρα (ως είναι π.χ. τα ποιήματα) ή πεζά (ως είναι π.χ. τα παραμύθια) τα οποία απαγγέλλονται κατά καιρούς και ευκαιριακά από τους ίδιους τους ποιητές ή από άλλους φορείς της παράδοσης. Αυτό που θέλω να πω είναι ότι η απαγγελία ενός τραγουδιού από τον ίδιο φορέα ποικίλλει από τη μια απαγγελία στην άλλη και ουδέποτε η μια επαναλαμβάνει την άλλη λέξη προς λέξη (verbatim). Κάθε απαγγελία (recitation) αποτελεί και μια καινούργια παραλλαγή (version) του τραγουδιού. Στο γεγονός αυτό, άλλωστε, είναι που οφείλονται οι πάρα πολλές παραλλαγές δημοτικών τραγουδιών και «κειμένων» της προφορικής λογοτεχνίας ή παράδοσης. Ο ποιητάρης, ως ένας επαρκής και ικανός προφορικός ποιητής (oral poet), όπως καλή ώρα ο Αζίνος, κάθε φορά που εκτελεί ένα τραγούδι του ενώπιον ακροατηρίου, δεν το αναπαριστάνει κατά λέξη.⁴ Μπορεί να προσθέσει σ' αυτό πολλούς ή λίγους στίχους ή και να παραλείπει, ανάλογα με την περίπτωση, πολλούς ή λίγους στίχους που διέλαβε σε μια προηγούμενη παρουσίαση (representation) του τραγουδιού του. Η έρευνα έδειξε ότι αυτό το συνηθισμένο φαινόμενο εξαρτάται από το κέφι ή τη διάθεση του ποιητάρη, από την ώρα που εκτελεί ένα τραγούδι του, αν δηλ. αυτή είναι κα-τάλληλη ή όχι κ.ά. Πολύ μετρά, επίσης, τόσο η σύνθεση όσο και η διάθεση του ακροατηρίου του, αν, δηλαδή, οι ακροατές είναι πολλοί ή λίγοι, αν είναι άντρες ή γυναίκες, αν σ' αυτό υπάρχουν παιδιά κ.ά. Για το θέμα αυτό υπάρχει μια πολύ

μεγάλη και σημαντική βιβλιογραφία, κυρίως ξενόγλωσση,⁵ την οποία χρησιμοποίησα ευρέως τόσο κατά την εκπόνηση της διδακτορικής μου διατριβής για τους ποιητάρηδες όσο και κατά τη συγγραφή πλείστων άλλων εργασιών μου για τα κυπριακά δημοτικά τραγούδια, τα παραδοσιακά παραμύθια κ.ά.⁶ Για να γίνω πιο σαφής, παραπέμπω στην πρόσφατη συζήτηση που έγινε για ένα ποίημα του Π. Λιασίδα (1901-1985), του οποίου ποικίλλει και ο τίτλος («Οι Αλουποί», «Όσον τζι' αν αρκεί»),⁷ και η επιμέρους γραφή της 4ης στροφής του από έκδοση σε έκδοση ή σε ιδιόχειρο χειρόγραφο του.

Δεν θα σχολιάσω, λοιπόν, περαιτέρω όσα αληθώς αναφέρει ο Μαστραππάς για το ηχογραφημένο τραγούδι Α1 του Άζινου. Δεν θα αποφυγώ, ωστόσο, να μη σχολιάσω δεόντως όσα αναφέρει για ένα άλλο τραγούδι, το οποίο είναι συσσωματωμένο και άτιτλο στην ίδια κασέτα του Άζινου, που, καθώς αναφέρει, υπάρχει στο αρχείο του, χωρίς καμιά αναφορά στην πηγή προέλευσής της. Ο ίδιος δίνει στο τραγούδι αυτό τον τίτλο «Οι Μαλλουρογενάτοι».⁸ Κρίνω εύστοχο, χρήσιμο και καλοδεχούμενο όλο το σχολιασμό του ποιήματος στον οποίο προβαίνει. Οι λόγοι, όπως εξηγεί, που τον ώθησαν να προχωρήσει στη δημοσίευση αυτού του τραγουδιού είναι δύο. «Ο πρώτος είναι διότι δεν περιλαμβάνεται στο βιβλίο του Κ. Γ. Γιαγκουλλή για τον Άζινο, άρα αυτή είναι η πρώτη έντυπη δημοσίευση του τραγουδιού». Ο δεύτερος λόγος είναι, μεταξύ άλλων, γιατί «ίσως είναι η πρώτη φορά που ένας κύπριος ποιητάρης ασχολείται τόσο εκτεταμένα με το θέμα της ομοφυλοφιλίας».

Είναι αλήθεια, βέβαια, ότι το συγκεκριμένο αυτό ποίημα «δεν περιλαμβάνεται στο βιβλίο του Γιαγκουλλή» (γρ. Κάπα Γ. Λάμαχου), γιατί στο βιβλίο αυτό συσσωματώνονται αποκλειστικά «μυλωμένα τραούδια»⁹ του Χ. Μ. Άζινου, ενώ παραλείπονται άλλα με θέμα την ομοφυλοφιλία, γνωστή στην κυπριακή διάλεκτο ως «ππουσκιλικίν». Παρ' όλη τη χαρά και ικανοποίησή μου, λοιπόν, από την πιο πάνω δημοσίευση του Μαστραππά, ωστόσο, παρατηρώ ότι: α) αυτή δεν «είναι η πρώτη έντυπη δημοσίευση του τραγουδιού» και β) αυτή σίγουρα και δεν «είναι ίσως η πρώτη φορά που ένας κύπριος ποιητάρης ασχολείται τόσο εκτεταμένα με το θέμα της ομοφυλοφιλίας». Το ποίημα «Οι Μαλλουρογενάτοι», συνολικής έκτασης 34 στίχων, δεν είναι παρά απόσπασμα ενός ευρύτερου ποιήματος του Άζινου με τίτλο το 8σύλλαβο τροχαϊκό ομοιοκατάληκτο δίστιχο: «Για τους Μαλλουρογενάδες / τσαι τους πάσι φουαρτάδες», συνολικής έκτασης 67 στίχων, το οποίο είναι συσσωματωμένο στο βιβλίο του Ούλα τα σατυρικά τραούδια στον παρόν τόμον, Λεμεσός [1972]. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το ποίημα αυτό γράφτηκε στο Σίδνεϊ στις αρχές της δεκαετίας του 1970 και ότι οι πρώτοι 46 στίχοι αναφέρονται αποκλειστικά στην ομοφυλοφιλία, ενώ οι υπόλοιποι 21 (στ. 47-67) στη μόδα της μίνι φούστας (mini skirt), που ήταν άγνωστη στην ποίηση του Άζινου, τουλάχιστον όσο αυτός ζούσε και επαγγελλόταν τον ποιητάρη στην Κύπρο (1924-1956). Για να γίνω πιο σαφής και για να δείξω τη σχέση μεταξύ των δύο κειμένων, τα παρουσιάζω ευθύς πιο κάτω. Να προσεχθεί ότι οι 34 στίχοι της κασέτας αποδίδονται με απλά γράμματα, ενώ οι αντίστοιχοί τους και οι επιπλέον στίχοι από την έκδοση του 1972 αποδίδονται με κυρτά στοιχεία.

Οι Μαλλουρογενάτοι

Για τους Μαλλουρογενάδες
τσαι τους πάσι φουαρτάδες

Δέκα δεκαπέντε γρόνους 'πού 'μουν μες στην Αυστραλιάν,
Έσει δεκαπέντε χρόνια 'που 'μαι μες στην Αυστραλιάν, [1]
εν εμπόρεσα να γράψω με πολλά με ούτε λλία.
πον έγγραφα, τελοσπάντων, με πολλά με ούτε λλία. [2]
Απού την δουλειάν στο σπίτιν, 'πού το σπίτιν στην δουλειάν,
Απού την δουλειάν στο σπίτιν, 'πού το σπίτιν στην δουλειάν, [3]
εκατήνησα να αγιάσω, να ξεχάσω τα παλιά,
εκατήνησα ν' αγιάσω, να ξεχάσω τα παλιά, [4]
που εκράτουν το μολύβιν τσ' ό,τι δω να σημειώνω,
που εγύριζα τες πόλεις, ό,τι δω να σημειώνω, [5]
καθενού τα καματά¹⁰ του τσαι τες ώρες να σκοτώνω.
καθενού τα καματά του τσαι τες ώρες να σκοτώνω. [6]
Έφτασα σ' έναν σημείον, ήρτα τσαι 'ξησείλησα [7]
τσ' έπκιασα χαρτίν, μολύβιν, στίχους επλημμύρισα. [8]
Γιατ' η γη που παρπατούμεν έν' παράσιτα γεμάτη,
Για την γην που παρπατούμεν πόν' παράσιτα γεμάτη, [9]
προπαντός η νεολαία παρπατά με το γινάτιν.
προπαντός η νεολαία παρπατά με το γινάτιν. [10]
Να θωρείς κότσα λεβέντες να 'νι μαλλουρογενάτοι,
Να θωρείς κότσαμ λεβέντες να 'νι μαλλουρογενάτοι, [11]
με την γνώμη σας να πείτε, σάμπου συμβολίζουν κάτι,
με την γνώμη σας να πείτε, σαν που συμβολίζουν κάτι. [12]
Αν τον μιμούνται τον Γριστόν, τούτον έν' μιάλον λάθος,
Αν τον μιμούνται τον Χριστόν, τούτον έν' μιάλον λάθος, [13]
τούτοι χορεύκουν, τραουδούν, έχουσιν άλλον πάθος.
τούτοι χορεύκουν, τραουδούν, έχουσιν άλλον ...πάθος. [14]
Άμαν δεις την νεολαίαν ούλλον γένια τσαι μαλλιά,
Να θωρείς την νεολαίαν ούλλον γένια τσαι μαλλιά, [15]
τους παρπέρηδες λυπήθου πόννα αλλάξουσιν δουλειάν.
τους παρπέρηδες λυπούμαι πόν' ν' αλλάξουσιν δουλειάν. [16]
Μα 'σει για τσείνους μιαν δουλειάν, να μεν έσει κκεσάτιν,
Άμα θέλουν έσει τρόπον 'πού να μεν έχουν κκεσάτιν [17]
θέμα το μαχαζούιν τους να 'σει πάντα πελάτην.
τσ' έτσι μες στο μαχαζίν τους να 'σει ταχτικά πελάτην. [18]
Μα 'ν μπορ'ά τους 'μολοήσω την δουλειάν εις τούντο μέρος,
Μα 'ν μπορ'ά τους 'μολοήσω την δουλειάν εις τούντο μέρος, [19]
να τους εύρω άλλην ώραν, να τους πω ιδιαιτέρως.
να βρεθούμεν άλλην ώραν, να τους πω ιδιαιτέρως. [20]
Γιατ' έν' δουλειά γεναικωτή, πον έσει μέσα κόπον
Έσει δουλειές γεναικωτές, εύκολες χωρίς κόπον [21]
τσαι να συνεταιρέφουσιν, φτάνει να ξέρουν τρόπον.
τσαι να συνεταιρέφουσιν, φτάνει να ξέρουν τρόπον. [22]
Θέλω να πω ...κομμώτριες έντζ' έσει άλλα είδη,
Θέλω να πω κομμώτριες εν έσει άλλα είδη, [23]
αφούτις έν' η τέχνη τους, δουλεύκουν το ...φαλλίδι.
αφού τσαι τούτους τέχνη τους, δουλεύκουν το ...φαλλίδιν. [24]

Έτσι τὸ ἀλλῶς οἱ μαλλιανοὶ τῶιμέσα ἐννά κοιλιάζου, [25]
 Τὸ ἔτσι τῶμαί οἱ μαλλιανοὶ πάλ' ἐννά καταλήξου, [25]
 λλίον πολλὴν τὴν στρουππαν τοὺς να τοὺς τὴν ἴσοζιάζου. [26]
 λλίον πολλὴν τὴν στούππαν τοὺς ἐννά τοὺς τὴν τυλίξου. [26]
 Μάλλουρους ἔσει τὸ ἡ Κύπρος, μα ἴχουσι διαφορὰν, [31]
 Μάλλουρους ἔσει τὸ ἡ Κύπρος, μα ἴχουσι διαφορὰν, [31]
 ἐν ἰ-ξέρω ἀν ἀλλάσσουν ἴπου φορὰν μέχρι φορὰν
 ἐν ἰ-ξέρω ἀν ἀλλάσσουν ἴπου φορὰν μέχρι φορὰν. [32]
 τοῦτους να τοὺς ἴφῃκα χῶρκα τῶι να τοὺς παραμερίσω, [37]
 Τούτους να τοὺς ἴφῃσω πίσω τῶι να τοὺς παραμερῆσω, [37]
 να ἴρω στους πᾶσι¹¹ μαλλιανοὺς τῶι να τοὺς κανονίσω.
 τῶι τοὺς πᾶσι μαλλιανὰδες ἐννά σου τοὺς ἴσοζιάσω. [38]
 Πιάννου τσέντες γυναικείες τῶι μιμούνται τὴν γεναίκαν,
 Πιάννου τσέντες γυναικείες τῶι μιμούνται τὴν γεναίκαν, [39]
 εἰς τοὺς ἐντεκα ἴπο τοῦτους, πᾶνω κάτω να ἴβρεις δέκα. [40]
 εἰς τοὺς ἐντεκα ἴπο τοῦτους, πᾶνω κάτω να ἴβρεις δέκα. [40]
 Ἐν μπορ' ἄ τοὺς ξεχωρίσεις, ἐν' γεναιτῶες ἢ ἐν' ἀντρες,
 Ἰατὶ ἔτσι ὅπως ἐνι ἐν χωρίζουσιν γιὰ ἀντρες, [27]
 εἰς το φτιν τοὺς σκουλαρίτῶν τῶι εἰς τὸν λαίμῶν τοὺς χάντρες.
 εἰς το φτιν τοὺς σκουλαρίτῶν τῶι εἰς τὸν λαίμῶν τοὺς χάντρες. [28]
 Τούτοι ἐν δείχνουν γιὰ να ἴνι γνήσιοι νοικοτῶρηδες,
 Μ' ἔτσι φάτσαν τούτοι ἐν δείχνουσιν να ἴνι νοικοτῶρηδες, [29]
 ἀφοῦ μοιάζου με τοὺς μάγους, ἐν' σωστοὶ φακίρηδες, [29]
 ἀφοῦ μοιάζου με τοὺς μάγους, ἐν' σωστοὶ φακίρηδες. [30]
 Ἐντῆε λαλώ το, δηλαδῆ, γιὰ οὐλλοὺς τοὺς μαλλιὰδες, [33]
 τῶρα ἔτσι τοὺς θέλουσιν να ἐνι οἱ φιλενάδες. [34]
 Ἀφούς ἔτσι τοὺς ἀρέσκει σῆμμερα νάν' μαλλιανός, [35]
 ἐν' πολλὰς ἴπου τοὺς γουστάρει ἔτσι νάν' ο νεαρός. [36]
 Τῶι τραβούσιν ἴπο ἴξω μέσα... πκιο βαδκιά... τῶ...αερικὰ [41]
 με<ς> τῆς Κύπρου μας, να πούμεν, τα καλὰ ἐξοχικὰ. [42]
 Ἡ κοινωρία ἐχάλασεν τῶ ἀκόμα ἐννά χαλάσει, [43]
 ἐν πιστεύω ἴπωδε τῶ ὠδε, ὅπως πᾶει γιὰ να σάσει. [44]
 Κλάψε, κόσμε, τὸν κοσμάκη, τα σημερινὰ του χάλια [45]
 πον' γιὰ κλάματα ἢ γέλια, ἐν' μοιαστὰ με καρναβάλια. [46]
 Ἐνν' ἀφῆσω τοὺς μαλλιὰδες να μαλλιοκουρεύου<ν>ται, [47]
 να ἴτομεν στα μίνι μίνι, που πρωτοπορεύου. [48]
 Τούνη μὸδα ἴπου τα μίνι ἀν συνεχιστεῖ τῶι ζῆσει, [49]
 οὐλλ' ἡ βιομηχανία τῶν ρουχῶν πᾶει να κλείσει. [50]
 Ἐν' πολλὰ καλὰ τα μίνι, δείχνουσιν τα πᾶση τοὺς [51]
 τῶι να γελαστοῦν να ἴσῶφου, φαίνεται τῶ ἡ...ράση τοὺς. [52]
 Μιαν θωρεῖς τες με τα μίνι, μιαν φοροῦσιν παντελόνια, [53]
 με ἴλιάδες πατσαλάδες τῶι πλαδκιά ὅπως τ' ἀλώνια, [54]
 ὅπως ἐναν ζευκαρούδιν που τοὺς εἶδα ἀλλαμένους [55]
 με τὴν τελευταίαν μὸδαν, ιδιότροπα ντυμένους. [56]
 Το κοπέλλιν ἴπου πίσω ἔβαλεν <μιαν> μιάλην πούκλαν [57]
 ορατῆ, να ξεχωρίζει τῶι να ἴσῆται σαν τὴν κούκλαν. [58]
 Τῶεινη ἔθελεν ἴπουκάτω...ανοιχτὸν το παντελόνιν [59]
 με κανένα δκιο καζούδκια¹² κεντητὰ με το βελόνιν. [60]
 Ἐτσι το παντελόνιν τῆς σκεδιασμένον ἴπου [61]
 με ἴλιους δκιο χρωματισμούς, ἀκόμα τῶι περίτου. [62]

Το τρίτον γράμμα κολητόν εἶχεν το ἀρφαβῆτου [63]
 ἔτσι το παντελόνι τῆς ἔθελεν να στολίζει, [64]
 εὔρετε το, μαντέψετε εἴντα ἴν' ἴπου συμβολίζει. [65]
 Τῶ ἴστερα να σου λαλούσιν ἐν' ὀπισθοδρομικός [66]
 ο κοσμάκης μας ἴδαμέσα, ἐν νέν' ἐφευρετικός! [67]

Ὅπως ἔχω προαναφέρει, ο Ἀζίνος δὲν ἀναφέρεται στὴν ομοφυλοφιλία γιὰ πρώτη φορὰ ἐδῶ, οὔτε καὶ εἶναι ὁ πρῶτος ἢ, ἔστω, ὁ μόνος που ἔγραψε γιὰ τὸ συγκεκριμένο αὐτὸ θέμα. Ἀν ἀναδιφῆσει κάποιος με προσοχὴ τὸ συνολικὸ ἔργο του, δὲν ἔχει παρὰ να διαπιστώσει ὅτι ἀναφορὰ στὸ συγκεκριμένο αὐτὸ θέμα γίνεται συχνά, ὅπως π.χ. στα ἐξῆς ἐνδεικτικὰ παραθέματα, που ἔχουν ἀποδελτιωθεῖ ἀπὸ τὸ σύνολο τοῦ ἔργου του:

[1]

Ἐσει κάτι κοπελλάτῶ με κοντὰ παντελονούθκια
 οὐλλον μοναξῆς γυρεύου, ἀρκακούδκια, γιοφυρούδκια.
 Ἐντῆε θέλουσιν να δούσιν γιὰ να σε κατηγορήσουν,
 γιε μου, οἱ κατῶς οἱ γλώσσες κάτι ἐννά ξεφουρνίσου.
 Ἰατὶ πῶς πᾶει τὸ πρᾶμαν κάθε ἐνας ἴπουποβάλλει
 τῶ ἑκατὸν λογίων ἰδέες μέσα στὸ μυαλὸν του βάλλει.
 Μιαν φιλήν ἰδέαν ἔχω, ὅσοι θέλ' ἀς συφωνήσου,
 ἴστερα ἴπου λλία γρόνια ν' ἀθθυμούνται ὅσοι ζήσου,
 τρία κάρτα τοὺς ἀδρώπους ἐννά θηλυκογυρίσου.¹³

[2]

Πκοιος εἶδεν, πκοιος ἐπίστεψεν ἀδρώπους πα' στα πάρκα,
 να στήνουσιν, θέλω να πω, ἄλλους ἀδρώπους νάρκαν,
 να βάλλουν πα' στες βούτῶες τοὺς πούτρα τῶι κοτῶνάδκια,
 μες σ' ἔτσι παραστράτημα δείχνουν κακὰ σημάδκια.
 Να φιλιανίσκου τὴν φωνήν, γεναικωτῆ να μοιάζει,
 γιὰ τοὺς γονιούς τοὺς, δηλαδῆ, ἐν' κάμποσον μαράζιν.¹⁴

[3]

Ζατῆν, ὅπως παρπατούμεν, ο κοσμάκης ἐνν' ἀλλάξει
 τῶ ἐν ἴξέρω τούτ' ἡ γη μας πού ἐν' πόννα κατακάτσει.
 Ἐπροχώρησεν ὁ κόσμος πκιον πολλὰ στες ἐφευρέσεις,
 γένου.νται πᾶνω στὸ πλάσμα τῶι προστέσεις τῶ ἀφαιρέσεις.
 Οἱ γεναιτῶες νάν' ἀδρώποι... ο ἀδρώποι θηλυτῶοί
 τῶι καρτέρινε χαῖριν, προκοπήν ἴπο τῶι τῶι τῶι!
 Ἐγνήχαν τῶι στὴν Κύπρον κάμποσες μεταλλάες,
 τρεις κοπέλλες ἐν' κοπέλια, χέμα ἀλλάξαν τῶ ἀλλαές.¹⁵

Ἀναφορὰ στὸ ἴδιο θέμα γίνεται ἐπίσης, δύο τουλάχιστον φορές, ἀπὸ τὸν Π. Λια-
 σῆδη στα ἐξῆς ποιήματά του:

ΚΡΑΤΗΣΤΕ ΤΟΥΣ

Ἰσπου πᾶμεν τῶι γερνούμεν,
 ἄλλα πρᾶματα θωρούμεν¹⁶

τῶ ἐννά ἴκόντεψεν, ἀλώπως, ὁ τῶαιρός πόννα χαθούμεν.
 Νόμους γιὰ τοὺς Σοδομίτες κάμνου, ζάβαλλι... τῶ ἐν' κρῖμαν!
 να παντρεύου.νται ἴνός τ' ἄλλου... Πτου! λυπούμαι τῶι τὸ φτύμμαν!
 Βρίσκατέ τὸ τούνη πρᾶμαν πῶς ἐν' τάχα ἐλευτερία;
 οἴ! ἐν' σκλαβικὰ, βρε τάδε... ρεζιλίκκιν... τῶ ἀτιμία!...

Γιατί δικίαι τσαιρόν της μούγλης να τρυπώσει στο ψουμίν σου,
να το φας τδ' ευτός να βλάψει την αζούρωτην ψυδήν σου!
Ε! ψηλιό σ' ούλα τα Κράτη τδαι του κόσμου Κυβερνήτες!
βάρτ' αντρόδα παραμπρός τους, μεν μου κάμνετε τους τίτες
τδαι δικεβάστε των Σοδόμων τδαι Γομόρων ιστορίαν,
είντα θάνατον εδώσαν μ' έτσι νούμερον 'πού 'πήαν.¹⁷

Η ΠΡΟΦΗΤΕΙΑ ΜΟΥ

Σαν καλοί, κατδοί προφήτες τούντους γρόνους πκιον γυρίζουν,
έννα πω τδ' εγώ μαν γνώμη, τδ' αν ι-βκει αληθινή,
'φήνω πάντα τ' όνομάν μου... Ψεύδιττή πάλ' αν φανεί,
πα' στην ράσην μου τδ' εμέναν άφησ' τους να χαχχανίζουν...
Το λοιπόν ως τράντα γρόνους, ν' αθθυμούνται όσοι ζήσουν,
τρία κάρτα τους αδρώπους έννα θηλυκογυρίσουν...¹⁸

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Κάπα Γ. Λάμαχος, *Τα μωλλωμένα τραούθκια του Χ. Μ. Άζινου*, Λευκωσία 1985, σσ. 30-31.
2. Βλ. Κάπα Γ. Λάμαχος, *Τα μωλλωμένα τραούθκια των Κυπρίων*, Λευκωσία, Χρ. Ανδρέου, 1998, σσ. 83-84.
3. Βλ. εφ. *Ένωσις* 2 (Φεβρ. 1995).
4. Ενδιαφέρουσες για το θέμα αυτό είναι οι σχετικές απόψεις του J. H. Jones, *J(ournal of) A(merican) F(olklore)* 74 (1961) 101: «The singer hands down not word-for word songs for his successor to reproduce according to the accuracy of his memory, but merely the broad outline of the narrative».
5. Βλ. M. Parry, *Serbo-croatian Heroic Songs*, Cambridge, Mass. 1954· A. Lord, *The singer of tales*, Harvard, University Press, 1971· N. Chadwick and V. Zhirmunsky, *Oral Epics of Central Asia*, Cambridge at the University Press, 1969· James Notopoulos, «Modern Greek Heroic Poetry», *Ethnic Folkways Library Album*, FE4468 (New York)· C. W. von Sydow, *Selected Papers on Folklore*, Κοπεγχάγη 1948· W. Eberhard, *Minstrel Tales from Southeastern Turkey*, Berkeley - Los Angeles 1955.
6. Σχετικές με το θέμα είναι και οι εξής δικές μου αναφορές: α) «Οι αλλαγές που υφίστανται τα παραδοσιακά τραγούδια κατά τη μετάβασή τους από την έντυπη στην προφορική παράδοση», *Επετηρίδα XXIV [KEE]*, Λευκωσία 1998, σσ. 321-362· Οι ποιητάρηδες της Κύπρου. Προλεγόμενα - Βιοεργογραφία (1878 - σήμερα), Λευκωσία 2005, σσ. 175-212 (= Παράρτημα)· «Τραγούδιον» του Κυπριανού Αθηνάϊτου ταχυδρόμου, Βιβλιοθήκη Κυπρίων Λαϊκών Ποιητών, Αρ. 66, Λευκωσία 2007, σσ. 16-17.
7. Βλ. Π. Λιασιδίη, *Γέννημαν νήλιου* (1946), σ. 15· *Η σταυρωμένη Τζύπρος μας* (1974), σ. 73· Κ. Γιαγκουλλής, *Κορυφαίες στιγμές του Π. Λιασιδίη*, Λευκωσία 1986, σσ. 2 και 24.
8. Στην προφορική λογοτεχνία οι τίτλοι τραγουδιών είναι συνήθως σπάνιοι. Ο λαός γνωρίζει ένα τραγούδι όχι από τον τίτλο του, τον οποίο δίνουν, συνήθως, οι φιλόλογοι ή οι εκδότες τους, αλλά από τον πρώτο στίχο του. Αυτό έχει παρατηρηθεί χωρίς από τον αμερικανό ερευνητή M. Parry, που, για να δοκιμάσει την ποιότητα των λαϊκών ποιητών ή φορέων, υπέβαλλε σ' αυτούς και τις εξής ερωτήσεις: a) how many songs the singer knew, b) whether he knew them by title or not, c) the singers from whom he had learned each song, d) the songs themselves (βλ. M. Parry, ό.π., σ. 12). Σημειώνεται εδώ ότι ο ποιητάρης Γιακουμής Ατσίκκος (1911-1995) απέφευγε να δίνει τίτλους στα τραγούδια του (βλ. Γ. Ατσίκκου, *Το ξεριζωμαν*, Βιβλιοθήκη Κυπρίων Λαϊκών Ποιητών, Αρ. 18, Λευκωσία 2005).
9. Να σημειωθεί εδώ ότι ο Άζινος είναι ο εισηγητής των λεγόμενων σεξουαλικών υπονοούμενων στην κυπριακή λαϊκή ποίηση, γεγονός που τον καθιέρωσε ως ένα από τους κράτιστους ποιητάρηδες του είδους αυτού. Άξιοι συνεχιστές του στο είδος αυτό των πιπεράτων υπονοούμενων είναι ο μαθητής του Α. Χαράλαμπος (1908-1985) από το Πραιτώρι, ο Λοΐζος Κουρουζιάς ή Ψώρης (1890/91-1954) από την Αραδίππου, ο Ιωσήφ Α. Μιχαήλ (1910-1963) από την Αγ. Μαρίνα Σκυλλούρας, ο Κυριάκος Ττίγγιρος (1906-1974) από τα Πυργά, ο Λεωνίδας Α. Καραφωτιάς (1901-1974) από τα Κελοκέδαρα, ο Ανδρέας Θ. Ζυμπής (1923-2004) από το Παλιομέτοχο κ.ά. Πέρα από τα πιο πάνω σεξουαλικά υπονοούμενα του Άζινου (βλ. σσ. 21-22, 29-30 και σσ. 59-60, αντίστοιχα), τα εξής άλλα τρία είναι ενδεικτικά: «Άρεσκέν της να τον έδει μέσα ...στ' αυτοκίνητον/ τδαι να κάμνουσι τδ' οι διχο τους δειλινόν περιάων. Άφησ' το οι παραπάνω εν φορούσιν με βρα...όβλια / τδ' ούλλη νύκτα

πατινάδαν τδαι γυρόν μες στα περβόλια. Προπαντός κάτι ρεμπέττες αντικρύ των γεναιικών, / τόπρα, έτσι παρρησίαν, παίζουσιν ...τον κω...μικόν».

10. Η λ. *καματά* (τα) είναι ανύπαρκτη στην κυπριακή διάλεκτο. Η ορθή λέξη είναι *καμωτά* (τα).
11. Ο τύπος *πάσι είναι ανύπαρκτος*. Ο Άζινος χρησιμοποιεί πάγια τον τύπο *πάσι*, όπως π.χ.: «Κτύπεινε πάνω στου καγιά, να δω αν βκάλεις πάσιν».
12. Καζούδικα < γαζούδικα < γαζίν < αραβ. *kazz*, περσ. *kaz* = κέντημα.
13. Βλ. *Κυπριακή σατυρική επιθεώρηση*. Ως που πάμεν τζαι γερνούμεν πακκαλούμ ήντα να δούμεν. *Το κοντοπαντελονοξίφτεροναπαπουτσομακροφουστανογενεκοξήμασκαλομανίκο-μαν*. Ποίημα υπό Χ. Μ. Άζινου εκ Φιλούσης Πάφου 1948. Τύποις Χρ. Γ. Σταυρινίδη & υιών Λευκωσία, σσ. 126-134.
14. Βλ. *Του κόσμου τα καμώματα, τα πασανακατώματα*. Ποίημα σατυρικών, διδακτικών τζαι χτυπητόν. Συνταχθέν υπό Χ. Μ. Άζινου, εκ Φιλούσης Πάφου (Κύπρου). [Τύπ. Χρ. Γεωργίου, Λεμεσός], σσ. 38-43.
15. Βλ. Χ. Μ. Άζινου, *Νέες μόδες, εφευρέσεις τζαι μεγάλες υποθέσεις* [1956], σσ. 44-50.
16. Την παρομοιακή αυτή φράση χρησιμοποίησε, όπως είδαμε (βλ. σημ. 7), ως τίτλο σε φυλλάδα του ο Άζινος!
17. Π. Λιασιδίης, *Η Τζύπρος δίχως πούτρα*, έκδ. ΣΥΚΑΛΥ, 1936, σ. 36.
18. Βλ. Λιασιδίης, *Χαράμαν φου*, Κύπρος 1944, σ. 51. Οι στίχοι «Το λοιπόν ως τράντα γρόνους, ν' αθθυμούνται όσοι ζήσουν, / τρία κάρτα τους αδρώπους έννα θηλυκογυρίσουν...» απαντώνται και στον Άζινο ως εξής: «Μιαν φιλήν ιδέαν έχω, όσοι θέλ' ας συμφωνήσουν, / ύστερα 'πού λλία γρόνια ν' αθθυμούνται όσοι ζήσουν, / τρία κάρτα τους αδρώπους έννα θηλυκογυρίσουν» (βλ. σημ. 7).

Κ. Γ. Γιαγκουλλής

Η δυσχερής σύζευξη σοσιαλισμού και χριστιανισμού. Μια ανέκδοτη επιστολή του Νικόλαου Κάλας προς τον Τ. Κ. Παπατσώνη

Η σχέση του Νικόλαου Κάλας με τον Τάκη Παπατσώνη με έχει απασχολήσει εκτενώς από τα χρόνια της διδακτορικής μου διατριβής.¹ Τότε, βέβαια, είχα εστιάσει περισσότερο στις προϋποθέσεις συγκρότησης των ιδεολογικών παραεστιασει περισσότερο στις προϋποθέσεις συγκρότησης των αισθητικών αντιλήψεων των δύο μετρων που επηρέαζαν τη διαμόρφωση των αισθητικών αντιλήψεων των δύο ανδρών, παράμετροι που αναπόφευκτα κατηύθυναν όχι μόνο τις απόψεις τους περί τέχνης, αλλά πολύ περισσότερο τις αντιλήψεις τους περί κριτικής, της λειτουργίας και του τρόπου άσκησής της.

Σήμερα, επιστρέφω στα συμφραζόμενα αυτής της σχέσης μεταξύ του νεόκοπου ποιητή, (τεχνο)κριτικού, θεωρητικού και αμετανόητου μαρξιστή και του κατεξοχήν νεοέλληνα «θρησκευτικού» ποιητή (ο ορισμός εδώ χρησιμοποιείται σε μια διευρυμένη θεώρηση, μακριά από δογματικές εμπλοκές) και, επίσης, χαλντερου κριτικού και δοκιμογράφου, ώστε να φωτίσω λίγο περισσότερο τα όσα διαμείβονται μεταξύ τους στις αρχές της δεκαετίας του 1930 μέσα από αδημοσίευτα αλλά και δημοσιευμένα πραγματολογικά δεδομένα. Τον Κάλας (γενν. 1907) και τον Παπατσώνη (γενν. 1895) τους χωρίζαν ηλικιακά δώδεκα χρόνια, ενώ δεν γνωρίζουμε τίποτε ούτε για την ακριβή χρονική στιγμή της γνωριμίας τους ούτε και υπό ποιες συνθήκες συντελείται αυτή η διασταύρωση, από την οποία θα ξεκινήσει μια ιδιότυπη πνευματική πορεία με εκατέρωθεν συγκλίσεις και ήπιες αντεγκλήσεις γύρω από αισθητικά και κοινωνικο-πολιτικά θέματα. Η ανταλλαγή απόψεων δεν θα διαρκέσει μονάχα το βραχύχρονο διά-

στημα που ο νέος Κάλας μένει ακόμα στην Αθήνα (μέχρι το 1937), αλλά θα αναθερμανθεί μεταπολεμικά, στις αρχές της δεκαετίας του 1960, και θα κρατήσει μέχρι τα μέσα της επόμενης δεκαετίας (1963-1975), όταν ο Κάλας πλέον θα έχει εγκατασταθεί μόνιμα στην Αμερική. Τουλάχιστον αυτά τα τεκμήρια έχουν διασωθεί από τη μεταξύ τους αλληλογραφία, τα μέρη της οποίας απόκεινται στο αρχείο του Κάλας στο Ε.Λ.Ι.Α. (επιστολές του Παπατσώνη προς τον Κάλας) αλλά και στη Βιβλιοθήκη των Βορείων Χωρών (επιστολές του Κάλας προς τον Παπατσώνη). Βέβαια, δεδομένου ότι μεταξύ των δύο οικογενειών σφυρηλατήθηκαν στην πορεία και συγγενικοί δεσμοί – από την πλευρά της μητέρας του, ο Κάλας καταγόταν από την ιστορική οικογένεια των Κουντουριώτηδων, με έναν από τους επιγόνους της οποίας, τον Αλέξανδρο, παντρεύτηκε η μοναχοκόρη του Παπατσώνη, Μαρία –, με στοιχεία αυτής της σχέσης να αναφέρονται και στη μεταπολεμική τους αλληλογραφία, οι δύο άνδρες μάλλον δεν έπαψαν να διατηρούν μεταξύ τους επαφή. Τα θέματα που συζητούν οι δυο τους είναι ποικίλα, και, σίγουρα, μια μελλοντική σχολιασμένη έκδοση των επιστολών αυτών θα μπορούσε να συντελέσει σε μια πολύτροπη εμβάθυνση στον πνευματικό πυρήνα της σχέσης τους.

Για να συνοψίσω τα πορίσματα της μέχρι τώρα έρευνας, η πρώτη επίσημη αναφορά του Παπατσώνη για τον Κάλας γίνεται τον Δεκέμβριο του 1931, σε μια μετριοπαθή κριτική του, όπου επαινούσε τον ελεύθερο στίχο του νεότερου του ποιητή, στο ποίημα «Θέρμη», στο πρώτο τεύχος του Κύκλου, αν και άφηνε αιχμές για τεχνικές ατέλειες.² Λίγους μήνες αργότερα, και ενώ έχει αρχίσει ήδη να μαίνεται η αντιπαράθεση γύρω από τη Στροφή του Γιώργου Σεφέρη, ο Παπατσώνης θα εμπλακεί ενεργά στο φλέγον κριτικό τοπίο εξαπολύοντας, σε σύντομο χρονικό διάστημα, μια διπλή επίθεση τόσο απέναντι στον Σεφέρη όσο και στον Γιώργο Θεοτοκά ο οποίος είχε μόλις δημοσιεύσει το δοκίμιό του *Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα*. Κυρίως οι αντιρρήσεις του Παπατσώνη έναντι του εμβληματικού δοκιμιογράφου και πεζογράφου θα τραβήξουν την προσοχή του Κάλας ώστε να ανταλλάξουν απόψεις επί του θέματος ιδιωτικά. Στα όσα συζητούν μεταξύ τους αναφέρεται και το όνομα του Κ. Θ. Δημαρά, καθώς και αυτός είχε τοποθετηθεί εκτενώς επί του δοκιμίου του Θεοτοκά.

Με την επιστολή του Κάλας που δημοσιεύεται εδώ (από το αρχείο Παπατσώνη, που πλέον είναι κτήμα των Ιστορικών Αρχείων του Μουσείου Μπενάκη) συμπληρώνεται το παζλ των συμφραζομένων για το πώς πυροδοτήθηκε η δημόσια και ιδιωτική συνομιλία των δύο ανδρών. Η schoinoτενής αμφισβήτηση των θέσεων του Θεοτοκά από τον Κάλας, από μια αρκετά σκληροπυρηνική μαρξιστική οπτική, με μια διάθεση ορθής διδασχής του ιστορικού υλισμού και της μαρξιστικής διαλεκτικής μεθόδου, δημοσιεύεται τον Μάρτιο του 1932.³ Τον ίδιο μήνα, ο Δημαράς εκτοξεύει κι αυτός μύδρους κατά του Θεοτοκά, τονίζοντας ευθύς εξαρχής την αντίθεσή του όσον αφορά την προσπάθεια του δοκιμιογράφου να συμβιβάσει «αρχές ασυμβίβαστες» και την επιλογή του να χαράζει ανάμεσα στο δίπολο καπιταλισμός-κομμουνισμός μια τρίτη ιδεολογική γραμμή που θα καταφέρει να δικαίωσε τον πολιτισμό της Αναγέννησης. Ενώ, για τον Θεοτοκά, το μεγάλο αυτό κεφάλαιο της ανθρωπίνης ιστορίας εμπεριείχε μια ενεργή μαγιά που βοήθησε τον ευρωπαϊκό πολιτισμό να ωριμάσει, για τον διαφωνούντα κριτικό, στην πορεία η ζύμη χάλασε, οι κοινωνίες παρεξέκλιναν,

καθώς στην Αναγέννηση υπέβασκαν διαλυτικές δυνάμεις, με τη συμπερασματική ταφόπλακα του Δημαρά πως δεν ήταν ένα κομμάτι μονάχα της Αναγέννησης σκάρτο αλλά εξ ολοκλήρου η περίοδος αυτή ανάξια, αφού έφερε μέσα της τον σπόρο του κακού. Αποκηρύσσοντας τον ανθρωποκεντρισμό, τον ορθολογισμό και τον φιλελευθερισμό του αστικού οικοδομήματος όπως αυτό συγκροτήθηκε τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, κατέληγε σε μια «αντιουμανιστική» τοποθέτηση, η οποία συνοψίζεται στο ότι «οι δυνάμεις του ανθρώπου είναι ασθενείς και η μετριότητά του άπειρη», όπως καιρία έχει επισημάνει ο Γ. Δημητρακάκης,⁴ ενώ κατέληγε στον εναγκαλισμό του κομμουνισμού ως μιας αναπόφευκτης λύσης για τα ανοικτά κοινωνικά ζητήματα της περιόδου.⁵ Με πολύ πιο επιθετικό και δηκτικό λεξιλόγιο, ο Παπατσώνης, στα τέλη του Μαρτίου του 1932, είχε παρουσιάσει και αυτός σημάδια συμπόρευσης με το κομμουνιστικό ιδεώδες. Αντιμετώπιζε την κατίσχυσή του σαν ένα στάδιο εξιλασμού απέναντι στην αδιαφορία του ανθρώπου για τη μεταφυσική, ομολογώντας πως, αφού η εποχή της μεσαιωνικής θεοκρατίας έκρυβε μέσα της το θαύμα της «Αρμονίας», προς τα εκεί έπρεπε να στρέψει το ενδιαφέρον του ο σύγχρονος κόσμος. «Πίστη», «Γολγοθάς», «Κολασμός» και «Πεπρωμένο» συγκροτούσαν τα στάδια μετάβασης προς την κοινωνική «Ανάσταση» μέσα από το συγκριτικό παράδειγμα του σταυρικού μαρτυρίου του Χριστού. Για τον Παπατσώνη, η επικράτηση του κομμουνισμού ήταν ο αναγκαίος επιβεβλημένος βρασάνισμός στην πορεία λύτρωσης της κοινωνίας,⁶ και αυτό ήταν και το σημείο τριβής με το αν όχι αμιγώς ή αποκλειστικά φιλελεύθερο ιδεολογικό πρίσμα του Θεοτοκά,⁷ σίγουρα μαχητικά αντι-κομμουνιστικό.

Τον επόμενο μήνα, ο Κάλας, θα συνοψίσει τα πορίσματα από αυτήν την τριπλή επίθεση στο κείμενο του Θεοτοκά. Δεδομένου ότι το τεύχος που φιλοξενεί το άρθρο του φέρει τη γενική ημερομηνία Απρίλιος 1932, και οι επιστολές που ανταλλάσσει με τον Παπατσώνη συντάσσονται και οι δύο στις 2 Απριλίου, το τεύχος πρέπει να κυκλοφόρησε την πρώτη μέρα του συγκεκριμένου μήνα. Ο Παπατσώνης, λοιπόν, άμεσα και εν θερμώ, αποφασίζει να γράψει στον νεότερο ομότεχνό του για να επιλύσουν τις διαφωνίες τους. Ο τελευταίος, με το άρθρο *ομότεχνό του για να επιλύσουν τις διαφωνίες τους*. Ο τελευταίος, με το άρθρο του στο *Δελτίο Κριτικής*, εξανίστατο μπροστά στο «ιδανικό μιας θεοκρατίας», το οποίο οι θρησκευόμενοι Δημαράς και Παπατσώνης στήριζαν με τις απόψεις τους ως αντίδοτο στην κατάρρευση των «δημοκρατικ[ών] θεσμ[ών] και [των] φιλελεύθερ[ων] πνευματικ[ών] αξι[ών]», προσδοκώντας μια τύποις επάνοδο στην ιερατική πολιτική οργάνωση του βυζαντινού Μεσαίωνα. Όσο και αν τέτοιοι ισχυρισμοί έμοιαζαν αντιατομιστικοί, υπαινικτικοί μια ορισμένη συμπίεση με το αντιατομιστικό πρόταγμα των μαρξιστών, ο Κάλας τοποθετούσε και τους δύο άνδρες στο αντίπαλο στρατόπεδο της «αντίδρασης», καθώς η υποχώρηση του αισθητικού και ηθικού διακυβεύματος της τέχνης από τέτοιους λογής αστούς κριτικούς δεν γινόταν στο όνομα της προλεταριακής τάξης και της μαρξιστικής κριτικής αλλά στο όνομα μιας μεταφυσικής, στείρας και προγονόπληκτης για τον ίδιο.⁸ Μην ξεχνάμε, άλλωστε, πως ο ίδιος, ως ακραιφνής υπέρμαχος των πρωτοποριακών κινημάτων δεν θα μπορούσε επουδενί να συνθηκολογήσει με την παράδοση.

Διαβάζοντας τα σχόλια αυτά ο Παπατσώνης, σε πολύ φιλικό και ευγενικό ύφος, γράφει απευθείας στον Κάλας, δεδομένου ότι ο τελευταίος είχε θέσει ρητά

Νικόλαος Κάλας
(σχέδιο Μπάμπης Ζαφειράτος)

πως ο πόθος της επιστροφής στη μεσαιωνική θεοκρατία που του προσαπτόταν δεν γινόταν με όρους παρελθοντολαγνείας. Ο ίδιος καλούσε τον Κάλας να αναλογιστεί το ζήτημα αυτό έξω από τη βέβηλη αντιστροφή του χρόνου προς το παρελθόν. Στο σημείο αυτό, προς επίρρωση της θέσης του, θύμιζε την οξεία επίκριση που είχε ασκήσει στη Δελφική Ιδέα του Α. Σικελιανού ως προγονολατρική, ενώ απολογούταν για το γεγονός ότι στην κριτική του για τη σεφερική Στροφή είχε επικαλεστεί εμβληματικές μορφές της εγχώριας λογοτεχνικής παράδοσης, όπως τους Δ. Σολωμό, Ι. Γρυπάρη και αδελφούς Χατζόπουλους, αν και κατά τον ίδιο η παράθεσή τους είχε γίνει μόνο προς υποστήλωση των ιδιότυπων γλωσσικών του πεποιθήσεων.¹⁰

Επί των τεσσάρων αυτών ζητημάτων απαντάει, κατ' αντιστοιχία, την ίδια μέρα ο Κάλας, εμμένοντας στη δραστική αντιμετώπιση της αρκετά δογματικής πλευράς της μαρξιστικής κριτικής, αποκλείοντας οποιαδήποτε άλλη συμβιβαστική λύση. Βέβαια, ο πυρήνας αλλά και οι φυγόκεντρες τάσεις της αριστερής κριτικής της μεσοπολεμικής περιόδου μάς είναι πλέον γνωστές.¹¹ Αν κάτι θεωρώ πως έχει περισσότερη βαρύτητα στα συμφραζόμενα αυτής της σύντομης αντιπαράθεσης, για την οποία ο Κάλας επέμενε πως δεν θα έπρεπε να διεξαχθεί ιδιωτικά αλλά δημόσια, είναι η προκλητική, για τα δεδομένα της Αριστεράς, εκμυστήρευση της βούλησης του Παπατσώνη να συνδυάσει τον χριστιανισμό με μια πιο ήπια εκδοχή της σοσιαλιστικής ιδεολογίας (κάτι όχι ολωσδιόλου πρωτοφανές για τα ελληνικά πράγματα, δεδομένου ότι παρόμοιες αντιλήψεις προωθούσε και ο κύκλος των Ελληνικών Γραμμάτων [1927-1930] του Κωστή Μπασιτά). Ο Κάλας, αιρετικός ούτως ή άλλως και ο ίδιος για την αριστερή κριτική, δεν αρνείται παντελώς, όπως φαίνεται στο τρίτο μέρος της απάντησής του, την πρόθεση του Παπατσώνη. Απορρίπτει, ωστόσο, τα περιθώρια περαιτέρω ανάλυσης του ζητήματος από τη στιγμή που ο συνομιλητής του δεν αποφασίζει να διεκδικήσει δημόσια μια αληθινή έκφραση της σύγκλισης των δύο διανοητικών πεδίων. Ας μην παραβλέψουμε, όμως, ότι τα χρόνια αυτά η διασταύρωση χριστιανισμού και διευρυμένων σοσιαλιστικών ιδεών δεν υλοποιείται – σε αποσπασματικό βαθμό, βέβαια – μόνο μέσα από το στοχαστικό οπλοστάσιο του Πα-

πως η προτίμηση της μεταφυσικής απαιτούσε μια δημόσια αιτιολόγηση ή ακόμη και απολογία. Ο Παπατσώνης, βέβαια, δεν προχώρησε ποτέ σε μια τέτοια πράξη. Τουναντίον, ιδιωτικά έσπευσε να: α) διαχωρίσει τη θέση του από τα όσα ο Δημαράς ανέπτυξε στο δικό του άρθρο, β) να διευκρινίσει ότι δεν ανήκει στους αντιμαρξιστές, αλλά με τα κείμενά του (όπως η κριτική του για την Αληθινή απολογία του Σωκράτη του Κ. Βάρναλη)⁹ προσπαθεί να γνωστοποιήσει στους «παχύδερμ[ους] αστ[ούς]» την κομμουνιστική ιδεολογία από έναν δρόμο έξω από αυτόν της «μαρξιστικής ορθοδοξίας», γ) να περιχαρρακώσει τις προσωπικές του ιδεολογικές βλέψεις στο πλαίσιο της προσπάθειας σύγκλισης χριστιανισμού και κομμουνισμού, και, δ) σε άμεση συνάρτηση με το προηγούμενο, να αποσείσει την κατηγορία του αναχρονιστή, θεωρώντας

Τ. Κ. Παπατσώνης
(σάτισο
Μιχ. Νικολινάκος)

πατσώνη, του Δημαρά ή του ιδιόρρυθμου Νίκου Βέλμου, επίσης, στα τέλη της προηγούμενης δεκαετίας (1920), αλλά αποτελεί χώρο συσπείρωσης διανοουμένων της θεολογίας, όπως των Παναγιώτη Μπρατσιώτη και Νικόλαου Λούβαρι. Εντός του δικού τους περιβάλλοντος το ζήτημα, σαφώς με έντονο αντικομμουνιστικό χαρακτήρα, έλαβε τον τίτλο «κοινωνικός χριστιανισμός» και σχετίστηκε με δράσεις οι ρίζες των οποίων εντοπίζονται στην Καθολική Εκκλησία των τελών του 19ου αιώνα.¹² Επιπρόσθετα, στον ευρύτερο χώρο των ιδεολογικών ζυμώσεων, η σύμπραξη χριστιανισμού και σοσιαλισμού απασχόλησε συγγραφείς όπως τον Nikolai Berdyaev, τον Fyodor Dostoyevsky κ.ά. Δυστυχώς, όμως, αναγκάζομαι απότομα να βάλω μια άνω τελεία στην εξιστόρηση των σχετικών ιδιότυπων ιδεολογικών κινήσεων και ωσμώσεων που έλαβαν χώρα στη Δύση, και οι οποίες επηρέασαν τους Έλληνες διανοούμενους, καθώς ο χώρος εδώ δεν επιτρέπει εξαντλητικούς σχολιασμούς. Τέτοιους μπορεί κανείς να βρει σε εργασία μου που πολύ σύντομα θα δημοσιευτεί.

2-4-32¹³

Διάβασα με κάποια έκπληξη, φίλε κύριε Παπατσώνη, αυτό το γράμμα σας. Δεν περίμενα πως αυτή η κριτική μου θα σας ενδιέφερε έτσι, ομολογώ πως γράφοντάς την δεν είχα σκοπό άλλο παρά να κάνω μια απλή mise au point από την δική μου άποψη φυσικά. Για τούτο δεν δίδω σ' αυτό το είδος εργασίας την σημασία που από την πλευρά της αυτοκαλλιεργείας μου, νομίζω πως έχουν άλλες μου μελέτες, αυτές οι «υποθέσεις» που γράφω στον Κύκλο και που ξέρω πως τόσο λίγο σας αρέσουν. Τέλος πάντων μια που τα κακόμοιρα γραφτά μου έχουν κάποτε την τύχη να προσελκύσουν το μάτι σας, σας ευχαριστώ, ποτέ δε λυπάται κανείς νακούει έναν καλό λόγο.

Και τώρα στην ουσία.

Έχετε δίκαιο να με κατηγορήσετε πως βγάζω από τας αντιλήψεις σας γενικά συμπεράσματα που δεν είναι απαραίτητως το λογικό συμπέρασμα των όσων ήδη έχετε δημοσιεύσει. Μα τί θέλετε να γίνει; Το λάθος δεν είναι δικό μου, έγγραφα κατά έναν τρόπο πολεμικό προκαλώντας μάλιστα μια απάντηση, μια διασάφηση, την αρνήσθε κι' ούτε μου δίδετε το δικαίωμα να λάβω υπ' όψιν μου όσα ιδιωτικά μου γράφετε. Γι' αυτό θα είμαι υποχρεωμένος άμα δημόσια ασχοληθώ με τις ιδέες σας να λάβω υπ' όψιν μου μόνο όσα δημοσιεύετε και εάν δε προσθέσετε στις θέσεις σας τίποτα καινούργιο, θα αναγκασθώ να κοπανάω τα ίδια.

1) Δεν εφραταζόμουν, είναι αλήθεια, πως η διαφορά σας με τον Δημαρά είναι τόσο μεγάλη, με ενδιαφέρον θα περιμένω τη μέρα που θα κάνει ο ένας από σας κριτική στις ιδέες του άλλου, εάν έως τότε μόνο του δε βγαίνει η διαφορά των θέσεων [σας] και θα σας συνταυτίσω. Δεν είσατε τόσοι που ακολουθείτε νεοκαθολικές τάσεις ώστε κάποιος που ευρίσκεται στους αντίποδες να κάτσει τώρα να σας ξεχωρίσει κατ' αυτόν τον τρόπο, ούτε το έργο σας τόσο μεγάλο ακόμα, ώστε να δικαιολογεί πολύ εκτενή ανάλυση από έναν μαρξιστή.

2) Το δεύτερο πρόβλημα είναι μεγάλο και θα αναγκασθώ καμιά ώρα – όχι τώρα αμέσως όμως, να ασχοληθώ με αυτές σας τις απόψεις – φυσικά χωρίς να αφήνω να

εννοηθεί από τον αναγνώστη ποιον παίρνω εδώ για αντίπαλό μου. Γιατί δε σας το κρύβω, δεν νομίζω πως προσφέρετε έτσι υπηρεσία. Από τη δική μας θέση είναι μια διασπαστική τάση αυτή που αντιπροσωπεύετε εσείς, ζητώ μέσα στις τάξεις σας μεγαλύτερη πειθαρχία στην κεντρική γραμμή. Το επιχείρημά σας πως η έλλειψη προμαρξιστικής κριτικής κάνει αναγκαία τη δική σας κριτική είναι εν μέρει μόνο σωστό. Είναι σωστό όταν περιορίζεται σε μερικά ειδικά θέματα π.χ. κριτική παλαιών και «κούφων» – όπως μας την εμφανίζουν μερικοί περί ποιητικής μεθόδου όρα Μαλακάση, Παπαντωνίου – άμα όμως μπαίνετε σε μεγαλύτερα προβλήματα και κρίνετε Βάρναλη και Θεοτοκά από πολύ γενική θέση τότες βλέπτε τις απόψεις μας. Άμα κατηγορείτε τον Κύκλο για την ασυνάρτητη γραμμή του ωφελείτε τον Αγώνα μας, αλλά έξω από την μαρξιστική θεωρία δεν αναγνωρίζουμε την χρησιμότητα άλλης βάσεως σε ζητήματα που απηχούν φιλοσοφικές σκέψεις.

1) Οι απόψεις σας για την καθολική θεοκρατία φαντάζομαι πως θα παρουσιάζουν πολύ ενδιαφέρον, όσα μου γράφετε όμως δεν μου επιτρέπουν να πω παραπάνω. Περιμένω την εκδήλωση των ιδεών σας και τότε θα σας πω ποιες είναι οι δικές μου στο φιλοσοφικό επίπεδο εάν αναγκασθώ μια μέρα να ασχοληθώ κι εγώ δημόσια μ' αυτά τα προβλήματα. Κι εγώ δε μπορώ να σας πω τώρα περισσότερα.

2) Ο Δημαράς θέλει να φέρει πίσω τον Μεσαίωνα, σεις όχι. Μα τί ζητάτε; Στο άρθρο σας ενάντια στον Θεοτοκά μιλάτε για ευλογία και κάθαρση. Γιατί είναι ευλογία ο Μεσαίωνας και κάθαρση ο Κομμουνισμός; Ποιο έχει μεγαλύτερη σημασία; Σε μια καινούργια σας επιφυλλίδα διασαφήνιστε αυτά. Δεν νομίζω πως έχετε το δικαίωμα να αφήνετε τον αναγνώστη σας σε τόσα σταυροδρόμια. Πείτε του πού τον πάτε.

Δε συνεχίζω, πιο πολύ διάβασμα αυτού του γραψίματος θα 'ταν μια καταδίκη που ούτε στον Μεσαίωνα δεν θα σας επεβάλλαν ποτέ. Άλλωστε ξέρετε πως δεν νομίζω πολύ χρήσιμες αυτές τις ιδιωτικές ανταλλαγές απόψεων όταν προέρχονται από συζητήσεις δημόσιες.

Και πάλι φχαριστώ για τα καλά σας λόγια.

N. Καλαμάρης

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

* Το παρόν άρθρο εντάσσεται σε μια ευρύτερη έρευνα με τίτλο «Religion in literary criticism during the Greek interwar period (1922-1940)», η οποία υποστηρίζεται από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ.) στο πλαίσιο της Δράσης «2η Προκήρυξη ερευνητικών έργων ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ. για την ενίσχυση Μεταδιδακτορικών Ερευνητών/τριών» (Αριθμός Έργου: 645 / Μέλη ερευνητικής ομάδας: Γιάννης Στάμος, Δημήτρης Καραθανάσης, Πολυξένη Συμεωνίδου).

1. Βλ. Βασίλης Μακρυδημάς, *Στον αστερισμό των αντιθέσεων. Ο κριτικός και δοκιμογράφος Τ. Κ. Παπατσώνης*, Gutenberg, Αθήνα 2021, σσ. 197-211. Πρβλ., επίσης, την εξαιρετική, αν και ανέκδοτη ακόμη, διατριβή της Δήμητρας Γ. Καραδήμα, *Οι μεταμορφώσεις της ποιητικής του Νικολάου Κάλας*, τ. 1, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Κύπρου, 2006, σσ. 126-131.

2. Βλ. Τ. Κ. Παπατσώνης, «Κριτικά επικαιρότητες», *Η Καθημερινή*, 20.12.1931.

3. Μ. Σπιέρρος, «Αληθινός ουμανισμός», *Ο Κύκλος*, χρ. Α', τχ. 5, Μάρτιος 1932 [= Νικόλας Κάλας, *Κείμενα Ποιητικής και Αισθητικής*, επιμ. Αλέξανδρος Αργυρίου, Αθήνα, Πλέθρον, 1982, σσ. 220-233].

4. Γιάννης Δημητρακάκης, «Περιπέτειες της σκέψης του Κ. Θ. Δημαρά. Η κριτική του στις ιδέες του Γιώργου Θεοτοκά και η σχέση του με τον γαλλικό καθολικισμό», *Νέα Εστία*, τ. 181, τχ. 1874, Σεπτέμβριος 2017, σ. 628

5. Κ. Θ. Δημαράς, «Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα», *Πολιτεία*, 15.3.1932. Η συλλογιστική του συνεχίστηκε και σε επόμενο άρθρο, βλ. «Δευτερολογία», *Πολιτεία*, 5.4.1932.

6. Βλ. για όλα αυτά, Τ. Κ. Παπατσώνης, «Καιρός του ποιήσαι. Γιώργου Θεοτοκά, Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα», *Η Καθημερινή*, 31. 3.1932 [=στον ίδιο, *Ο Τετραπέρατος Κόσμος*, Α', Αθήνα, Ίκαρος, 1966, σσ. 541-547.

7. Βλ. Βασίλης Μπογιατζής, *Μετέωρος μοντερνισμός. Τεχνολογία, ιδεολογία της επιστήμης και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου (1922-1940)*, Αθήνα, Ευρασία, 2012, σσ. 340-370.

8. Βλ. για όλα αυτά, Μ. Σπιέρρος, «Νέα μορφή αντίδρασης», *Δελτίο Κριτικής* 1 (Απρ. 1932) 4-5.

9. Τ. Κ. Παπατσώνης, «Του βουνού. Κ. Βάρναλη: Η αληθινή απολογία του Σωκράτη», *Η Καθημερινή*, 4.1.1932.

10. Για το περιεχόμενο του γράμματος του Παπατσώνη, βλ. Αρχείο Νικόλαου Κάλας, Ε.Λ.Ι.Α., Φάκελος 1.12, Επιστολογράφοι Μ-Χ., επιστολή με ημερομηνία 2.4.1932.

11. Βλ. Χριστίνα Ντουλιά, *Λογοτεχνία και πολιτική. Τα περιοδικά της Αριστεράς στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Καστανιώτης, 31996.

12. Βλ. πρόχειρα, Έφη Γαζή, Πατρίς, θρησκεία, οικογένεια. *Ιστορία ενός συνθήματος (1880-1930)*, Αθήνα, Πόλις, 2011, σσ. 21-23.

13. Για τη μεταγραφή της επιστολής έχει διατηρηθεί πιστά η ιδιότυπη σύνταξη του Κάλας, η ορθογραφία, όμως, έχει τροποποιηθεί σε πολλά σημεία, με την απαλοιφή παλαιοδημοτικών τύπων. Σε αγκύλες σημειώνονται δικές μου παρεμβάσεις.

Βασίλης Μακρυδημάς

Η Εύα Βλάμη το 1947. Με αφορμή μία αθησαύριστη κριτική του Κώστα Λασιθιωτάκη για το *Γαλαξίδι*

Στις αρχές του 1947 κυκλοφόρησε στην Αθήνα το πρώτο βιβλίο της Εύας Βλάμη (Πειραιάς 1914/1915-Αθήνα 1974) με τον τίτλο *Γαλαξίδι, η μοίρα μιας ναυτικής πολιτείας*.¹ Η συγγραφέας ήταν ένα μάλλον άγνωστο πρόσωπο στους λογοτεχνικούς κύκλους. Είχε γεννηθεί και μεγαλώσει στον Πειραιά. Ο πατέρας της, Νικόλαος Βλάμης, ήταν καπετάνιος και καταγόταν από οικογένεια με ναυτική παράδοση του Γαλαξιδιού. Η μητέρα της, Μαρία Ζαχαρία, ένα ιδιαίτερα καλλιεργημένο άτομο, προερχόταν από γνωστή οικογένεια του Πειραιά. Η δευτεροκόρη του ζευγαριού, κατά τη διάρκεια των εγκύκλιων σπουδών της σε ιδιωτικά εκπαιδευτήρια της γενέθλιας πόλης, έμαθε άπταιστα τη γαλλική γλώσσα. Ακολούθως σπούδασε μουσική, αρχικά στο Ωδείο του Πειραιά και στη συνέχεια στο Ωδείο Πειραιά. Ως αριστούχος μαθήτρια, μετά τον θάνατο το 1936 του πατέρα της, διορίστηκε στο Διδακταλείο Πειραιά. Από το 1940 μετακόμισε με τη μητέρα και την αδελφή της στην Αθήνα όπου και έκτοτε διέμενε.² Η πρώτη εμφάνισή της στα γράμματα, σύμφωνα με τα ως τώρα δεδομένα, έγινε μέσα από τις σελίδες του λογοτεχνικού περιοδικού *Φιλόλογα Χρονικά*, όταν δημοσίευσε σε δύο συνέχειες, το καλοκαίρι του 1944, μετάφραση του δεκάτου εβδομού κεφαλαίου από το βιβλίο του Marcel Brion *Michel-Ange* (Παρίσι, Éditions Albin Michel, 1939).³

Με το πρώτο κιόλας βιβλίο της η Βλάμη προκάλεσε εντύπωση. Στις κριτικές που άρχισαν να δημοσιεύονται σε διάφορα έντυπα, λογοτεχνικά κατά κύριο λόγο, γινόταν αναφορά για ένα ώριμο έργο και την εμφάνιση μιας νέας, σημαντικής πεζογράφου.⁴ Μεταξύ εκείνων που έγραψαν για το *Γαλαξίδι* ήταν ο Κώστας Λασιθιωτάκης. Η αθησαύριστη κριτική του δημοσιεύτηκε στην εβδομαστιά εφημερίδα του Ηρακλείου *Νέα Χρονικά* τη Δευτέρα 29 Μαρτίου 1948.⁵ Αναδημοσιεύεται εδώ με τη διατήρηση της ορθογραφίας του κειμένου. Διορθώνονται μόνο ορισμένα εμφανή τυπογραφικά λάθη.

Του κ. Κώστα Λασιθιωτάκη

Πέρυσι, περίπου τέτοια εποχή, κυκλοφόρησε στην Αθήνα ένα βιβλίο, με τίτλο: «Γαλαξειδί (η μοίρα μιας ναυτικής πολιτείας)» γραμμένο από μια γυναίκα, πρωτοφανέρωτη στα Ελληνικά γράμματα: την Εύα Βλάμη. Το βιβλίο διαβάστηκε και κρίθηκε τότε ευνοϊκά. Σήμερα που το παίρνω στα χέρια μου για δεύτερη φορά, νοιώθω πως πρέπει κάτι να γραφή και δω. Πρώτ' απ' όλα γιατί το «Γαλαξειδί» σαν πολιτεία θαλασσινή δε μπορεί παρά να ενδιαφέρει και τους ανθρώπους ενός νησιού. Ύστερα γιατί είναι γραμμένο από μια γυναίκα που κατάφερε, δόξα τω Θεώ, να μην ξεπέσει στη συνηθισμένη γλυκανάλατη συναισθηματολογία και τα τέτοια, μα να ζήσει με φρόνηση και πειθαρχημένη ευαισθησία και δίχως λογοτεχνική επιτηδεύση, περιστατικά απλά και μεγάλα, δηλαδή ανθρώπινα. Και δεν είναι κι εύκολο, όταν σκεφθή κανείς πως η γυναικεία φύση δεν είναι πλασμένη για παρόμοια κατορθώματα. Για τη γυναίκα ό,τι έχει σημασία είναι κυρίως η παρούσα συναισθηματική στιγμή, που της πληρώνει όλα τα κενά εμποδίζοντάς την να υπερβεί τον στενά προσωπικό κύκλο της και να ζήσει ολοκληρωτικά, γεγονότα ξένα και προ πάντων παρωχημένα. Η Ε. Βλάμη, λοιπόν, αυτόν τον άθλο τον κατάφερε κι έδωσε ένα «Γαλαξειδί» που το χαιρέται η ψυχή σου όχι μόνον σαν άρτια σύνθεση λόγου, μα κυρίως σαν σύμβολο ζωής αγνής, αρρενωπής και αμόλυντης από ανύπαρκτες περιπλοκάδες, ζωής δηλαδή Ελληνικής. Γιατί αυτή η Ελληνική ζωή έχει το δικό της τρόπο να εκφράζεται, που δε μοιάζει με τον τρόπο που εκφράζεται η ζωή των άλλων. Ο Έλληνας πάλαψε με δυο στοιχειά: την πετρώδη γη και τη θάλασσα. Και μέσα σ' αυτόν τον αγώνα, έπλασε τις σκέψεις του και τα αισθήματά του, που έχουν κάτι από την τραχύτητα της γης του, από την ταραχή της θάλασσας κι από την διαύγεια του ουρανού του που δεν συγχύζει ποτέ τα περιγράμματα του περιγύρου.

Αυτή ακριβώς την απλότητα της ζωής, όπως γεννάται, αναπτύσσεται, κορυφώνει και σβύνει από τον παλμό της λιτής περισυλλογής κατάφερε να δώσει η Βλάμη δίχως την παρεμβολή ξενόφερτων στοιχείων. Όχι ρωμάντζο με ήρωες και ηρωίδες που βρίσκονται σε αδιάκοπη διαμάχη με τον εαυτό τους και τους άλλους, που θέτουν προβλήματα, ή προβάλλουν ιδεολογίες ή ζητούν μια όποια λύτρωση. Μα η ζωή – ή η μοίρα – μιας πολιτείας άσημης, κρυμμένης μέσα σ' ένα κόρφο επίσης άσημο, που την έκτισαν άνθρωποι κοινοί, δίχως σύνθετες επιδιώξεις κι όνειρα. Κι είναι ακριβώς αυτό το κατόρθωμα του αληθινού τεχνίτη: να κάμει τη ζωή να φανερώσει τα μυστικά της και τον πλούτο της, πραγματοποιώντας εκείνο ακριβώς που συνιστούσε ο Goethe: «Αν θέλεις ν' αναπλαστείς μέσα στο Όλον, πρέπει να δεις το Όλον μέσα στο ελάχιστον». Κι αν τύχη κι υπάρχει συνθετικότητα, αυτή θ' αναβλύσει μέσ' από την μυθοπλαστική εξιστόρηση, όπως θ' αναβλύσουν τα προβλήματα κι οι ιδεολογίες που πλάθει και νομοθετεί η ζωή στην αέναη κίνησή της.

Η ιστορία λοιπόν είναι απλή κι έτσι απλά εξιστοράται: «το Γαλαξειδί βρίσκεται στον Κορινθιακό, από της Στερεάς τα μέρη... Η πολιτεία τα πολύ παλιά χρόνια είτανε χτισμένη στη βουνοπλαγιά. Μα κάποιος από τους πολίτες της πεθύμησε μια μέρα να παιζογλεντίσει με τη θάλασσα, που την έβλεπε ν' απλώνεται ξέγνιαστη πέρα ως πέρα...» Αμέσως από την αρχή ο αναγνώστης κάνει τη γνωριμία του με τη μοίρα της πολιτείας: τη θάλασσα. Κι όλο το βιβλίο είναι πιστολισμένο από τον αφρό της. Ό,τι μεγάλο κι ό,τι μικρό, ό,τι χαρά κι ό,τι λύπη, απ' αυτήν θα ρθούνε.

Νοιώθεις πως τίποτ' άλλο έξω απ' αυτήν δεν υπάρχει που να ρυθμίζει τη ζωή των ανθρώπων που έκτισαν το Γαλαξειδί... «Και πρώτα-πρώτα, θ' αρχινήσω να σου ανιστορώ απ' τις λαχτάρες και τα καρδιοχτύπια που περνούσαν οι γυναίκες του Γαλαξειδιού τα χρόνια τα παλιά. Αρχίζω από τη γυναίκα, αναγνώστη μου, γιατί στον τόπο μας είτανε το θεμέλιο της φαμίλιας, μια και ο άντρας είτανε ταξιδευτής. Κι η καλοφαμελίτρα η

κυρά στερώνει μόνη της την αρχοντιά του τόπου, γιατί στις μάνας το καλοπερπάτημα πισωπατεί η κάθε πολιτεία. Κάθε νιογέννητο κορίτσι, λέγανε οι συντοπίτες μου, είχε στο μέτωπο γραμμένο το ριζικό του:

Χαρά και γέλιο / Κλάμα και βόγγος».

Αυτή και μόνη η περικοπή φτάνει για να δείξει πόση στερεότητα ψυχής έχει η Βλάμη. Κι είναι όλο το έργο τέτοιο. Αρμολογημένο γερά, σαν το καράβι που ανοίγεται για μακρινές κι άγνωστες θάλασσες, και πρέπει ν' ανθέξει στους πιο δύσκολους καιρούς.

Όποια σελίδα κι αν ανοίξεις θα νοιώσεις το ίδιο αίσθημα της σιγουριάς και της λεβεντωσύνης. «Εδώ πρέπει να σου μιλήσω για τ' αγνάτια, σα να λέμε το καταβόδιο, που κάναν οι γυναίκες στα καράβια σα φεύγανε... Ο κάθε ταξειδιάρης, μόλις φτάσει η ώρα η στερνή, με μάτι ανυπόμονο κοιτάει μια τη θάλασσα, μια τη φαμίλια. Τόσον καιρό τον χάρηκε η δεύτερη, τώρα θα πάει ξανά στην πρώτη, που τον δέχτηκε αμούστακο παιδί, τον μέστωσε, τον είδε άντρα μες στην αγκαλιά της. Μα κι η γυναίκα, πάλι, αγναντεύει μια τη θάλασσα και μια γυρίζει τη ματιά στον άνθρωπό της, μ' ένα κρυφό της πόθο μέσα στην ψυχή, νάτανε κείνη θάλασσα δίχως μπουρίνια και φορτούνες, για να μη θαλασσοπνιγεί ο άντρας της, ο γιος της, ο διαλεχτός της». «... Το πρώτο βράδυ που γύριζαν οι ταξειδεμένοι σπίτια τους, δεν είχανε ξεφαντώματα. Καθένας τους χαιρόταν τις ψυχές που αποστερήθηκε κι ο φαμελίτης τα ξεφαντώματα, που καίγονται από τον πόθο να μαπακάρουν, για να γνωρίσουνε τα πεταρούδια του, που καίγονται από τον πόθο να μαπακάρουν, για να γνωρίσουνε τα όσα η κυρούλα τους (η γιαγιά) το βράδυ τούς ανιστοράει. Είπα η κυρούλα, γιατί η μάνα στέκει πάντα σοβαρή, δίχως πολλά παινέματα και λόγια. Βλέπεις, είναι μάνα και πατέρας μαζί, και πρέπει τα παιδιά διπλά να τα ισκιώνει...»

Όλα αυτά τα μάζεψα στην τύχη. Μα κι άλλα τόσα αν μάζεψα θα ήσαν τα ίδια και καλλίτερα.

Μπορεί άφοβα η Βλάμη να κάμει δικά της τα λόγια του συντοπίτη της Ευθύμη Πεταγιώτη. «Και για χατίρι (της πατρίδας και του λόγου) εκόπιασα πολλές νύχτες...» Και κέρδισε τον κόπο της.

K. ΛΑΣΣΙΘΙΩΤΑΚΗΣ

Η εφ. *Νέα Χρονικά*, στην οποία δημοσιεύτηκε η κριτική, ήταν από τα σημαντικότερα έντυπα που έκαναν την εμφάνισή τους στο Ηράκλειο τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια. Αρχισε να κυκλοφορεί ως *Καθημερινή απογευματινή εφημερίς* στις 20 Αυγούστου 1945, αλλά πολύ γρήγορα έγινε *Εβδομαδιαία Ανεξάρτητος Δημοκρατική Εφημερίς*. Ιδιοκτήτης και διευθυντής της ήταν ο Αθηναγόρας Μυκωνιάτης. Η έκδοσή της συνεχίστηκε ως στις 14 Απριλίου 1951. Στις σελίδες κάθε φύλλου της, εκτός από τη συνήθη ύλη της, δημοσιεύονταν άρθρα ιστορικά, λαογραφικά και φιλολογικά. Συντάκτες τους ήταν πολλοί διανοούμενοι της πόλης εκείνη την περίοδο.⁶

Στους συνεργάτες της συγκαταλεγόταν ο Κώστας Ε. Λασιθιωτάκης, από τις πιο ενδιαφέρουσες πνευματικές φυσιογνωμίες της Κρήτης τα μεταπολεμικά χρόνια. Είχε γεννηθεί το 1908 στο Ηράκλειο και σπούδασε πολιτικός μηχανικός στην Ιταλία. Τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια υπηρετούσε ως νομομηχανικός στη γενέθλια πόλη του. Διέθετε ευρύτατη παιδεία και το ενδιαφέρον του για τα πνευματικά ζητήματα της εποχής ήταν μεγάλο. Συχνά δημοσίευε κείμενά του για διάφορα θέματα σε έντυπα του νησιού.⁷ Συνεργάστηκε με τον Ανδρέα Γ. Καλοκαιρινό στην έκδοση, το 1947, των *Κρητικών Χρονικών*, τα οποία κατέλαβαν γρήγορα εξέχουσα θέση στα επιστημονικά πράγματα της χώρας. Στο περιοδικό αυτό δημοσίευσε αξιόλογες με-

Εύα Βλάμη

λέτες κατά τα χρόνια που ακολούθησαν. Αλλά και σε πολλά άλλα λογοτεχνικά έντυπα, κυρίως της Αθήνας, έδωσε κείμενά του. Πέθανε το έτος 1985.⁸

Όπως διαπιστώνουμε, η κριτική του για το *Γαλαξίδι* είναι εγκωμιαστική. Εκθειάζει τα προτερήματά του και αναφέρεται στη συγκίνηση που δημιουργεί η ανάγνωσή του. Η συγγραφέας, όπως επισημαίνει, κατάφερε να δώσει ένα βιβλίο «που το χάρεται η ψυχή σου όχι μονάχα σαν άρτια σύνθεση λόγου, μα κυρίως σαν σύμβολο ζωής αγνής, αρρενωπής και αμόλυπτης από ανύπαρκτες περιπλοκάδες, ζωής δηλαδή Ελληνικής». Όσα γράφει στη συνέχεια κινούνται ουσιαστικά στο ίδιο πλαίσιο με εκείνο των κριτικών που είχαν ήδη δημοσιευτεί σε γνωστά έντυπα της Αθήνας. Αξίζει να σταθούμε σε ένα σημείο της κριτικής του. Αξιοσημείωτη είναι η αναφορά του ότι διάβασε για δεύτερη φορά το βιβλίο.

Στα μέσα της άνοιξης του 1947 η Βλάμη βρέθηκε για λίγες μέρες στην Κρήτη. Τότε της δόθηκε η δυνατότητα να γνωριστεί με τον κύκλο διανοουμένων που ζούσαν στο Ηράκλειο. Όλα τα μέλη του, όπως αποδεικνύεται, είχαν προμηθευτεί το *Γαλαξίδι* και είχαν γοητευτεί από την ανάγνωσή του. Ένας από αυτούς υπήρξε και ο συντάκτης της βιβλιοκρισίας. Με βάση διάσπαρτες πληροφορίες μπορούμε να ανασυστήσουμε κάτω από ποιες συνθήκες βρέθηκε η νεαρή συγγραφέας στην Κρήτη. Για την παρακολούθηση όσων θα περιγραφούν, ωστόσο, χρειάζεται να γυρίσουμε λίγα χρόνια πριν.

Στον Πειραιά του Μεσοπολέμου, όπου ζούσε και ξεκίνησε να δραστηριοποιείται η Βλάμη, φαίνεται ότι είχε γνωριστεί με τον Βασίλειο Λαούρδα (Πειραιάς 1912 - Θεσσαλονίκη 1971).⁹ Ο νεαρός διανοούμενος, που καταγόταν από πατέρα Ρουμελιώτη και μητέρα Κρητικιά, ανέπτυξε έντονη δράση στην πόλη.¹⁰ Πρωτοστατούσε στην έκδοση λογοτεχνικών περιοδικών και συμμετείχε με πάθος στις πνευματικές συζητήσεις της εποχής. Πιστός μαθητής του καθηγητή στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών Ιωάννη Συκουτρή (1901-1937), θεωρούσε τον νεοελληνικό πολιτισμό ως σύνθεση της αρχαίας ελληνικής και της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης. Μετά την αποφοίτησή του από το Πανεπιστήμιο, εργαζόταν ως καθηγητής σε ιδιωτικά εκπαιδευτήρια της Αθήνας και του Πειραιά. Στις συζητήσεις των δύο νέων συχνά θα γινόταν λόγος για την προσφιλή τους Ρούμελη, καθώς ο πατέρας της Βλάμη είχε γεννηθεί στο Γαλαξίδι, ενώ του Λαούρδα στο χωριό Αναβρυτή (Βετοψίστα) της ορεινής Ναυπακτίας.

Η επαφή ανάμεσα στα δύο πρόσωπα διατηρήθηκε και τα επόμενα χρόνια. Την περίοδο της Κατοχής η νεαρή μουσικός, που είχε εγκατασταθεί πλέον στην Αθήνα, συνέχιζε να διδάσκει στο Ωδείο Πειραιώς. Ο Λαούρδας, παράλληλα με τη διδασκαλία του, εξακολούθησε να γράφει. Μεγάλη αίσθηση προκάλεσαν οι επικριτικές μελέτες του για την *Οδύσεια* του Ν. Καζαντζάκη.¹¹ Αποτέλεσε, επίσης, στυλοβάτη του γνωστού λογοτεχνικού περιοδικού *Φιλολογικά Χρονικά* (1944-1946).¹² Στις σελίδες του δημοσιεύονταν επώνυμα ή ανυπόγραφα κείμενά του για λογοτεχνικά, και όχι μόνο, θέματα.¹³ Σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, ο ίδιος προέτρεψε τη Βλάμη να συνεργαστεί με το περιοδικό και να δώσει τη μετάφραση από το βιβλίο του Marcel Brion.

Οι συναντήσεις ανάμεσα στα δύο πρόσωπα παρατάθηκαν τους τελευταίους μήνες της Κατοχής και την πρώτη μεταπολεμική περίοδο. Είναι η περίοδος που ο Λαούρδας συνέχιζε με αμείωτο ρυθμό την αρθρογραφία του.¹⁴ Ιδιαίτερα αποκαλυπτικό των αντιλήψεών του ήταν το κείμενό του για τον Παντελή Πρεβελάκη. Τον θεωρούσε σημαντικό συγγραφέα, επειδή σεβόταν τις πνευματικές αξίες του λαού του και τις αναδείκνυε με το έργο του.¹⁵

Η επίδραση των ιδεών του Λαούρδα στη Βλάμη, όλο αυτό το διάστημα, υπήρξε καθοριστική. Διακρίνεται έντονα στο χρονικό που ξεκίνησε αυτή να επεξεργάζεται και ολοκλήρωσε το 1946. Ο μύθος και η ιστορία, κεντρικά μοτίβα του, αποτελούσαν τον πυρήνα της ιδεολογίας του μέντορά της. Στον τρόπο αφήγησης άντλησε πολλά από τη μυθιστορία του Παντελή Πρεβελάκη *Το Χρονικό μιας Πολιτείας* (Αθήνα 1938· Β' έκδοση ξαναπλασμένη, Αθήνα, «Αετός» Α.Ε., 1942).¹⁶

Όπως σημειώνεται στον κολοφόνο της πρώτης έκδοσης, το *Γαλαξίδι* τυπώθηκε τον Δεκέμβριο του 1946. Στο εξώφυλλο, όμως, αναγραφόταν ως έτος έκδοσής του 1947. Η συγγραφέας το αφιέρωσε *Στη θύμηση του πατέρα μου του καπετάν ΝΙΚΟΛΑ*. Στη μεγάλη απήχησή του συνέβαλε και ο ζωγράφος Σπύρος Βασιλείου (Γαλαξίδι 1903 - Αθήνα 1985), ο οποίος ενθουσιάστηκε από το κείμενο της συντοπίτισσάς του και σχεδίασε τις εντυπωσιακές ξυλογραφίες που το πλαισίωσαν.

Την περίοδο της εκτύπωσης του *Γαλαξειδιού*, τους τελευταίους μήνες του 1946, ο Λαούρδας δεν βρισκόταν πλέον στην Αθήνα. Αναζητώντας κι εκείνος τον δικό του ο μύθο είχε εγκατασταθεί στην Κρήτη. Από τις αρχές Σεπτεμβρίου του 1946 ως τα τέλη Ιουλίου του 1947 δίδασκε στο γνωστό Ιδιωτικό Λύκειο «Ο Κοραΐς» του Ηρακλείου.¹⁷ Από τις πρώτες κιόλας μέρες της διαμονής του, μέσω του φιλόλογου Μελέου Παρλαμά (Πισκοπιανό 1911-Ηράκλειο 1997), παλιού συμφοιτητή του, ο οποίος είχε μεσολαβήσει ώστε να του ανατεθεί η διδασκαλία, φρόντισε να γνωριστεί με τον πνευματικό κύκλο που είχε συγκροτηθεί στην πόλη. Ξεκίνησε μάλιστα τη συγγραφή διαφόρων ιστορικών μελετών, μία από τις οποίες δημοσιεύτηκε εκείνο το έτος στα *Κρητικά Χρονικά*. Η συνεργασία του με το περιοδικό συνεχίστηκε και αργότερα.¹⁸

Τους πρώτους μήνες του 1947 ο Λαούρδας ζήτησε προφανώς από τη φίλη του να τον επισκεφθεί στο Ηράκλειο. Μόλις είχε κυκλοφορήσει το βιβλίο της και οι πρώτες εγκωμιαστικές κριτικές είχαν αρχίσει να κάνουν την εμφάνισή τους. Εκείνη, ανταποκρινόμενη στην πρόσκλησή του, τον επισκέφθηκε την περίοδο των διακοπών της Μεγάλης Εβδομάδας.

Η παρουσία της Βλάμη στην Κρήτη τοποθετείται το χρονικό διάστημα από την Κυριακή των Βαΐων (6 Απριλίου) ως τουλάχιστον τη Δευτέρα του Πάσχα (14 Απριλίου). Για τις κινήσεις της εκείνες τις μέρες, δεν διαθέτουμε λεπτομερείς πληροφορίες, και μία έρευνα προς αυτήν την κατεύθυνση θα αποδεικνυόταν εξαιρετικά χρήσιμη. Βέβαιο πρέπει να θεωρείται ότι γνωρίστηκε με όλα τα πρόσωπα με τα οποία συνομιλούσε ο Λαούρδας στο Ηράκλειο και θα έγινε κοινωνός του προβληματισμού που αναπτυσσόταν.

Κατά τη διάρκεια εκείνων των ημερών κάποια μέλη της συντροφιάς αποφάσισαν να κάνουν Ανάσταση στο οροπέδιο του Λασιθιού. Τη μεγάλη παρέα, που αναχώρησε με φορτηγό αυτοκίνητο από το Ηράκλειο το απόγευμα του Μεγάλου Σαββάτου (12 Απριλίου), αποτελούσαν, μεταξύ άλλων, οι Βλάμη, Λαούρδας, Λασιθιωτάκης, Παρλαμάς και Νικόλαος Σταυρινίδης (1895-1987). Λίγες ώρες αργότερα, έφτασαν στο χωριό Τζερμιάδο, όπου κατέλυσαν σε ένα ξενοδοχείο. Επρόκειτο για το «Διοικητήριο Άντρον», το πρώτο ξενοδοχείο φαγητού και ύπνου της περιοχής του οροπέδιου του Λασιθιού. Είχε κατασκευαστεί από τον Περικλή Δρυλλεράκη, διέθετε τέσσερα υπνοδωμάτια και ξεκίνησε να λειτουργεί από την 21η Απριλίου 1940. Για το ταξίδι της παρέας από το Ηράκλειο ως το Τζερμιάδο, τις κινήσεις των μελών της στην πρωτεύουσα του οροπεδίου, τις επαφές τους με τους ντόπιους, τις συζητήσεις τους, τον εκκλησιασμό τους και το γλέντι που ακολούθησε, ξημερώματα του Πάσχα, σε κάποιο καφενείο του χωριού, στο οποίο γλέντι πρωτοστάτησαν η Βλάμη

και ο Λαούρδας, έχει γράψει ο Παρλαμάς.¹⁹ Η μαρτυρία του αποδεικνύεται πολύτιμη για την κατανόηση των προσωπικοτήτων τους αλλά και των απόψεων που πρόσβουαν εκείνη την περίοδο.

Οι επαφές των Βλάμη και Λαούρδα φαίνεται ότι συνεχίστηκαν και το επόμενο χρονικό διάστημα. Από τον Ιούλιο του 1947, άλλωστε, μετά τη λήξη του σχολικού έτους, ο Λαούρδας εγκατέλειψε το Ηράκλειο και επέστρεψε στον Πειραιά. Γρήγορα, ωστόσο, χώρισαν οι δρόμοι τους.

Το 1948 ο Λαούρδας έλαβε υποτροφία από το Βρετανικό Συμβούλιο και βρέθηκε για σπουδές στην Οξφόρδη. Το 1949, εξασφαλίζοντας νέα υποτροφία, μετέβη στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής. Τα χρόνια 1950-1953 εργάστηκε ως ερευνητής στο Ινστιτούτο Βυζαντινών Σπουδών του Dumbarton Oaks. Επιστρέφοντας στην Ελλάδα, ανέλαβε από το 1954 τη διεύθυνση του Ιδρύματος Μελετών της Χερσονήσου του Αίμου (ΙΜΧΑ) της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών και εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη, όπου ανέπτυξε για χρόνια εντυπωσιακή δράση. Νυμφεύτηκε τη Λουίζα Συνδίκια, γόνο γνωστής οικογένειας της Μακεδονίας. Ο αιφνίδιος θάνατός του, το 1971, ήταν μεγάλη απώλεια για την πνευματική ζωή της πόλης.²⁰

Η Βλάμη, από την πλευρά της, αφοσιώθηκε στο γράψιμο. Την ίδια περίοδο θα γνωριστεί με τον εθνολόγο Παναγή Λεκατσά (1912-1970), τον οποίο θα παντρευτεί αργότερα.²¹ Ύστερα από δύο χρόνια, στα τέλη του 1949, κυκλοφόρησε το μυθιστόρημά της *Ο Σκελετόβραχος*,²² στο οποίο είναι εμφανείς οι επιρροές από τις ιδέες τόσο του Λαούρδα όσο και του Λεκατσά. Η αφήγηση ισορροπεί ανάμεσα στη λατρεία του παρελθόντος και στην αναγκαιότητα της προόδου. Εύστοχα έχουν επισημανθεί οι αντικρουόμενες ιδεολογικές ροπές του μυθιστορήματος.²³ Όμως αυτές, με βάση όσα προαναφέρθηκαν, έχουν την εξήγησή τους. Το βιβλίο απέσπασε ξανά εγκωμιαστικές κριτικές.²⁴ Και για τα δύο βιβλία της η συγγραφέας τιμήθηκε το 1952 με έπαινο από την Ακαδημία Αθηνών. Το ίδιο έτος ο *Σκελετόβραχος* βραβεύτηκε από την «Ομάδα των Δώδεκα».²⁵

Προς διερεύνηση παραμένει αν ο Λαούρδας είχε επικοινωνία με τη Βλάμη όλες αυτές τις δεκαετίες. Τόσο από το εξωτερικό, όπου ζούσε ως τις αρχές της δεκαετίας του 1950, όσο και από τη Θεσσαλονίκη, όπου διέμενε μόνιμα από το 1954, φαίνεται ότι παρακολουθούσε με αδιάπτωτο ενδιαφέρον τη μετέπειτα συγγραφική δουλειά της. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι στο διεθνές περιοδικό *Balkan Studies*, το επίσημο επιστημονικό όργανο του ΙΜΧΑ, το οποίο εξέδωσε και διηύθυνε ο ίδιος, φρόντισε να δημοσιευτεί το 1969 άρθρο για το έργο της.²⁶

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Εύας Βλάμη, *Γαλαξίδι, η μοίρα μιας ναυτικής πολιτείας*, Ξυλογραφίες Σπύρου Βασιλείου, Αθήνα 1947.

2. Για τη ζωή και το έργο της βλ. γενικά: Δημήτρης Δασκαλόπουλος, «Εύα Βλάμη. Παρουσίαση - Ανθολόγηση», *Η μεταπολεμική πεζογραφία. Από τον πόλεμο του '40 ως τη δικτατορία του '67*, τ. Γ', Αθήνα, Σοκόλης, 1992, σσ. 8-53· Παντοφίλη Βαρβαρήγου, «Χρονολόγιο Εύας Βλάμη», *Θέματα Λογοτεχνίας* 28 (Ιαν.-Απρ. 2005) 96-102 και «Χρονολόγιο Εύας Βλάμη», *Διαβάζω* 485 (Μάιος 2008): Εύα Βλάμη, σσ. 128-131· Α[λέξης] Ζ[ήρας], «Εύα Βλάμη», *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα, Πατάκης, 2018, σσ. 306-307. Αναλυτικότερα, βλ. τώρα, Παντοφίλη Βαρβαρήγου, *Εύα Βλάμη: Η ζωή και το έργο της*, διδακτ. διατριβή, Αθήνα, ΕΚΠΑ, 2012. Επιμέρους πτυχές της ζωής και του έργου της εξετάζονται σε άρθρα που δημοσιεύονται σε σχετικά αφιερώματα των περιοδικών: Νέα Εστία 1618 (1.12.1994), *Θέματα Λογοτεχνίας* 28 (Ιαν.-Απρ. 2005) και *Διαβάζω* 485 (Μάιος 2008).

3. Marcel Brion, «Μιχαήλ Άγγελος και Βιτόρια Κολόνα», μτφρ. Εύας Βλάμη, *Φιλολογικά Χρονικά*, 2.13-14 (31.7.1944) 39-44 και 15-16 (31.8.1944) 125-132.

4. Καταγράφονται εδώ οι σχετικές βιβλιοκριτικές: Α. Καραντώνης, *Ελλάς*, 6.1.1947· Ο 3^{ος} [Ρένος Ηρ. Αποστολίδης], *Ελευθερία*, 7.2.1947· Σ. Μελάς, *Εστία*, 14.2.1947· Ι. Δ. Μητρόπουλος, *Το Γαλαξίδι*, 14.2.1947· Γ. Γεραλής, *Η Βραδυνή*, 25.2.1947· Π. Χάρης, *Ελευθερία*, 29.5.1947 (= *Μικρή Πανακώθηκη*, Σειρά Β', Αθήνα 1975, σ. 149· Α. Πανσέληνος, *Η Μάχη*, 12.7.1947· Ν. Βρεττάκος, *Ελευθερία Γράμματα* 2.3 (15.7.1947) 65· Γ. Χατζίνης, *Νέα Εστία* 492 (1.1.1948) 68· Α. Θρύλος, *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση* 4.2 (Μάρτ. 1949) 79-80· Κλ. Π[αράσχος], *Η Καθημερινή*, 4.5.1950. Πρβλ. Δ. Δασκαλόπουλος, «Εύα Βλάμη», ό.π. (σημ. 2), σ. 26· Αλ. Αργυρίου, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας*, Δασκαλόπουλος, Αθήνα, Καστανιώτης, 2004, σ. 206, 372 και 458· Π. Βαρβαρήγου, *Εύα Βλάμη: Η ζωή και το έργο της*, ό.π. (σημ. 2), σσ. 95-109. Στις παραπάνω κριτικές πρέπει να προστεθούν ακόμη δύο: Μ. Ροδάς, *Το Βήμα*, 9.1.1947 και Β. Βαρίκας, *Τα Νέα*, 17.1.1947. Ευχαριστώ τον Λάμπρο Βαρελά για την υπόδειξη των κριτικών και την παροχή φωτογραφιών τους.

5. Κώστας Λασσιθιωτάκης, *Νέα Χρονικά* 76-25 (29.3.1948).

6. Για την εφ. *Νέα Χρονικά* βλ. Ξενοφώντας Παγκαλιάς, «Οι εφημερίδες του Ηρακλείου 1881-1983», *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, 7.36 (Οκτ.-Δεκ. 1983) 368 αρ. 59.

7. Από τις συνεργασίες του εκείνης της περιόδου, επισημειώνονται όσες δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό *Κρητικά Γράμματα*, του οποίου εκδόθηκαν δύο τεύχη το καλοκαίρι 1946 στο Ηράκλειο: Valentina Magnoni, «Φιλοσοφικές και μουσικές αξίες στο Greco», Απόδοση Κ. Α[σσιθιωτάκης], 1 (Ιούν. 1946) 19-21· «Προεισαγωγικά. παραίτηση για μια μελέτη πάνω στη σκέψη του Γ. Σαραντάρη», 2 (Ιουλ.-Αύγ. 1946) 51-54· Giuseppe Ungaretti, Pietà, Απόδοση Κ. Α[σσιθιωτάκης], 2 (Ιουλ.-Αύγ. 1946) 55· Giovanni Papini, George Bernard Shaw, μτφρ. Κ. Α[σσιθιωτάκης], 2 (Ιουλ.-Αύγ. 1946) 59-60.

8. Για τη ζωή και το έργο του βλ. Στυλιανός Αλεξίου, «Κώστας Λασσιθιωτάκης (1908-1985). Νεκρολογία», *Κρητικά Χρονικά*, περ. Γ', 26 (1986) 315-317+πίν. ξδ' (= *Κείμενα φιλίας και μνήμης*, Ηράκλειο, Δοκιμάκης, 2010, σσ. 73-76).

9. Α. Ζήρας], «Βασίλειος Λαούρδας», ό.π. (σημ. 2), σσ. 1218-1219.

10. Βλ. σχετικά Γιάννης Ε. Χατζημανωλάκης, *Χρονικό της Πειραιϊκής πνευματικής ζωής (1835-1973)*, Βραβείο «Πειραιϊκού Συνδέσμου», Πειραιάς 1973, σσ. 121, 127, 145 και 182.

11. Για το συγγραφικό έργο του, της περιόδου 1941-1944, βλ. Ι. Α. Παπίγκης, «Βιβλιογραφία Βασιλείου Λαούρδα», *Μελετήματα στη μνήμη Βασιλείου Λαούρδα*, Θεσσαλονίκη 1975, σσ. 5-7 (αρ. λημμάτων 41-62). Το περιεχόμενο των άρθρων έχει αναλύσει λεπτομερώς ο Κώστας Λασσιθιωτάκης, «Το πάθος του Ιδανισμού», *Μελετήματα στη μνήμη Βασιλείου Λαούρδα*, Θεσσαλονίκη 1975, σσ. 55-73.

12. Για το περιοδικό βλ. Μ[αρία] Α[ντωνίου]-Τ[ζιου], «Φιλολογικά Χρονικά», *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ό.π. (σημ. 2), σσ. 2289-2290. Λεπτομερέστερα, Αλεξάνδρα Κ. Μπουφέα, *Τα λογοτεχνικά περιοδικά της Κατοχής*, Αθήνα, Σοκόλης, 2006, σσ. 233-275.

13. Αλ. Μπουφέα, *Τα λογοτεχνικά περιοδικά της Κατοχής*, ό.π. (σημ. 12), σσ. 254-260, 262 και 271.

14. Βλ. σχετικά Ι. Α. Παπίγκης, «Βιβλιογραφία Βασιλείου Λαούρδα», ό.π. (σημ. 11), σσ. 7-9 (αρ. λημμάτων 63-97).

15. Βασ. Λαούρδας, «Παντελής Πρεβελάκης», *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση* 2.5 (Ιουλ. 1946) 145-147 (= *Φιλολογικά δοκίμια*, Εισαγωγή και επιμέλεια Ντίνος Χριστιανόπουλος, Θεσσαλονίκη, Διαγώνιος, 1977, σσ. 77-84).

16. Τον επηρεασμό της Βλάμη από το έργο του Πρεβελάκη έχει επισημάνει ο Δ. Δασκαλόπουλος, «Εύα Βλάμη», ό.π. (σημ. 2), σ. 15. Περισσότερα για το ζήτημα βλ. Π. Βαρβαρήγου, «Το Χρονικό μιας Πολιτείας του Π. Πρεβελάκη και το Γαλαξίδι της Εύας Βλάμη: Παράλληλες Πολιτείες», *Πρακτικά της 3ης Συνάντησης Εργασίας Μεταπτυχιακών Φοιτητών. Τμήμα Φιλολογίας*. 9-10 Απριλίου 2005, Αθήνα, ΕΚΠΑ, 2007, και *Θέματα Λογοτεχνίας* 33 (2006): Αφιέρωμα στους Πρεβελάκη - Καζαντζάκη, σσ. 86-100.

17. Για τη ζωή και τη δράση του στην πόλη βλ. Μενέλαος Γ. Παρλαμάς, «Βασίλειος Λαούρδας», *Κρητικά Χρονικά* 23 (1971), σσ. 471-481 (= *Ανάλεκτα*, Προλεγόμενα: Μανόλης Καρέλλης - Στυλιανός Αλεξίου, Ηράκλειο, Δήμος Ηρακλείου, 1988, σσ. 311-315)· Π. Πρεβελάκης, «Μνημόσυνο στον Βασίλειο Λαούρδα, τον πάθει μάθος θέντα», *Μελετήματα στη μνήμη Βασιλείου Λαούρδα*, Θεσσαλονίκη 1975, σσ. 29-43 (κυρίως 42-43)· Μ. Γ. Παρλαμάς, «Κρητικός Επιτάφιος», *Μελετήματα στη μνήμη Βασιλείου Λαούρδα*, Θεσσαλονίκη 1975, σσ. 49-54.

18. Από τις μελέτες που τυπώθηκαν το 1947 στην Κρήτη βλ. Μπάριμπα-Παντζελιού, *Το τραγούδι του Δασκαλογιάννη*, επιμ. Βασ. Λαούρδα, Χαρτογραφία: Κωνστ. Λασηθιωτάκη, Ηράκλειο, «Μούρμελ», 1947, και «Η επανάσταση των Σφακιανών και ο Δασκαλογιάννης κατά έγγραφα του Τουρκικού Αρχείου Ηρακλείου», *Κρητικά Χρονικά* 1 (1947) 275-290.

19. Μ. Γ. Παρλαμάς, «Κρητικός Επιτάφιος», ό.π. (σημ. 17), σσ. 51-54.

20. Α. Ζ[ήρας], «Βασίλειος Λαούρδας», ό.π. (σημ. 9), σσ. 1218-1219.

21. Για την κοινή πορεία τους βλ. Π. Βαρβαρήγου, «Ο Παναγής και η Εύα: Σύντροφοι και συνοδοιπόροι στη ζωή και στην τέχνη», *Παναγής Λεκατσάς. Ένας αυτοδίδακτος φιλόλογος, ιστορικός και ανθρωπολόγος*, επιμ. Χρίστος Αλεξίου - Αριάδνη Γκάτζου-Τάττη - Δημήτρης Ι. Κυρτάτας - Βασίλης Λεντάκης, [Ιθάκη], Δήμος Ιθάκης, 2020, σσ. 23-40.

22. Εύας Βλάμη, *Ο Σκελετόβραχος*. Μυθιστόρημα, Αθήνα 1949.

23. Βλ., κυρίως, Αγγέλα Καστρινάκη, *Η λογοτεχνία στην ταραγμένη δεκαετία 1940-1950*, Αθήνα, Πόλις, 2005, σ. 530 σημ. 116.

24. Βλ. σχετικά Δ. Δασκαλόπουλος, «Εύα Βλάμη», ό.π. (σημ. 2), σ. 26· Αλ. Αργυρίου, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας*, τ. Δ', ό.π. (σημ. 4), σσ. 459-460· Ο ίδιος, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψή της στα χρόνια της επισφαλούς δημοκρατίας (1950-1956)*, τ. Ε', Αθήνα, Καστανιώτης, 2005, σσ. 292 και 295· Π. Βαρβαρήγου, *Εύα Βλάμη: Η ζωή και το έργο της*, ό.π. (σημ. 2), σσ. 194-221.

25. Αλ. Αργυρίου, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας*, τ. Ε', ό.π. (σημ. 23), σ. 97 και Α. Ζ[ήρας], «Εύα Βλάμη», ό.π. (σημ. 2), σ. 307.

26. Thomas Doulis, «Eva Vlami and the imprisonment of the past», *Balkan Studies* 10.1 (1969) 95-104.

Κώστας Γ. Τσικνάκης

Λευτέρης Ιερόπαις, ένας αποσιωπημένος ποιητής των ορίων. Παραδοσιακός ως προς τη μορφή αλλά κρίσιμα μοντέρνος ως προς το φρόνημα

Για τον Λευτέρη Ιερόπαιδα (1919/1920-1945) η αλήθεια είναι ότι συνεχίζουμε να μη γνωρίζουμε αρκετά: για τη σύντομη ζωή του, τη νεανική πολιτική δράση του από το 1938-1939 ως το 1945 και ιδίως για την ενασχόλησή του ως λογοτέχνη, που μάλλον συμπίπτει ή «συνυπάρχει» χρονολογικά με την πολιτική του δράση. Για τα πρώιμα χρόνια του, περισσότερες πληροφορίες έχουμε σήμερα από την όχι και τόσο συστηματική κριτική και γραμματολογική έρευνα, η οποία ωστόσο άρχισε να ενδιαφέρεται για εκείνον ουσιαστικά μετά το 1974, συγκεντρώνοντας από εδώ και από εκεί τις ελάχιστες και γενικόλογες αναφορές, που κι αυτές ακόμα θα έλεγα πως προέκυψαν φιλάργυρα (και μάλιστα προ 55 και πλέον ετών) από τον αδελφό του, Νικόλαο. Κι αυτό όταν το 1965 ανέλαβε να συγκεντρώσει σε μια εκτός εμπορίου, αναμνηστική έκδοση όσα ποιήματα είχαν διασωθεί μεταξύ φίλων και οικείων!¹ Αρχικός σκοπός αυτού του γραμματολογικού άρθρου είναι να προσκομίσει κάποια νέα στοιχεία για το οικογενειακό περιβάλλον του Ιερόπαιδος, αποκτημένα από την έρευνα του προπολεμικού και του μεταπολεμικού ημερήσιου αθηναϊκού τύπου. Ένα βασικό, κατά τη γνώμη μου, εύρημα είναι η δημοσίευση του αγγελτήριου της κηδείας της μητέρας τους στην εφ. *Εμπρός* (31.5.1925) που παρατίθεται πιο κάτω:

Την προσφιλή μας σύζυγον, μητέρα, θυγατέρα, αδελφήν και εγγονήν
KATINAN X. IEPOTAIΔOY
(ετών 38)

Θανούσαν χθες κηδεύομεν σήμερα, Κυριακήν και ώραν 10 ½ π.μ., εκ της οικίας
μας οδός Προπυλαίων αριθ. 12, εις τον ιερόν ναόν
του Αγίου Ιωάννου (Γαργαρέττα).
Αθήναι τη 31η Μαΐου 1925.

Ο σύζυγος Χαράλαμπος Ν. Ιερόπαις. Τα τέκνα Νικολ. Ιερόπαις, Ολυμπία Ιερόπαι-
δος, Ελευθέριος Ιερόπαις. Οι γονείς Παρασκευή Γ. Κεφάλαια, Ολυμπία Ιερόπαιδος.
Οι αδελφοί Αρετή Χ. Κουμπή, Κωνσταντίνος Γ. Κεφάλαια, Χρήστος Κουμπής,
Παναγ. Ιερόπαις, Λιλή Ιερόπαιδος. Η μμάμη.

Το αγγελτήριο ξεκαθαρίζει οριστικά κάποιες υποθέσεις και ερωτήματα που είχαν τεθεί από τους λίγους ενδιαφερόμενους για τον Ιερόπαιδα,² καθώς από την επίσημη είδηση του θανάτου της νεαρής μητέρας – μόλις 38 ετών (ενδεχομένως από την τότε μάστιγα της φυματίωσης) – ειδοποιούμαστε ότι ο Λευτέρης ήταν το τρίτο παιδί της οικογένειας του Χαράλαμπου και της Κατίνας Ιερόπαιδος, με δυο μεγαλύτερα αδέρφια, τον Νικόλαο (ο οποίος ζούσε οπωσδήποτε ως το 1965-1966) και την Ολυμπία. Με την ευκαιρία όμως αυτού του ευρήματος και μερικών ακόμα που είναι περισσότερο σχετικά με τον πρωτότοκο Νικόλαο, θεώρησα ότι δεν θα ήταν άστοχο να γίνει μια εν συντομία συγκέντρωση των όσων έχουμε υπόψη μας για έναν ποιητή που η μορφή του διασώθηκε μόνο σε ένα σκίτσο (καμωμένο – χωρίς να είναι βέβαιο – από τον ασχολούμενο με τη ζωγραφική αδελφό του)³ και που, κατά τα φαινόμενα, όσα έγραψε έμειναν εκτός της λογοτεχνικής περιμετρικής της δεκαπενταετίας 1930-1945. Λέω ότι ήταν τα γραπτά του «εκτός περιμετρικής», διότι όχι μόνο δεν έτυχαν της προσοχής αυτών που διάβαζαν ποιήση και νοιάζονταν γι' αυτήν σ' εκείνα τα προπολεμικά χρόνια, αλλά δεν έτυχαν της ανάλογης προσοχής των ενδιαφερομένων και αργότερα, όταν συσσωματώθηκαν, όπως είπαμε, το 1965, στην αναμνηστική/τιμητική έκδοση για τα είκοσι χρόνια από τον θάνατό του.

Από τα ερευνητικά δεδομένα που μας χορήγησε ο Κ. Γ. Τσικνάκης,⁴ γνωστός από τη συστηματική εργασία του στο «Ιστορικό Αρχείο της Ελληνικής Νεολαίας», συμπεραίνουμε πως ο Ιερόπαις άρχισε να φοιτά το 1930 ή το 1931 στο Ελληνικό / Κλασικό Τμήμα της Βαρβακειού Προτύπου Σχολής, εξ ου και οι συνεργασίες του στο περιοδικό της, *Μαθητική Ζωή*. Ωστόσο, αν και η επόμενη εμφάνισή του ήδη εισαγμένου στη Νομική Αθηνών Ιερόπαιδος στον χώρο των γραμμάτων, το 1938, δείχνει μια αξιοσημείωτη ωριμότητα, δεν ήταν απαρχή, όπως θα φανταζόταν κανείς, μιας συχνότερης παρουσίας.⁵ Μνεία της παρουσίας του έχουμε και πάλι μετά από χρόνια, το 1960, όταν η Έλλη Αλεξίου αναδημοσίευσε στο αφιερωματικό τεύχος του περ. *Επιθεώρηση Τέχνης* για τους «Συγγραφείς στην Αντίσταση» (τχ. 87-88, Μαρτ.-Απρ. 1962), ένα εισαγωγικό της άρθρο, γραμμένο στο Βουκουρέστι το 1961,

Λευτέρης Ιερόπαις

όπου και αναφέρεται συνοπτικά στον Ιερόπαιδα. Κυρίως όμως το 1965, με την αναμνηστική, όπως ήδη αναφέραμε, συγκεντρωτική έκδοση των ποιημάτων του, που επιμελήθηκε και προλόγισε ο αδελφός του Νίκος, στην οποία και μάθαμε τις κατά τεκμήριο ακριβέστερες χρονολογίες γέννησης και θανάτου του, μα ατυχώς όχι περισσότερα.

Έκδοση πάντως που υπήρξε από μίαν άλλη πλευρά ευεργετική, καθώς έγινε ένα είδος κιβωτού της άγνωστης ευρύτερα και διάσπαρτης ποίησης του Ιερόπαιδος: από αυτήν τον γνώρισαν στα επόμενα χρόνια όσοι αντιμετώπισαν σοβαρά την ποίησή του και δεν θεώρησαν το παραδοσιακό της μορφής της ως εμπόδιο για να τη δεχτούν ως έναν καθαυτό μοντέρνο λόγο, που εγκιβωτίζει σε αρκετά από τα ποιήματα την ηθική κρίση, την αίσθηση της αποξένωσης και προπάντων την κρίση συνείδησης που ήταν κυρίαρχο μοτίβο στους σημαντικότερους (ανεξαρτήτως μορφολογίας) έλληνες ποιητές του 20ού αιώνα. Όμως παρά τα φαινόμενα, παρά το ότι δηλαδή εμφανίζονται και πολύ πρόσφατα κείμενα εκθειαστικά για τον Ιερόπαιδα,⁶ το ενδιαφέρον των νέων προσεγγίσεων στην περίπτωση του σχετίζεται πολύ περισσότερο με την «πολιτική ηθική» του παρά με την «ποιητική», αν προστρέξουμε στο κριτικό αντιθετικό ζεύγος εννοιών που επινόησε άλλοτε ο Δημήτρης Μαρωνίτης, αναφερόμενος σε τρεις ποιητές της λεγόμενης πρώτης μεταπολεμικής γενιάς. Εξαιρώντας, λοιπόν, μερικές θετικές για την ποίηση του Ιερόπαιδος αναφορές του Αλ. Αργυρίου,⁷ οι οποίες όμως δεν μετατόπισαν τον γραμματόλογο από την εμμονή του να επιμένει στην εξορία του παραδοσιακού λυρισμού από κάθε σύναξη της ουσιαστικά μοντέρνας στο φρόνημα ποίησης, θα έλεγα ότι ο μόνος που με γνώση, ευαισθησία και συναίσθηση τον αξιολόγησε ως σημαίνοντα ποιητή είναι ο Γιώργος Μαρκόπουλος,⁸ στη λιγοσέλιδη αλλά ρητά επικεντρωμένη στα ποιητικά μονογραφία του.⁹ Προσέγγιση εμπνευσμένη που, πάντως, έστω και με λίγα λόγια, επεσήμανε με έμφαση τα ειδοποιά σημεία της ποίησης του Ιερόπαιδος, ότι δηλαδή:

Εκείνο που προέχει στην περίπτωσή του είναι η απόσταση της αισθητικής του από τη βροντώδη ματιέρα της μπροσούρας. Κάτι που εκείνη την εποχή δεν συνηθιζόταν και τόσο ανάμεσα στους ποιητές του επαναστατικού, τουλάχιστον, αποκαλούμενου χώρου. Όσο για [...] την εκλεκτικότητά του, την πολύ καλή τις περισσότερες φορές μετρική του, τη δυνατή εικονοποιία, τις διακριτικά ελλοχεύουσες μεταφυσικές αγωγίες, την αίσθηση της μοναξιάς και του θανάτου που αποπνέουν οι στίχοι αλλά και τη γοητεία – παρά το ζοφερόν – της γραφής του [...] μας θυμίζει ευτυχισμένες στιγμές της νεορομαντικής σχολής του μεσοπολέμου.¹⁰

Όπως φαίνεται και από το αρκετά μεταγενέστερο (2021) κείμενο του Κ. Γ. Τσιχνάκη, στο οποίο ο ερευνητής επιχείρησε μια σύνοψη των μετρημένων στα δάχτυλα ουσιωδών κρίσεων για τον Λευτέρη Ιερόπαιδα, οι περισσότεροι που ασχολήθηκαν μ' αυτόν, με τη ζωή και τη δράση του, διάλεξαν να εστιαστούν στην «πολιτική» και «ακτιβιστική» πλευρά του, τη συμμετοχή του (παρά τις περί του αντιθέτου ιδεολογικές δεσμεύσεις των τεταρτοδιεθνοιστών) στον πόλεμο του '40 με το Τάγμα των Χιονοδρομών, στη σύμπραξή του με ορισμένες από τις συνεχώς αναδιατασσόμενες τάσεις της λεγόμενης «αριστερής αντιπολίτευσης». Αποφεύγοντας όμως έτσι να αξιολογήσουν ουσιωδώς τη λογοτεχνία του, η οποία βρίσκεται σ' ένα συνεχή διάλογο με την εποχή χωρίς να προσφέρει στις ρητορικές μεγαλοστομίες της «στρατευμένης ποίησης». Μικρό παράδειγμα η

εξής, σχεδόν καρικατική κατακλείδα από το πρώτο μέρος της «Μπαλάντας της νύχτας»,

Τη νύχτα είν' άπειρες γωνίες που οι άνθρωποι
στέχονται σιωπηλοί κι απελπισμένοι.
Ξέροντας πως κάποια θηλιά που κρέμεται,
θα σφιχτεί και θα πνίξει όποιον σωπάει.
Το ότι ένας άνθρωπος σωπάει, νιώθεται,
μα όταν σωπάει ένας λαός, πεθαίνει.¹¹

Η, το παρακάτω απόσπασμα από το δεύτερο μέρος του ίδιου ποιήματος:

Μα υπέρπολλοι είν' οι άνθρωποι και πίστεψαν
πως τ' όραμα το φωτεινό έχει σβήσει
κι όχι πως σκοτεινιάζει γιατί' ενύχτωσε.
Κι όποιος το πολιτικό του αστέρι αφήσει,
στην απέραντη νύχτα βγαίνει ο θάνατος,
που ξαφνικά θα πάει να τον χτυπήσει.¹²

Ασφαλώς την κατεύθυνση αυτή, προς τα πολιτικά, την ευνόησε και τη διευκόλυνε η συμμετοχή του Ιερόπαιδος κατά την Κατοχή στην παράνομη οργάνωση των Άγι Στίνα και Κορνήλιου Καστοριάδη.¹³ Ιδιαίτερα όμως παρακινητική προς τη δημοσιογραφική αντίληψη ήταν η προηγούμενη χρονικά συμμετοχή του κατά τα φοιτητικά του χρόνια (που συνέπεσαν με το καθεστώς της 4ης Αυγούστου), σε μια ανομοιογενή ομάδα νέων (φοιτητών και εργατών) που είχαν πολιτικές θέσεις συγκλίνουσες με τον χώρο της Τετάρτης Διεθνούς. Μεταξύ των μελών της ήταν και πάλι ο Καστοριάδης, ο Ανδρέας Παπανδρέου, που ήταν υπεύθυνος έκδοσης του ομόδοξου, παράνομου περ. Προλετάρειος, ο Τάκης Κύρκος (αδελφός του Λεωνίδα), ο ήδη οργανωμένος στην ΕΟΚΔΕ Μενέλαος Μεγαριώτης, κ.ά.¹⁴ Στις «Προσωπικές αναμνήσεις», που περιλαμβάνονται ως Μεγαριώτης, κ.ά.¹⁵ αναφέρεται απλώς ως περίπου νοσταλγική ανάκρηξη στο απόσπασμα,¹⁵ αναφέρεται απλώς ως περίπου νοσταλγική ανάκρηξη η σύλληψη της παρέας το 1939 από την Υπηρεσία Ασφαλείας του καθεστώτος Μεταξά, ενώ μνημονεύεται μεταξύ των άλλων συλληφθέντων και ο Λ. Ιερόπαις. Ωστόσο, από τις άλλες, σχετικές με το θέμα δημοσιεύσεις που ακολούθησαν στα επόμενα χρόνια ως απαντήσεις ή συμπληρωματικά σχόλια στην αφήγηση Παπανδρέου, συμπεραίνεται, αν και όχι με απόλυτη βεβαιότητα, ότι δεν ήταν τυχαία η σύλληψη αλλά αποτέλεσμα της κατάθεσης/ομολογίας Παπανδρέου, όπως και του γεγονότος ότι βρέθηκε στην κατοχή του από την Ασφάλεια ονομαστική κατάσταση των συνδρομητών του Προλετάρειου και βέβαια των μελών της παρέας!¹⁶

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Λευτέρης Ιερόπαις, *Το κράτος του πολέμου*, Αθήνα, Φέξης, 1965. Στον αινιγματικό τίτλο αυτής της πρώτης, εξαιρετικά λιτής (ως προς την εμφάνισή της) ιδιωτικής έκδοσης, που παραπέμπει πιθανώς στις πολιτικές θέσεις του Λ. Ιερόπαιδος και όχι στην ποίησή του (εκτός και αν ο τίτλος υπονοεί την κραταιότητα/επικυριαρχία του πολέμου), ως προσθέσουμε και την εύλογη απορία: είναι τουλάχιστον περίεργο το ότι συγκεντρώνονται στην έκδοση, από τον αδελφό του Νίκο, όλα τα ποιήματα, χωρίς όμως να γίνεται καμιά μνεία περί ποιημάτων στο εξώφυλλο του βιβλίου! Να προσθέσουμε εδώ ότι οι εκδόσεις Φέξη, ιδιαίτερα δραστήριες στη δεκαετία του '60, είχαν ως μόνιμο σχε-

Όρες περνούν για να διαβούν, κι ο λαός ο συναγμένος
με βάγια και με φοίνικες φαιδρά τους προβοδά.
Κινάει στερνά κι ο Βασιλιάς· με δύναμη τραβά

το χαλινό του αλόγου του και τρέχει αρματωμένος.
Φωνές ακούς κι αλαλαγμούς από χιλιάδες χείλη,
ώς ότου αργά οι βαρδιάτορες κλειουν τη βαριά την πύλη.

Λίνος Ν. Πολίτης

Σημείωση: Το σονέτο αυτό δημοσιεύτηκε στο αλεξανδρινό περιοδικό *Αργώ* (τχ. 15, 7.6.1926, σ. 58), όταν ο δημιουργός του, ο γνωστός ιστορικός και μελετητής της νεοελληνικής λογοτεχνίας, πανεπιστημιακός και ακαδημαϊκός Λίνος Πολίτης (1906-1982) ήταν μόλις είκοσι ετών. Ίσως είναι από τα ελάχιστα δημοσιευμένα ποιήματά του. Πάντως δεν αποδελτιώνεται στα «Δημοσιεύματα Λίνου Πολίτη» στον τιμητικό τόμο *Αφιέρωμα στον καθηγητή Λίνο Πολίτη* (Θεσσαλονίκη 1979), τον οποίο επιμελήθηκαν οι μαθητές του. Αν και νεανικό (είναι από τις πρωιμότερες δημοσιεύσεις του), παρουσιάζει ενδιαφέρον. Από τη θεματική του σονέτου μαρτυρείται το ενδιαφέρον του νεαρού ποιητή για τη βυζαντινή περίοδο, ενώ από τη στιχουργική μορφή του διαπιστώνουμε ότι το σονέτο και γενικά τα μετρικά ζητήματα τον απασχολούσαν από νωρίς. Την ίδια χρονιά δημοσίευσε βιβλιοκριτική για τη μελέτη του Διον. Α. Ζακυθηνού *Το σονέτο στη νεοελληνική ποίηση (Ιστορία - μορφολογία)*, Αθήνα 1926, στο *Δελτίον του Ακαδημαϊκού Ομίλου* 3 (Μάρτ. 1926) 77-79. Δεν γνωρίζουμε αν δημοσίευσε τα υπόλοιπα δύο σονέτα της βυζαντινής τριλογίας του ή άλλα ποιήματα.

ΠΟΙΗΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΙΑΚΗ ΔΙΑΛΕΚΤΟ

Παντελής Κακολής (γενν. 1933)

Στον εθνικό βάρδο της Κύπρου Βασίλη Μιχαηλίδη

Παραμελημένον τόπον έλαχεν να γεννηθείς,
που 'ν είδεν δροσιάν να πίννουν νέα φκιόρα, να βλαστούν·
έθελες με σιουράντζαν να 'βρεις τρόπον να σταθείς,
με φωδιάν έγγραφες στίχους για να μέν ίξιχαστούν.

Με την γλώσσαν τούς δασκάλους 'εν ήβρες λοαρκασμόν,
όμως στο 'νεκούτρεμαν σου μες στα βάθη της ψυσής
ενεφάνισκεν μια λάμψη που σου 'δίαν φωτισμόν
τζ' έδειχνεν σου μονοπάτιν να κλουθάς, να μέν χαθείς.

Στες ενιά Δευτερογιούνη έτυχεν ν' ακροαστείς
πως εγίνην 'πού τους Τούρκους μες στην Κύπρον ματζελειόν·
ο Κυπριανός εστάθην βλάμπουρον αγωνιστής,
αγκωνάριν για την πίστην στης φυλής τον θεμελιόν.

Τζ' έγγραφες τα εις την γλώσσαν τούς παππούες καθαρήν,
τζ' ως την σήμερον κραδικιέται τζ' έν' καμάριν τούς Ρωμιούς
πως η Κύπρος εδακκάστην 'πού κουφήν φαρματζερήν,
τζαι αντίδοτόν της είναι ο σωφρονισμένος νους.

Όσα χρόνια τζ' αν διαβούσιν, η φοέρα τζ' η σκλαβικιά
ατσαλώνουν μας την πίστην πως ενά 'ρτει ο τζαιρός
να ξεβούν στο μείτάνιν η τιμή τζ' η αθρωπιά,
ένας νήλιος να 'ν' για ούλλους, στον γυρόν του φωτερός.

Α. Κ. Τόφαλλος (1943)

Η Τταλλού η βασιλιτζιά

«Ίνταμπου 'ν' τούτη η μυρωδικιά
που 'γέμωσεν την γειτονιάν,
πέτε μας, ίντα τρέσει;»
«Έν' η Τταλλού η βασιλιτζιά
που στέκει στο ξωπόρτιν
τζ' άμαν της ντζίσεις τα κλωνιά
σιονώννει βίρα μυρωδικιάν
τζαι τεσ γλυκάες π'όσει.»

Κυριάκος Ευθυμίου (γενν. 1954)

Ο μαντατοφόρος

Εξεβήκαν 'πού τους τάφους κάτι Αρχαίοι
να θκιανευτούσιν νάκκον στον Μακρύδρομον.

Άμαν είδασιν τα γουρσουλλίκκια μας,
άμαν είδαν τεσ σημαίες τζαι τα τέλλια,
εστραφήκαν βουρητοί τζ' εμπήκαν μες στα χώματα.

Έμεινεν πίσω ο μαντατοφόρος.
Μες στη μέσην της στρατάς σ'συφτός.

Εδίκλησεν πάνω
τζ' εθώρεν μας.

'Έν είπεν τίποτε.
Τίποτε.

Εθώρεν μας.

Τάσος Αριστοτέλους (γενν. 1955)

Τζαι ποιος νικά τον Χάρο;

Ήρτεν εφές ο Χάροντας, ντυμένος μες στα μαύρα,
τζ' έβκαλλεν 'πού το στόμαν του ούλλον φωδικιάν τζαι λαύραν.
Λαλεί μου: «Άνου, πάμεντε στο μακρινόν ταξίδιν»,
τούτα τα λόγια είπεν μου τζ' είσεν δημμένον φρύδιν.
Λαλεί μου: «Χάτε, βκιάζουμαι, τζαι κάμνε καίρρέττιν,
μέν ποσκολιέσαι, γλήορα, πριχού τα κάμω φέττιν.
Αν νευριάσω μιαν βολάν, αστράφτει, πουμπουρίζει,
αν νευριάσω δκυο τζαι τρεις, το γαίμαν κουτουκλύζει.
Να πω, τραβώ την σπάθαν μου τζαι κόβκω τζεφαλάες,
ρέσσω τζαι πκιάννω τες ψυσές 'πού σπίθκια τζαι αυιάες.
'Εν έχω μέσα μου καρκιάν, έν' η καρκιά μου πέτρα,
λάχτα τζαι μέν μου περαρχείς τζαι ως το τρία μέτρα.
Να μέν τραβήσω το σπαθίν τζαι να σε κομμαθκιάσω,
ήρτα δαμαί πεμπάμενος τζαι την δουλειάν να σάσω.»
Ευτύς η πόρτα άνοιξεν τζαι δκυο σελιονούδκια
μπαίννουσιν μέσα ολόχαρα, τα δκυο μου αγγονούδκια.
Τζαι μάτσα μούτσου τον παππούν, χάδκια τζαι πούρρου πούρρου,
εδάρκωσεν ο Χάροντας τζ' εκόπηκεν του βούρου.
Να μέν τον δουν κλαμούμενον αδρώπινα αμμάθκια,
έτσι ορκίστην στον Θεόν, να μέν καμνει κχεσάθκια.
Αμμά ραΐζουν τες καρκιές τούτα τα αγγονούθκια,
τζαι πέτρινες τζαι κούγκρενες, κάμνουν τες κομματούθκια.

Μαρίνα Αρμεύτη (γενν. 1974)

Το ζευκάριν

Ούλα τα βούθκια στο ζευκάριν χαρκούμαι έν' τ' αντρόνουν
δίχα του άλλου, μανιχός, κανένας δεν ημπορεί.
Το χώμαν θέλει θκυο για να γιωρκήσει
αν 'ποσταθει το έναν ζωντανόν
πρέπει τζαι τ' άλλον να ξαρκήσει.
Ο μάστρος του αντρούνου έν' ο νους
τζείνος σπέρνει, τζείνος θερίζει
τζείνος συμπουρκά να προχωρούσιν
σγοιαν λάμνουν ίλαρα
ούλα που να προσεύκουνται
τζαι με τ' αμμάθκια μανιχά λαλείς συνεννοούνται.
Μα αν δώκει τζ' έν ιτσαττίσει ο νους
κόφκεται 'πού την μέσην ο ζυός

πετάσσονται
τσαλαπατούν το χώμαν
τζ' ούλλος ο κόπος δεν 'φελά
μόνον όχτους τραππηούσιν
τζαι τον νουν τους καταησείκουν τον.
Μα αν είσαι πέρτικα
αν είσαι καρακάξα
καλλύττερα να πελλοπετάς
παρά να κάμνεις πως σου περνά τζαι σέναν το ζευκάριν.
Από την υπό έκδοση ποιητική συλλογή Μέλισσα ή υμενόπτερο.

Παναγιώτης Νικολαΐδης (γενν. 1974)

Τα παπούτσια της μάππας

Απρίλης του 1985
Δημοτικόν Σχολείον Ελένειον.
Μες στο προαύλιον
παίζουμεν μάππαν το διάλειμμα
με τα κοντοπαττέλινα
τζαι τα παπούτσια με τους ττάππους.
Άξιππα παΐζει το κουδούνιν
τζαι σικκιρτούμεν ούλλοι
γιατί μπαίνει
μες στην μέσην η δασκάλα
την ώραν που χογλά το σίερον
τζαι πέμπει μας ούλλους
γλήορα γλήορα στο μάθημαν
δρωμένους σούππα λούμαν.
Όπως επήαινα
διφασμένος τζαι δρωμένος
μες στην τάξην
επέρασεν 'πού δίπλα μου
η μυρωθκιά της άνοιξης
με κάτι 'μμάθκια πράσινα
τζαι μελιδσΐα
σαν γιασεμίν τζαι σαν κυκλάμινον
δκυο τρία σελιόνια πάνω στα μαλλιά
τζ' έναν σειλούιν ολοκόττινον
που 'χαμογέλασεν
τζ' εσχόρπισεν
ούλλον μου το γαίμαν.
'Ητουν ο κόσμος 'κόμα ακομμάθκιαστος.

ΓΛΩΣΣΑΡΙ

αγγονούθκια: εγγονάκια
 ακγωνάριν: ακρωγωνιάος λί-
 θος
 αζούρωτος: αμόλυντος, καθα-
 ρός
 άμα(ν): όταν
 αμμά: αλλά
 αμμάθκια: μάτια
 αντρόδιν: τροχοπέδη, εμπόδιο
 αντρόουν: αντρόγυνο
 άξιππα: ξαφνικά
 αρκακούδκια (αρκάτζιν): ρυά-
 κια, κοίτες χειμάρρων
 βίρα: ναυτικό πρόσταγμα για
 απόπλευση (βίρα τις άγκυ-
 ρες), τραβώ: ολοταχώς, διαρ-
 κώς
 βλάμπουρον: φλάμπουρο, λά-
 βαρο
 βολά: φορά
 βούθκια: βόδια
 βουρητός: τρεχάτος
 βούρος: τρέξιμο· εκόπηκεν του
 βούρου: έφυγε τρεχάτος
 γαίμαν: αίμα
 γωρκώ: παράγω γεωργικά
 προϊόντα
 γουρσουλλίκκιν: γρουσουζιά,
 ιδιοτροπία, αταξία
 γυρός: περίγυρος
 δακκάννω: δαγκώνω
 δαμαί: εδώ
 δαρκώννω: δακρύζω
 Δευτερογιούνης: Ιούλιος
 δικλώ: στρέφω το βλέμμα μου
 δίχα: χωρίς
 διώ, δικιω: δίνω
 εννά: θενά
 έχω δημμένον φρύδιν: είμαι συ-
 νοφρωμένος
 ζάβαλλι: κρίμα, καημένος
 ζαττίν: άλλωστε, έτσι κι αλ-
 λώς
 θκιανεύκουμαι: κάνω περίπα-
 το
 θκυο: δύο
 θωρώ: βλέπω, παρατηρώ

ήλαρος: πράος
 ήνα: τί
 ήνταμπου: τί είναι
 καίρρέττιν: βιασύνη· κάμνω
 καίρρέττιν: βιάζομαι
 καταηθεύκω: σπαταλώ
 κκεσάτιν: στασιμότητα, παύ-
 ση
 κλαμούμενος: κλαμένος
 κλουθώ: ακολουθώ
 κοντοπαττέλλονον: κοντό πα-
 ντελόνι
 κοπέλλιν, κοπελλάτζιν: νεαρός
 κούγκρενος: σμιμεντένιος
 κουτουκλώ, κουτουκλώζω: ξε-
 χειρίζω
 κουφή: φίδι
 κραδικιούμαι: κρατιέμαι, επι-
 βιώνω
 λαλείς: λες
 λαχτώ: κινούμαι
 λλίον: λίγο
 Μακρούδρομος: οδός Λήδρας
 (Λευκωσία)
 μανιγά: μονάχα
 μάππα: μπάλα
 μάστρος: μάστορας
 ματζελειόν: μακελειό
 μάτσα μούττου: απανωτά φι-
 λιά
 μαχαζούν: μαγαζάκι
 μεϊτάνιν: πλατεία
 μελιθσά: με χρώμα μέλισσας,
 μελιά
 μιάλος: μεγάλος
 μοιαστός: όμοιος
 μυρωθκιά: μυρωδιά
 νάκκον: λίγο
 'νεκούτρεμαν: αναζήτηση
 νεφανίσκω: εμφανίζονται
 νήλιος: ήλιος
 ντζίζω: αγγίζω
 ξεβαίννω: βγαίνω έξω
 ξωπόρτιν: εξώπορτα
 ολοκόττινον: ολοκόκκινω
 ούλα: όπως, σαν
 όχτος: όχθη

πάμεντε: πάμε
 παρπατός: περπατώ
 πελλοπετώ: πετώ τρελά, κι-
 νούμαι άσκοπα, επιπόλαια
 πεμπάμενος: απεσταλμένος
 περαρκώ: καθυστερώ πολύ
 πκιον: πια
 ποσκολιούμαι: απασχολούμαι,
 αργοπορώ
 'ποστέκουμαι: κουράζομαι
 πουμπουρίζε: βροντά
 πούρρου πούρρου: μουρμούρα
 πριχού: προτού
 'πδεδε τζ' ώδε: από δω και στο
 εξής
 ρέσσω: περνώ
 σάζω: διορθώνω, τακτοποιώ
 σγιαν: όπως, καθώς
 σειλούν: χειλάκι
 σελιόνιν: χελιδόνι
 σελιονούδιν: χελιδονάκι
 σικκιρτώ: αναστατώνομαι, συγ-
 χύζομαι
 σιουράντζα: σιγουριά
 σιονώννω: χύνω, σκορπώ
 σουππα λούμαν: μούσκεμα
 σουπποβάλλω: υποψιάζομαι
 στρούππα: πρωκτός
 συμπουρκώ: συνδουλίζω, πα-
 ρακινώ
 τραππηρώ: τηδύ
 τσαττζίω, τσαττώ: ταιριάζω
 ττάππος: φελλός
 ττέλλια: συρματοπλέγματα
 'φελώ: ωφελώ
 φέττιν: κατάκτηση, άλωση
 φκιόρον: λουλούδι
 φουαρτάς: χουβαρντάς
 χαρκούμαι: θαρρώ
 χάτε: άντε
 χέμα: μάλιστα
 χογλώ: κοχλάζω
 χώρκα: χωριστά
 ψυλιανίσκω: λεπταίνω

Από το επόμενο τεύχος το περιοδικό μας μετατρέπεται σε ψηφιακό.